Costos biogràfics en la lluita pel benestar

Louis Lemkow, Elisabet Tejero i Laura Torrabadella

Departament de Sociologia, UAB.

Gener 2000

Agraïments

Volem agrair el suport i la confiança que hem rebut de la Fundació Bofill per tirar endavant aquest treball. Moltes gràcies també a Pilar Carrasquer, Mònica Nadal, Josep Espluga, Xavier Coller, Rafa Encinas i Michael Schneider pels seus comentaris crítics i alhora inspiradors.

Índex

1. Introducció: SOSTRIS i la 'societat del risc' **4**

2. El debat actual sobre exclusió social **8**

2.1. Context sociopolític i teòric: 'crisi' de la ciutadania i 'societat dual' 9
2.2. L'exclusió social en l'agenda i tradicions de la política social europees ... 13
2.3. Contribucions i perspectives d'anàlisi en la literatura sobre exclusió 16

3. La perspectiva biogràfica **19**

3.1. 'El mètode biogràfic interpretatiu': la biografia com a constructe social 22
3.2. Debat actual dins la perspectiva biogràfica 24

4. Viatges biogràfics a la Barcelona de finals del s. XX **27**

4.1. Pepa: Malaltia i reflexivitat en els límits de la pobresa material 28
4.2. Carolina: la monomarentalitat com una fugida de la violència 39
4.3. Maritza: un viatge sense possibilitat de retorn 54

5. Costos biogràfics en la lluita pel benestar **66**

Apèndix metodològic **72**

Bibliografia **76**

1. Introducció: SOSTRIS i la 'societat del risc'

Fa quatre anys, un grup d'investigadors i investigadores procedents de diversos països de la Unió Europea que compartien —i comparteixen— unes mateixes inquietuds al voltant dels canvis que s'estan produint i transformant les societats europees es troben per elaborar un projecte en comú. El projecte troba finançament a través del IV Programa Marc de I+D de la UE, concretament en el subprograma de recerca socioeconòmica sobre 'Exclusió i Integració Social'. En aquest context neix el projecte *Social Strategies in Risk Societies* —SOSTRIS— amb una durada de tres anys (1996-1999) i amb la participació d'universitats i centres de recerca de set països europeus[1].

Tot i que la major part dels membres de SOSTRIS som sociòlegs i sociòlogues la diversitat de procedències i formació teòrica, així com les diferències d'edat, sexe i generació, confereixen una empremta decididament heterogènia a l'equip. Les diferents perspectives i tradicions intel.lectuals en els respectius contextos nacionals s'assumeixen i són viscudes més com a reptes que com a obstacles. Gosaríem dir que són justament les diferències, i el debat i intercanvi nascuts d'aquestes diferències, allò que ens ha fet sentir que treballàvem en equip, i si se'ns permet, allò que ens ha fet sentir més 'europeus'.

El debat inicial del grup gira entorn la 'societat del risc' com a paradigma inspirador de la recerca SOSTRIS. Aquest concepte deriva de la publicació el 1986[2], del llibre del sociòleg alemany Ulrich Beck, *Risikogesellschaft*, però troba ressò en molts estudiosos de la societat actual com Giddens (1996) i Lash (1996). Beck (1992) defineix la 'societat del risc' com un estadi de la societat moderna en el qual la producció de riscs polítics, ecològics i individuals escapa, cada vegada més, a les institucions de control i a la protecció de la societat. El context on s'inscriu aquest paradigma és la modernitat tardana en la qual, en oposició a la societat tradicional, es produiria una expansió 'd'opcions' que conduiria a la necessitat permanent d'escollir. L'augment de la necessitat de triar, augmenta també el 'risc' que no succeeixi allò esperat. L'expansió dels riscs i de les opcions, doncs, són dos processos indissociables i característics de les societats contemporànies.

Beck comença fent al.lusió als riscs mediambientals que són producte de la interacció entre el model econòmic capitalista i la ciència i tecnologia aplicada (contaminació, capa d'ozó, escalfament atmosfèric), però fa extensible aquest terme als nous 'riscs biogràfics' que constitueixen igualment una nova dimensió d'incertesa per la condició humana. El risc, en aquest sentit, seria bàsicament producte del creixement econòmic accelerat i dels canvis estructurals en el mercat de treball que amenacen el benestar individual i social, i accentuen la

[1] Alemanya (*Martin-Luther-Universität* de Halle), Espanya (Universitat Autònoma de Barcelona), França (*Université Paris 7*), Gran Bretanya (*University of East London*), Grècia (*SEXTANT Company*, Atenes), Itàlia (*ITER*, Nàpols) i Suècia (*Goeteborgs Universitet*).

[2] L'any 1992 surt la publicació del llibre en anglès, *Risk Society*, a Sage. Paidós tradueix el 1988 l'obra al castellà, *La sociedad del riesgo*.

individualització i la incertesa de la vida quotidiana. Segons Beck (1992) les possibilitats i habilitats per tractar els riscs, evitar-los o compensar els seus efectes es troben distribuïdes de manera desigual entre els diversos estrats ocupacionals i educacionals. Però les accions evasives privades —pagar serveis educatius o sanitaris privats, aliments de qualitat, assegurances— no sempre són possibles, ja que hi ha riscs als quals tots els estrats socials hi són connectats (fuites nuclears, danys ambientals globals etc.). En aquest sentit es pot afirmar que, des del punt de vista de l'expansió dels riscs, els límits i diferències socials s'haurien relativitzat.

Beck i Giddens no neguen la persistència de les relacions capitalistes, però defensen la configuració de noves relacions socials, fruit de les transformacions dels marcs culturals i socioeconòmics, tals com la classe social i consciència de classe, les estructures familiars i els rols de gènere. Els 'nous' moviments ciutadans (ecologisme, feminisme, pacifisme), la 'nova' pobresa, els nacionalismes, la redefinició de la família nuclear, del treball les noves relacions entre productors i consumidors, així com la pèrdua d'innocència de la ciència són alguns dels indicadors que, segons aquests autors, legitimarien la necessitat de parlar d'un nou estadi en les societats actuals. Estructures tradicionals assimilades col.lectivament i psicològica com immutables i 'normals' deixen de ser viscudes com a segures i permanents la qual cosa empeny als individus a buscar nous referents. Més enllà dels riscs objectius, allò rellevant és com la 'percepció de risc' en relació a aquestes transformacions s'extén al conjunt de la societat. La incidència d'aquestes transformacions sobre les condicions de vida dels individus i grups socials genera un nou procés d'auto-confrontació i de reflexió al voltant dels efectes de la 'societat del risc'. És el que aquests autors han denominat 'modernitat reflexiva'.

Des dels pressupòsits de la teoria sociològica predominant durant el segle XX, el desenvolupament de la modernitat contribuïa a disminuir els riscs, ja que es creaven institucions socials específiques per a reduir-lo. En aquest context cal situar la construcció i desenvolupament dels Estats del Benestar. Però en la 'societat del risc' els mateixos indicadors que donen raó del benestar serveixen igualment per donar raó de la destrucció. Així, l'adveniment de la 'societat del risc' suposaria acceptar la crisi de la societat del benestar. Aquesta premissa bàsica, sobre la qual es fonamenta l'estudi sobre les dinàmiques 'd'exclusió social' a Europa, constitueix un punt de partida teòric per la recerca SOSTRIS.

L'equip constata l'existència d'una producció científica prou notable sobre les transformacions de les institucions i estructures que configuren les relacions socials —partits polítics, sindicats, corporacions professionals, moviments socials— que legitimarien la necessitat de debatre el pas de la societat moderna a la 'societat del risc', però alhora es detecta un buit important en els estudis sobre l'impacte que aquestes transformacions, i els riscs associats a les mateixes, tenen sobre la vida quotidiana de les persones. El projecte SOSTRIS neix amb la voluntat de cobrir aquest buit.

El grup investigador es planteja analitzar d'una manera crítica i comprensiva els riscs d'exclusió social de diferents grups considerats especialment vulnerables en aquest escenari de canvis. En concret, es vol entendre com els individus perceben, responen i, en definitiva, com viuen aquelles transformacions dels Estats del Benestar que tenen a veure amb els canvis en les relacions familiars i comunitàries, les entrades i sortides del mercat de treball, i les migracions. L'interès per l'anàlisi de la dimensió viscuda d'aquestes transformacions fa necessària una perspectiva qualitativa que explori el canvi social 'de baix a dalt'. Es vol donar veu a persones anònimes, tractar els suposats receptors de benestar com a agents socials i fer-los visibles per la política social. En altres paraules, es pretén restar obert a l'emergència de nous tipus de subjectes individuals i col.lectius confrontats a la cerca de noves certeses i interdependències per acoblar i desacoblar les velles i noves formes de vida en relació a les pròpies biografies.

La biografia, en tant que constructe social que se situa en la cruïlla entre individu i societat, obre a l'equip un ventall de possibilitats per poder donar resposta a aquest objectiu i dur a terme una anàlisi sociològica de les trajectòries de vida d'individus en un context de canvi. La perspectiva biogràfica és un intent de fer operativa la doble relació entre individu i societat. De la mateixa manera que les estructures socials estan inscrites en les accions individuals, també la societat és producte de les accions i canvis que promouen els individus.

El projecte SOSTRIS opta per treballar amb biografies d'individus en situacions de precarietat i risc d'exclusió social. No s'han tractat —excepte en algun cas específic— situacions biogràfiques 'extremes' en àmbits com poden ser la criminalitat, els sense-sostre o les drogues, sinó que s'ha donat prioritat a aquelles situacions biogràfiques que poden considerar-se quotidianes en l'àmbit de la precarietat i la vulnerabilitat produïdes per ruptures que van des del món laboral fins a l'àmbit de la privacitat[3]. Justament s'ha volgut mostrar com el risc i les desigualtats estructurals són visibles en les biografies d'aquells individus a qui la política social no sempre categoritza com a 'col.lectius de risc'. Ens ha interessat explorar les respostes, orientacions i estratègies que s'activen per fer front als reptes quotidians que, en definitiva, són reptes de futur, o, en altres termes, les continuïtats i discontinuïtats biogràfiques en un context de canvi.

Una de les preocupacions de SOSTRIS ha estat emmarcar les reflexions i resultats al voltant de les ruptures biogràfiques en el debat europeu sobre política social i Estat del Benestar. La pretensió no ha estat tant traduir resultats en forma de 'receptes', sinó contribuir al debat actual sobre el paper interventor de la política social en la lluita contra l'exclusió social. El coneixement adquirit amb el treball biogràfic, l'èmfasi en la visió dinàmica i de procés, així com el protagonisme que la biografia atorga a l'individu en tant que

[3] Les categories de risc i exclusió treballades en el projecte SOSTRIS han estat llicenciats/ades universitaris/es en atur o sense feina estable; joves menors de 25 anys en atur o sense feina estable; famílies monoparentals; migrants i minories ètniques; jubilats/ades anticipats/ades i aturats/ades de llarga duració.

agent social, proporciona a l'equip elements d'anàlisi per (re)plantejar qüestions molt centrals per la política social.

Fins aquí el/la lector/a s'haurà pogut fer una idea de les grans línies que marquen el projecte SOSTRIS. Aquest treball, però, no pretén ser un resum o síntesi de la recerca ni dels seus resultats[4]. El document que teniu a les mans és resultat d'una nova elaboració que, gràcies a l'ajut econòmic de la Fundació Bofill, ha permès al grup d'investigació del Departament de Sociologia de la UAB, format per Louis Lemkow (coordinador), Elisabet Tejero i Laura Torrabadella (investigadores), aprofundir en alguns aspectes que considerem rellevants des del punt de vista sociològic i de la política social. La nostra voluntat és explorar la dimensió biogràfica del risc d'exclusió social, dels costos que persones i col.lectius assumeixen per evitar-lo i, alhora, mostrar les potencialitats i límits que tenen les accions col.lectives desenvolupades en el marc de l'esfera informal per generar benestar personal i social.

L'escenari de la nostra investigació ha estat la ciutat de Barcelona; una ciutat que pot ser exemple dels processos de modernització i democratització que, amb ritmes i continguts propis, forma part del substrat comú de la Unió Europea. Al mateix temps, Barcelona recull les contradiccions generades pel desenvolupament rudimentari de l'Estat del Benestar espanyol i català. I.es protagonistes en aquest escenari són Pepa, Carolina i Maritza, tres dones d'edats i característiques diferents, escollides en el marc de la investigació SOSTRIS. Pepa va ser sel.leccionada com a 'jubilada anticipada', però el tema que estructura la seva biografia és la malaltia. Carolina va ser escollida en tant que mare divorciada amb fills al seu càrrec, però l'experiència que vertebra la seva biografia no és tant la monomarentalitat com la violència. Maritza va ser entrevistada dins de la categoria de migrants i és la migració el tema que presideix la seva presentació biogràfica. No és gratuït que totes tres pertanyin a la classe treballadora que, en definitiva, és la que ha rebut i rep amb més contundència els impactes de la reestructuració econòmica i política del sistema capitalista.

Més que interessar-nos estrictament pels fenòmens de la malaltia, violència i migració, el motiu de la nostra tria té a veure amb un altre tret compartit per totes tres protagonistes. Davant dels canvis i ruptures que experimenten al llarg de les seves vides, Pepa, Carolina i Maritza responen a través de la mobilització de recursos que tenen a veure amb la dimensió col.lectiva de les relacions socials. Ens referim a la construcció de xarxes informals que, malgrat la seva invisibilitat social, tenen un impacte gens menyspreable en la provisió de benestar i cohesió en la nostra societat. El fet que totes tres siguin dones no és una elecció arbitrària. Com veurem, són les dones que, per la pròpia socialització de gènere i per la posició de subordinació i invisibilitat en un sistema patriarcal, han desenvolupat més intensament la creació i manteniment de xarxes socials de benestar en la seva dimensió més informal.

[4] El/la lector/a interessat/ada en conèixer més a fons el projecte SOSTRIS pot consultar al Dpt. de Sociologia de l'UAB (Louis Lemkow) la sèrie de *SOSTRIS Working Papers*, publicats pel Centre for Biography in Social Policy, Sociology Department, University of East London.

Però més enllà de mostrar les potencialitats d'aquelles respostes que s'articulen al voltant de la vessant més informal de la participació social, hem volgut fer visibles els costos que aquestes tenen pels individus i per la societat. En definitiva, ens trobem davant de tres biografies que deixen al descobert els límits i contradiccions del nostre Estat del Benestar davant de situacions de risc d'exclusió social.

A continuació, introduïm el marc teòric articulat en funció dels conceptes d'exclusió social i biografia. Amb aquest utillatge teòric el lector/a es podrà endinsar en els viatges biogràfics de Pepa, Carolina i Maritza. Ja de tornada, reprendrem el fil de la teoria sociològica i la política social a través d'un conjunt de reflexions sobre el camí recorregut per les nostres protagonistes, les fites assolides i els obstacles als quals han hagut de fer front.

2. El debat actual sobre exclusió social

Seguint la definició del *Diccionario de la Lengua Española* (RAE 1984) el terme 'exclusión' ens remet a la idea d'expulsió o de retrocés. Efectivament, el prefix llatí 'ex' ens indica la condició d'estar 'fora de'. Segons el *Diccionari de la Llengua Catalana* (IEC 1995) 'exclusió' està relacionada amb la privació d'admissió, al refús de la participació. Exclusió és l'acció d'excloure i 'excloure , segons el *Diccionario del español actual* (Manuel Seco *et al.* 1999), és deixar fora o treure a algú o alguna cosa d'un grup o d'un lloc o situació en què fóra esperable o lògic que hi fos. Segons aquest últim diccionari, una altra accepció d'excloure és fer que alguna cosa sigui impossible.

Per una banda, les accions excloents o d'expulsió tenen a veure amb clivelles i fractures de la societat. Per l'altra, el concepte d'exclusió pressuposa l'existència d'un subjecte que exclou; hi ha una autoria en l'acció d'excloure. Però alhora, l'exclusió ens condueix a la vivència individual; no podem entendre el seu significat sense considerar l'experiència de l'individu. Quan les oportunitats vitals de desenvolupar un projecte de vida autònoma i orientat al benestar entren en crisi, quan l'individu és privat del seu dret d'admissió i/o participació, no només es posen en qüestió els elements de la identitat individual, sinó que també es qüestionen els espais socials on poder desenvolupar-se com a persona. És en aquest sentit que podem parlar de l'exclusió com a impossibilitat, com a retrocés, com a pèrdua. Finalment, la noció d'exclusió suggereix una naturalesa dinàmica i de procés. Podem alhora considerar que aquest procés està incidint en el trencament de complexos lligams entre el 'ser' i 'estar', qüestions que tenen una clara correlació amb l'espai que cada individu ocupa en la societat.

El nostre objectiu en les seccions que segueixen és aprofundir en les vessants viscuda i estructural contingudes en el concepte d'exclusió social. En primer lloc, ubicarem el concepte d'exclusió en el marc sociopolític i teòric de la 'societat dual' i la crisi de la ciutadania. A continuació s'abordarà el seu ús, tant en les diferents tradicions sociològiques a Europa com en la pròpia agenda política de la Unió Europea, tot considerant les aportacions crítiques.

Finalment, es presentaran les perspectives d'anàlisi i les contribucions sobre exclusió en la literatura més recent.

2.1. Context sociopolític i teòric: 'crisi' de la ciutadania i 'societat dual'

El concepte d'exclusió ens remet a un debat sobre les bases constitutives de l'anomenada societat del benestar. El contracte social d'arrels keynesianes que fonamenta la societat del benestar en finalitzar la Segona Guerra Mundial, és qüestionat a partir dels anys setanta. El nou cicle d'organització del capitalisme, que s'enceta a partir de la crisi del petroli de 1973, marca la pauta de profundes reestructuracions del modus de producció i, conseqüentment, de l'organització dels factors 'treball' i 'capital'. En la mesura que el factor treball perd progressivament participació i qualitat en la dinàmica econòmica del capitalisme, el factor capital, sota la fórmula neoliberal de la globalització, troba nous camins per la concentració i l'especulació financera a nivell mundial. És en aquest marc sociopolític on cal situar l'origen del debat sobre l'exclusió social (Tezanos 1999).

Les polítiques desreguladores dels governs conservadors i neoliberals de les dècades dels vuitanta i noranta van acompanyades d'un discurs de deslegitimació ideològica del que s'havia consolidat com a 'Estat del Benestar', i que havia generat una cultura pròpia i distintiva per les societats europees occidentals. Així doncs, la fórmula de l'Estat del Benestar que per la socialdemocràcia europea s'havia conceptualitzat com un mecanisme eficaç de control i amortiment de les desigualtats socials, per les forces neoliberals és vista com una intromissió que genera dependència i frena el creixement econòmic. Aquest debat, ja clàssic, sobre el paper de l'Estat en relació a les desigualtats que genera el mercat, pren una nova embranzida amb la caiguda del mur de Berlin el 1989 i amb les tesis sobre la 'fi de la història'. En aquest context, els discursos neoliberals troben noves argumentacions per invalidar les opcions d'esquerres que defensen el manteniment i/o enfortiment dels Estats del Benestar a les democràcies occidentals.

La qüestió clau subjacent al debat de l'Estat del Benestar, la 'qüestió social', gira a l'entorn de la necessitat o no de mantenir un contracte social entre les forces polítiques, econòmiques i socials per tal de protegir i dinamitzar un exercici de ciutadania plena, és a dir, de llibertat i d'igualtat. La conceptualització de ciutadania social de T.H.Marshall[5] (1952) obre les portes a una visió complexa i clarificadora de com posar en pràctica el principi orientador de la solidaritat i la cohesió social, i acaba tenint una traducció en el reconeixement jurídic de drets socials a les Constitucions de molts països. Per Marshall, la 'ciutadania social' no només implica drets civils i polítics, sinó que

[5] El sociòleg britànic T.H. Marshall, en la seva obra *Citizenship and Social Class* (1952), diferencia tres nivells de ciutadania: la 'civil', on estarien contemplats els drets a les llibertats individuals; la 'política', que parteix del dret a l'auto-determinació i la participació en l'exercici del poder polític i la 'social', constituïda pel dret a un mínim benestar econòmic i social.

recull el conjunt de drets que van des del dret a un mínim benestar econòmic i de seguretat, fins al dret de participar plenament del patrimoni social i a viure segons uns nivells dignes de vida (REIS 1997). Les polítiques públiques en sanitat, seguretat social i educació són els pilars bàsics de l'Estat del Benestar, però la ciutadania social va més enllà. És un instrument que fa de les persones individus amb drets i obligacions, amb visibilitat, amb reconeixement i responsabilitat sobre bé col.lectiu.

Tanmateix, el concepte mateix de ciutadania segons Marshall és fortament qüestionat en la mesura que el seu desenvolupament ideològic, polític i jurídic va associat a la idea de la 'societat de plena ocupació' i té com a referent a un home blanc i ocupat. Tal com han mostrat nombroses estudioses feministes (Pateman 1988, Hernes 1990, Fraser i Gordon 1992, Siim 1997) els Estats del Benestar es basen en el principi d'una divisió sexual del treball entre treball productiu i treball reproductiu on intervé el gènere; un principi segons el qual els homes són els caps de família-proveïdors d'ingressos i les dones son econòmicament depenents. La crítica feminista ha revisat l'aportació de Marshall i els seus seguidors demostrant que l'Estat del Benestar s'ha construït a partir d'un contracte que no és només social sinó també sexual. Així, la construcció sexual de la ciutadania implica l'exclusió de les dones en tant que ciutadanes de primera. D'aquí es desprèn que els Estats de Benestar hagin pres com a referent normatiu universal, atributs i característiques bàsicament masculines i etnocèntriques (Turner 1992) a l'hora d'elaborar les seves polítiques socials.

En efecte, la segmentació del mercat de treball i els alts índexs d'atur i precarietat a Europa durant les dues darreres dècades, que afecten de manera especial a col.lectius de migrants, dones, joves i aturats i aturades de més de quaranta anys, donen fonament a aquestes crítiques. En quina situació trobem avui l'estatut de ciutadania a les societats occidentals avançades? Continua essent un valor social i polític dirigit a la consecució d'una societat justa i proveïdora d'igualtat d'oportunitats? Es perfila encara com la clau de volta per analitzar el grau d'integració (o exclusió) de les persones i de cohesió (fragmentació) de la societat?

Per molts autors el balanç no és gaire positiu. A ulls de Bottomore (1997), rememorant el llibre de T.H. Marshall, la regressió de la presència de l'Estat per garantir els drets socials i l'impacte devastador de l'atur són dos fets que generen la desmoralització de la societat. Les expectatives d'un benestar social i econòmic s'esmicolen progressivament davant d'unes generacions de ciutadans/es perplexos/es. Per molts dels que han passat la barrera dels cinquanta anys, perquè són testimonis de la duresa de les postguerres i de l'esforç realitzat per conquerir les garanties d'una protecció social i un benestar que, a molts, no els arriba a cobrir les necessitats del final de la seva vida. Per molts joves, les promeses de l'educació com a trampolí al món del treball, del consum i de l'oci es revelen com una fal.làcia. Per la majoria de les dones, aquestes expectatives tenen un sentit molt diferent, ja que són moltes les qui no han participat dels beneficis derivats d'una participació de ple dret en el mercat de treball. Això les situa fora de l'òrbita de la ciutadania social com a

subjectes autònoms, encara més si tenim en compte que, ja sigui en tant que esposes, mares o beneficiàries i usuàries de l'Estat del Benestar, la suposada neutralitat de les polítiques socials ha tingut sempre uns efectes discriminatoris per elles.

En conjunt, la dimensió i percepció de 'guany' associada als beneficis que certs grups socials rebien de l'Estat del Benestar s'estan transformant en experiències de 'pèrdua'. La regressió que suposa perdre uns drets aconseguits a partir de l'exercici conflictiu de la democràcia ens porta a entendre l'exclusió com l'expropiació d'un espai al qual, no fa molt temps, o bé s'hi havia tingut accés, o bé s'hi esperava tenir-ne.

En el cas espanyol, s'ha de tenir en compte que la construcció de l'Estat del Benestar és recent i precària si la comparem amb la resta d'Europa occidental. El model polític i social de l'Estat del Benestar ha tingut una àmplia acceptació en el conjunt de la societat catalana i espanyola, però el seu desenvolupament marca importants contradiccions. La tendència a la universalització i consolidació de les diferents polítiques de protecció social pel conjunt de la ciutadania —especialment en educació i sanitat— contrasta amb la baixa intensitat protectora de les mateixes, accentuada per les mesures d'austeritat pressupostària imposades pels darrers governs (Rodríguez Cabrero 1982). Mentre que les aspiracions de la ciutadania en tant que receptora de garanties socials comencen a tenir arrelament durant els últims anys, la política econòmica neoliberal qüestiona i avorta la vigència del model de protecció social. Bona part de la ciutadania com són els i les joves, les dones, els i les jubilats/ades anticipats/ades i els/les aturats/ades de llarga durada han vist ràpidament truncades unes incipients expectatives de gaudir d'unes polítiques socials de benestar (FOESSA 1995, CIRES 1995).

Els processos de desigualtat social marquen actualment una divisòria cada cop més ampla entre aquells que es beneficien de la societat del benestar i aquells que, o bé no han entrat o han estat expulsats de la seva òrbita. El concepte de 'societat dual' ens aboca a un mapa de l'estructura social dividit entre dos grans grups de persones. D'una banda, els 'integrats' o inclosos en les dinàmiques de la ciutadania activa amb dret a l'ocupació, a rendes econòmiques, a la política, a la vida familiar, a la formació, a la cultura, a l'oci i al lliure desenvolupament personal i relacional. D'altra banda, aquells 'exclosos' o segregats dels circuïts de la ciutadania activa en la seva diversitat de facetes. Hi ha un consens considerable a l'hora d'admetre l'existència d'una creixent fractura social en les societats de l'Europa occidental, sobretot a partir de la desvertebració del factor ocupació com element d'identitat social i col.lectiva (Galbraith 1992, EMB 1995, Miguélez *et al.* 1997).

Un dels sociòlegs que juga un paper clau en la introducció del concepte d'exclusió en les seves anàlisis, Touraine (1991), reprèn les teories del 'centre-perifèria' de la sociologia llatinoamericana i proposa la imatge del 'dins-fora' per superar la lògica del 'a dalt- a baix' pròpia d'una societat industrial en la qual les classes que s'oposen i es confronten estan, en definitiva, 'integrades'. La lògica de l'exclusió, per contra, té a veure amb la ruptura dels

vincles socials, allò que alguns autors com Castel (1995) conceptualitzen com a 'desafiliació'.

Segons aquest darrer autor, actualment assistim al creixement d'una nova classe social anomenada els 'supernumeraris sobrants' que serien treballadors/es industrials i professionals que no tenen un lloc en el mercat de treball o el tenen en condicions precàries i d'eventualitat. Més enllà de les capacitats desmercantilitzadores d'alguns dels Estats del Benestar europeus, els drets adscrits a l'ocupació —i la visibilitat i credibilitat social que aquesta atorga als individus— es veuen radicalment vulnerats per les condicions d'explotació que imposen les polítiques econòmiques de caràcter neoliberal. Com a conseqüència, ens trobem amb una creixent 'desafiliació' social o progressiu allunyament dels individus respecte els lligams socials. Es tracta de l'erosió dels drets socials i de les garanties desenvolupades sota el paraigua de la societat industrial. L'impacte d'aquestes dinàmiques afecta la cohesió social i apunta cap a una progressiva fragmentació i vulnerabilitat de la societat (Castel 1995).

Les conseqüències d'aquesta transformació social, que autors com Nair (1997) defineixen com a 'canvi civilitzatori', tenen a veure amb les experiències viscudes i percebudes pels ciutadans. Són experiències complexes de caràcter sociocultural les que tenen un protagonisme cabdal. Tal com posàvem de manifest anteriorment, l'exclusió es plasma en la realitat viscuda dels individus que experimenten estranyesa del món dominant i impossibilitat de participar en la societat que els envolta. Es tracta de persones 'expropiades' dels papers que els han definit en l'àmbit privat i públic. Aquesta expropiació és resultat dels processos de fragilització dels vincles amb el mercat laboral i amb la institució familiar, i posa en crisi la capacitat d'establir ponts entre el món públic i el món privat.

No cal dir que aquestes dimensions d'exclusió depassen els límits de les interpretacions de caràcter economicista i toquen la mèdula de les desigualtats socials, de l'organització social del capitalisme modern a Occident (o occidentalitzat), i dels factors que articulen processos d'integració i cohesió socials. Les teories de l'alienació de Marx i Engels i l'anàlisi de l'anomia que fa Durkheim en el seu estudi sobre la divisió social del treball, tornen a ser punts de referència fonamentals en l'estudi de les desigualtats socials. Fins i tot les adscripcions modernes a les esferes de la comunitat o de la societat que desenvolupa Tönnies, així com la perspectiva de Simmel sobre l'individu 'deslocalitzat' esdevenen estats anímics molt presents en aquells que denominem 'exclosos'. Podem afirmar, doncs, que el concepte d'exclusió social forma part de la constel.lació semàntica de conceptes sociològics com la marginació, la segregació social, o la tensió entre el centre i la perifèria.

La preocupació davant del fenomen de l'exclusió social no només respon a la significativa erosió que pot representar pels valors fonamentals que defensen els Estats de Dret i del Benestar de la Unió Europea, sinó que es percep com a preocupant en la mesura que creix cada cop més i es desplaça cap a sectors més centrals de la societat (Castel 1995). En aquest context, la classe mitjana,

la gran protegida pel sistema social del benestar, esdevé especialment vulnerable a les dinàmiques del canvi social. La rellevància tant quantitativa com qualitativa d'aquest canvi ha forçat als intel.lectuals i polítics d'Europa a repensar la qüestió social.

2.2. L'exclusió social en l'agenda i tradicions de la política social europees

El terme d'exclusió social pot ser considerat innovador pel que fa al seu ús extès en la producció científica i en l'agenda política europea, però fou encunyat ja el 1974 per René Lenoir en la seva obra —curiosament d'inspiració liberalcatòlica— *Les Exclus*. Amb aquest llibre Lenoir, inspector d'hisenda i més tard cap del departament de treball social del ministeri d'Afers Socials, va marcar un punt d'inflexió en la política social a França. Després del Gaullisme i l'intervencionisme econòmic, la classe dirigent ja no entén l'Estat del Benestar com a reductor de desigualtats socials sinó com a mecanisme compensador de les disparitats més flagrants, alhora que es redueix la despesa en benestar per fer front als reptes econòmics internacionals. És en aquest context on apareix *Les Exclus*. De fet, tal com posa de manifest Murard (1997), el títol fou idea de l'editor ja que els termes 'exclosos' o 'exclusió' gairebé no apareixen en el text. L'autor, en canvi, fa referència als 'inadaptats' —malalts físics i mentals, delinqüents, alcohòlics, aturats, immigrants— que conformen 'l'altra França'. Així doncs, aquells que no gaudien de les llibertats i drets del comú de la ciutadania podien ser considerats exclosos de la societat.

Durant els anys finals de la dècada dels vuitanta, els estudis sobre la pobresa a Europa ja utilitzen abastament aquest concepte per explicar aquelles situacions difícilment qualificables a través dels indicadors econòmics. Però no serà fins els anys noranta quan la comunitat intel.lectual europea es fa ressò de les potencialitats del concepte d'exclusió social per explicar els impactes socials de la dinàmica de canvis ràpids que tenen lloc a les societats avançades. La Unió Europea apadrina el concepte d'exclusió social el 1992[6] i, l'any 1994, financia un programa de recerca específic per investigar les formes i característiques de la desigualtat social a l'Europa dels noranta, i la que es perfila pel proper segle, a partir de la perspectiva dual 'exclusió-integració'.

Aquest programa posa de manifest un canvi d'orientació per la política social europea. D'una orientació que portava a intervenir en aquelles problemàtiques que es localitzaven en els marges o límits de la societat, es decideix dedicar nous esforços per impedir l'extensió de les situacions de vulnerabilitat a sectors centrals de l'estructura social europea. En aquest sentit, la Unió Europea ha estat més interessada en ressaltar aquells aspectes comuns que afecten el benestar dels diferents països, deixant de banda les diferències polítiques de cadascuna de les societats europees. Aquesta perspectiva dóna protagonisme al concepte 'd'integració' que esdevé una paraula clau en les

[6] "Hacia una Europa de las solidaridades. Intensificar la lucha contra la exclusión social y promover la integración" (Comissió Europea 1992).

propostes de la Unió per construir una ciutadania europea. Però no es pot menysprear el perfil contradictori amb el qual s'enfronta el futur desenvolupament de la política social europea. D'una banda les mesures de política econòmica s'orienten als objectius econòmics de la globalització i la competència, mentre per altra banda, se cerca una identitat europea prou potent com per generar una ciutadania integradora.

Des del 1974 fins el 1994, l'ús del concepte va arrelant progressivament, encara que no sense debat crític al seu voltant. Com a concepte europeu el concepte d'exclusió social té l'avantatge estratègic d'entroncar amb dues tradicions de la política social: la continental representada per la socialdemocràcia i el catolicisme social, i la tradició liberal anglosaxona. El corrent socialdemòcrata basat en els valors moderns de llibertat, igualtat i fraternitat defensa el principi de la igualtat d'oportunitats. El corrent socialcatòlic defensa els lligams familiars i la capacitat de resposta de la comunitat davant les desigualtats. Ambdós corrents, malgrat les diferències d'accent en variables com la classe i la comunitat, comparteixen el concepte de la solidaritat social. La tradició anglosaxona, més basada en l'individualisme i els drets de l'individu, sembla com si hagués hagut d'incorporar a contrapèl un terme que reclama unes connotacions més 'relacionals'.

Una mirada més detallada a les diferents tradicions europees entorn l'ús i l'apropiació de la perspectiva de l'exclusió ens permeten distingir tres grans línies representades per França, Alemanya i Gran Bretanya. A França, malgrat l'oposició que ha generat l'ús del terme exclusió per part d'aquells que el veuen com un calaix de sastre on encabir totes les desigualtats socials, el debat sobre la 'qüestió social' torna a ocupar el nucli de discussions científiques i polítiques. Teòrics com Bourdieu (1993) o Touraine (1993), entre d'altres, són partidaris de replantejar la qüestió de les desigualtats socials com un fenomen que travessa el centre, i no els marges, de les societats europees.

Però contràriament a l'èmfasi que els francesos atorguen al concepte de classe social, la perspectiva alemanya s'orienta a visions menys estructuralistes. La introducció de la subjectivitat i el neofuncionalisme es consoliden durant aquesta dècada a partir dels treballs de Habermas (1987) i Luhmann (1995) respectivament. L'èmfasi en la perspectiva de l'acció i el ric desenvolupament d'estudis biogràfics o de cursos de vida traslladen l'interès dominant fins els anys setanta sobre les desigualtats econòmiques, cap a anàlisis de caire més cultural, més propers al món de la vida quotidiana.

La tradició anglosaxona, per la qual el concepte d'exclusió social és encara molt estrany, ha estat fortament marcada pels principis del mercat i de l'individualisme. Però les aportacions del nou laborisme han obert la porta a corrents més col.lectius procedents dels Estats Units de Nordamèrica. Es tracta dels debats entorn al 'nou republicanisme' i les noves formes de 'comunitarisme' que, si bé tenen connotacions molt conservadores per la defensa de la reducció del paper de l'Estat, també han esdevingut un instrument de crítica contra el liberalisme i un nou repte per repensar el concepte de ciutadania (Chamberlayne i Rustin 1999).

En conjunt podem dir que la major part dels autors/es que tracten la problemàtica de l'exclusió a Europa posen l'accent en qüestions centrals per la pervivènvia de l'Estat del Benestar. Hi ha un consens a l'hora de deixar clara la naturalesa estructural que actualment tenen les desigualtats derivades de la precarització del mercat de treball i, al mateix temps, hi ha una clara denúncia a l'agreujament d'aquestes desigualtats. Tanmateix, no podem dir que a Europa el concepte d'exclusió tingui un arrelament definitiu. I és que, en efecte, 'exclusió social' continua sent encara avui un calaix de sastre, tant pels teòrics actuals com per la política social.

Catalunya es fa ressò de les directrius de la UE i incorpora progressivament el concepte d'exclusió en el seu llenguatge polític i acadèmic. Els estudis sobre exclusió recullen temàtiques diverses al voltant dels vells i nous processos de desigualtat. Així, trobem un ventall de publicacions sobre la pobresa, les rendes mínimes d'inserció, la immigració, l'atur i la (re)inserció laboral, la política social i els serveis socials, la monoparentalitat, tant des de l'acadèmia com des de les pròpies institucions. Les agendes polítiques municipal i autonòmica han introduït el concepte d'exclusió en bona part dels documents programàtics de política social i en els fòrums de debat que, des d'aquestes administracions o des d'entitats, s'han organitzat en els últims anys[7]. Val a dir, però, que en la majoria de casos es tracta d'estudis vinculats a problemàtiques de pobresa. Es pot afirmar, doncs, que 'pobresa' i 'exclusió' apareixen aparellats en la major part de la bibliografia existent.

El lector/a pot preguntar-se en aquest punt, quins avantatges i quin valor heurístic té el concepte d'exclusió social; quines són les possibilitats d'establir polítiques concretes a partir d'aquest concepte. Per molts, l'ús del terme exclusió social tendeix a disfressar les desigualtats, és a dir, a donar un nom nou a una vella realitat. La crítica més compartida entre els teòrics i teòriques europees és que el terme 'exclusió social' corre el risc d'establir una falsa divisió entre una part 'central' de la societat que es presenta com a homogènia i una part marginal, quan en realitat els processos i divisòries existents són centrals per l'estructura de tota la societat (Castel 1995, Tezanos 1999). Aquesta perspectiva té en el centre dels seus raonaments la societat de classes, i destaca com la lògica actual de la desigualtat té una especial incidència en les condicions de vida de les classes treballadores i en la mobilitat descendent de les classes mitjanes.

Seguint a Castel (1995), un dels crítics més lúcids al concepte d'exclusió social, la noció d'exclusió situa en els marges —on estan ubicats els exclosos— allò que passa en el centre, a saber, la destrucció de la societat assalariada i el benestar sobre la qual aquesta estava basada. El perill de naturalitzar l'existència de dos móns —exclosos i integrats— que poden

[7] A tall d'exemple cal destacar el Pla Integral de lluita contra la pobresa i l'exclusió social (Departament de Benestar Social de la Generalitat de Catalunya, 1995) i la Jornada sobre la situació de la pobresa i l'exclusió social a Catalunya: estratègies per a la seva superació (Departament de Benestar Social de la Generalitat de Catalunya,1996). Altres referències d'interès són: Fòrum 5 (1996); "Cap a la superació de la pobresa i l'exclusió social"; Quaderns de serveis socials 8 (1994) "Les polítiques socials de la Unió Europea contra l'exclusió".

acabar sent analitzats com independents és un dels riscs més evidents en l'ús (poc definit, ambigu) del concepte d'exclusió social. Entendre que el món dels 'exclosos' està desvinculat del món dels 'integrats' implica prioritzar i justificar mesures de la política social d'orientació assistencialista i abandonar tot intent de transformació de la societat. No hem d'oblidar que l'arrelament del concepte d'exclusió, en moltes ocasions en substitució del concepte de desigualtat, té a veure amb el canvi ideològic cap al neoliberalisme en les nostres societats actuals.

2.3. Contribucions i perspectives d'anàlisi en la literatura sobre exclusió

Malgrat les crítiques encara vigents i el debat encara obert, el concepte d'exclusió social aconsegueix imposar-se a partir dels noranta i cada vegada més autors/es l'utilitzen per fer referència a les fisures relacionades amb l'estatus i la praxis de la ciutadania, la identitat, la pertinença i la participació en els circuits de la societat del benestar. Les temàtiques i dimensions d'anàlisi són múltiples i variades (mercat laboral, relacions familiars, participació i associacionisme, etc.). En aquest sentit, fins i tot hauríem de parlar 'd'exclusions'. Però podem distingir dos grups d'estudis en funció de la perspectiva d'anàlisi emprada.

D'una banda, aquells estudis que podríem qualificar de 'descriptius' tenen com a finalitat sistematitzar el coneixement sobre els col.lectius i les problemàtiques socials pròpies de l'àmbit de l'exclusió. Bona part del seu interès rau en respondre a les següents preguntes: qui són avui els exclosos, quin espai social ocupen, com es manifesta l'exclusió, com es produeix i quines necessitats requereixen d'una resposta institucional o social. Es tracta d'un mètode orientat a la clarificació de les noves formes de desigualtats i que, per tant, utilitza la classificació i tipologització com a eina d'anàlisi. Com a exemple podem destacar la proposta teòrico-metodològica de Martin Kronauer (1998) que sistematitza la situació social i la vivència personal d'exclusió que pot experimentar un individu a partir dels següents àmbits: exclusió del mercat de treball, exclusió econòmica, exclusió institucional, exclusió per aïllament social, exclusió cultural i, per últim, exclusió espacial. Aquest marc teòric ha estat aplicat en el context espanyol des d'una perspectiva comparativa en relació a altres països de la Unió Europea (Lemkow, Espluga i Baltiérrez, 2000).

D'una altra banda, els estudis que posen major èmfasi en la dimensió dinàmica-estructural tenen com objectiu aprofundir en el coneixement del procés que porta als individus a viure una situació d'exclusió social. Aquesta visió dinàmica respon a la necessitat de comprendre el 'com' i el 'per què' d'aquests processos per valorar l'abast dels impactes en la vida de les persones, famílies i entorns socials on es manifesten més clarament. Així, Castel (1992), García Roca (1993) o Aguilar, Gaviria i Laparra (1995) elaboren una proposta en la qual es distingeixen diferents espais socials on poden transitar els individus al llarg de la seva vida. En primer lloc es defineix una

'zona d'integració' on es troben les persones que gaudeixen d'un treball estable i d'unes relacions sòlides a nivell veïnal i local. Amb la crisi de l'ocupació, aquest espai deixa de ser compacte. En segon lloc, hi hauria una 'zona de vulnerabilitat' en la qual la precarietat laboral, la fragilitat de la protecció social i la inestabilitat que es deriva de les relacions familiars i socials, dibuixa un escenari de risc social. En últim lloc, la zona 'd'exclusió' es caracteritza per l'expulsió del mercat de treball, del consum econòmic i de les relacions socials. Es tracta de la vivència de l'aïllament social.

Les diferents perspectives d'anàlisi de l'exclusió social que mostren aquest tipus d'estudis han donat peu a mirades més intensives, i més focalitzades a explorar la dimensió viscuda de l'exclusió. La recerca SOSTRIS, amb la seva aproximació biogràfica, constitueix un clar exemple d'aquesta nova mirada[8]. Cal reconèixer, però, que aquest tipus d'estudis ocupen una posició minoritària en l'ampli camp de la recerca sobre exclusió social.

En conjunt, es pot afirmar que els resultats dels diferents estudis presenten un consens significatiu respecte els grups que estan més propers a situacions de risc d'exclusió social, les formes que adopta aquest fenomen i les estratègies socials que es posen en marxa per limitar les seves conseqüències. Ens referim a joves —amb o sense qualificació— que no tenen feina estable, dones que no poden accedir al mercat laboral o ho fan en condiciones de precarietat, mares divorciades o separades amb fills/es al seu càrrec, aturats/ades intermitents i de més de quaranta anys, pensionistes amb rendes molt baixes i discapacitats/ades psíquics i físics (FOESSA 1995, SOSTRIS 1999[9]).

Les estratègies i respostes davant de l'exclusió engloben cada cop a més sectors socials i són tan simples i alhora tan complexes com ho és la pròpia lluita per la supervivència. La pèrdua de seguretats en tots els aspectes que envolten la vida quotidiana té una doble dimensió. D'una banda, es desestabilitzen els patrons d'organització dels ritmes de vida i de les relacions amb diferents persones i esferes socials (el vincle amb el treball productiu/reproductiu, l'economia i el consum, les relacions amb veïns/es, amistats, família) i, d'altra banda, es genera un impacte a nivell psicosocial per la pèrdua dels punts de referència i orientació que com a individu es necessiten per viure en societat. Així doncs, les estimacions recents sobre l'augment de les situacions d'exclusió es tradueixen en una forta percepció de risc per part de la població. L'estudi sobre *Tendencias Sociales* (Tezanos 1999) posa en evidència com un 20% de la població enquestada —1700 entrevistes a domicili per tota Espanya— es mostra preocupada pel risc de caure en processos d'exclusió.

En relació als agents que poden fer front al fenomen de l'exclusió social, bona part dels estudis sobre els Estats del Benestar coincideixen en assenyalar la responsabilitat d'aquest agent com el principal responsable en la provisió de

[8] Vegi's Torrabadella i Tejero (1999) "Familisme i exclusió a l'entorn urbà de Catalunya: una mirada biogràfica" com a exemple d'aquesta perspectiva en la recerca aplicada.
[9] Vegi's *Final Report*, Working Paper 9.

benestar (Sarasa i Moreno 1995). Ara bé, cal separar l'accent normatiu d'aquestes afirmacions de l'accent purament descriptiu d'una realitat social determinada. Tal com posen de manifest Adelantado, Noguera i Rambla (1998) en la seva avaluació sobre les polítiques de protecció social a Espanya, les prestacions de protecció social en el període democràtic, més que haver reduït substantivament les desigualtats, han contrarestat alguns dels mecanismes de redistribució regressiva de la renda, vigents a Espanya des de la Transició. Alhora, la intensitat de la protecció és insuficient per fer front als riscs associats a la pobresa: la vulnerabilitat de col.lectius com els/les aturats/ades i els pensionistes o la feminització de la pobresa són alguns dels fenòmens citats per il.lustrar la baixa la intensitat en la provisió de benestar.

Paral.lelament, la majoria d'estudis —comparatius o no— sobre els Estats de Benestar a Europa convergeixen en ressaltar el paper de la família com a amortidor eficaç contra l'exclusió social. Aquells que defensen l'existència d'un 'Estat del Benestar meridional' o 'mediterrani' com a model diferenciat dels tres tipus conceptualitzats per Esping-Andersen (1993)[10], emfasitzen encara més el paper que juguen les relacions familiars, no només com a element que confereix especificitat al model mediterrani, sinó com a mecanisme crucial en la lluita contra l'exclusió social (Ferrera 1995, Flaquer 1998). Tal com posen de manifest Aguilar, Gaviria i Laparra (1995) la família és, i sembla que continuarà sent, l'espai de resistència social davant de les situacions de precarietat per qualsevol dels seus membres. Les xarxes familiars i socials, en general, semblen constituir el recurs més potent contra l'exclusió social, de tal manera que existeix un fort consens entre els estudiosos en qualificar els exclosos, sobretot en el Sud d'Europa, precisament com aquells/es que no gaudeixen d'aquestes xarxes (García Roca 1993, CES 1996).

Tanmateix es posa de manifest que són les dones, en la mesura que són elles les que principalment assumeixen el treball reproductiu i de cura dins l'esfera familiar, les qui més reben l'impacte de l'exclusió. Per una banda, són un dels col.lectius més afectats per la precarització del mercat de treball i pel creixement de les taxes d'atur (Torns, Carrasquer i Romero 1995) Per altra banda, són elles qui majorment responen a l'organització quotidiana de la llar, on altres membres poden tenir també problemes d'integració social. Justament la seva reclusió a l'àmbit privat i més invisible de la llar té com a conseqüència que se sentin menys legitimades per accedir al món (públic) de les institucions. Però val a dir que quan se senten legitimades i passen a participar en el món públic de les relacions socials, sovint aquesta participació té un caràcter informal i, per tant, s'expressa d'una manera diferenciada en relació als homes. Podem dir, doncs, que la socialització de gènere actua com un factor que les fa especialment vulnerables als processos d'exclusió (Torns 1997).

Ara bé, aquesta lògica no es contradiu amb el fet que siguin les dones, precisament per la pròpia socialització de gènere i la seva posició en el mercat

[10] Esping-Andersen (1993) pot considerar-se un dels pioners claus en la teorització sobre els Estats del Benestar. La seva tipologia triple —Estat liberal, corporatista i socialdemòcrata— ha exercit una influència innegable en la construcció de models comparatius sobre els Estats del Benestar europeus.

de treball, qui més cultiven la creació i el manteniment de les xarxes socials. A través de les tasques relacionals i de mediació, així com de participació en activitats no remunerades o que no passen pel mercat de treball formal, moltes dones troben diversos mecanismes per prevenir situacions d'exclusió. Cal tenir en compte que l'àmbit de la informalitat no fa referència exclusivament a l'esfera familiar. També l'esfera comunitària —caracteritzada precisament per la informalitat de les relacions socials— no pot explicar-se sense la provisió de cura i el treball relacional de les dones (Ungerson 1987, Finch 1989).

La crítica feminista ha mostrat com l'Estat ha permès, bàsicament per omissió, que la provisió de cura i prestacions a membres depenents recaigués sobre el sector informal. Concretament en el Mediterrani, el benestar es pot entendre com un *patchwork*, com una combinació de pedaços entre els quals la provisió de la cura exercida en la comunitat té un paper fonamental (Balbo 1987, Saraceno 1995).

Sabem que en el context mediterrani la presència de l'Estat per cobrir situacions de precarietat en àmbits no estrictament laborals és molt limitada i que l'operativitat de les xarxes socials informals, és a dir, tot l'espai de relacions que queda entre l'espai públic institucional i l'espai privat de la família, ha estat un dels elements vertebradors claus de les societats del Sud d'Europa. Sabem també que moltes de les xarxes i iniciatives socials que han emergit durant aquests últims anys han tingut un protagonisme clar de dones (Amorevole 1996). Però quina capacitat tenen les xarxes informals femenines—familiars i comunitàries— de suportar l'impacte de la desigualtat i l'exclusió? Quin és el coneixement que l'Estat té d'aquestes xarxes? Quines són les responsabilitats que l'Estat defuig amb l'existència d'estratègies organitzades des de la 'base' de la ciutadania? Aquestes són algunes de les preguntes derivades de les nostres reflexions sobre 'exclusió' que voldríem contribuir a respondre a través dels testimonis de Pepa, Carolina, i Maritza.

3. La perspectiva biogràfica

La nostra opció per aportar elements explicatius a les qüestions prèviament plantejades passa per la necessitat d'una aproximació qualitativa que doni protagonisme al subjecte i a la dimensió viscuda dels fenòmens que l'afecten, ja que no podem entendre adequadament el significat de les grans clivelles i dinàmiques que estructuren la realitat social si no entenem també què signifiquen aquestes dinàmiques per les vides individuals. Aquest és el punt de partida de la perspectiva biogràfica; una perspectiva que pretén explorar la intersecció entre individu i societat i que ens permet dur a terme una anàlisi sociològica de les trajectòries de vida d'individus en contextos de canvi. Però fins i tot gosaríem dir que el propi debat teòric sobre el concepte d'exclusió social ens planteja la pertinença d'utilitzar la perspectiva biogràfica per fer emergir la subjectivitat, en tant que aquesta és una de les dimensions que defineixen el concepte d'exclusió.

La introducció de la subjectivitat com a prèvia metodològica ens porta a preguntar-nos què succeeix quan donem veu als 'suposats' exclosos/es; si se'n senten d'exclosos i com viuen la suposada exclusió. En definitiva, ens preguntem quin coneixement ens aporta l'exploració de la perspectiva subjectiva i intersubjectiva de l'exclusió social en relació a la literatura existent i quines implicacions té per la política social el coneixement adquirit des d'aquesta perspectiva.

Per tal d'endinsar-nos en el concepte de biografia, proposem començar fent un excurs tant etimològic com lexicogràfic. En grec, l'origen del terme 'vida' es desdobla en *zoé* i en *bios* i això té unes implicacions ben suggerents per copsar el significat de la biografia. Així, mentre que *zoé* faria referència a una activitat, a una animació i per tant a la 'vida vivent', *bios* ens remet a la 'vida viscuda', que es pot contar, i que és objecte de reflexió, de discurs i de discussió. La noció de la biografia, doncs, es refereix a la capacitat que té la persona, la vida vivent, per captar, prendre consciència i interessar-se per la vida viscuda (Aracil 1998). És per això que les definicions de biografia segons els diccionaris posen l'èmfasi (evident, a primer cop d'ull) en la 'vida viscuda' per una persona.

El terme 'biografia', segons el *Diccionari de la Llengua Catalana* (IEC 1995) és la història de la vida d'algú. El *Diccionario del español actual* (Manuel Seco *et al.* 1999) inclou dos accepcions del terme. La primera fa referència a l'obra escrita que narra la vida d'una persona, així com al gènere literari constituït per biografies. La segona es refereix al transcurs de la vida d'una persona. Les nocions 'd'història' i 'transcurs' contingudes en les definicions de 'biografia' ens remeten a les dimensions de 'temps' i de 'procés', tan fonamentals per la nostra perspectiva.

Una perspectiva o mirada, més que un mètode i una tècnica d'anàlisi concreta, és una manera de llegir i interpretar la realitat social. La mirada biogràfica és, doncs, una proposta teòrico-metodològica que suposa un distanciament epistemològic amb el positivisme i que s'inscriu en la tradició sociològica interpretativa i de l'acció, des de Max Weber, passant per l'Escola de Xicago, fins a noves perspectives al voltant del treball biogràfic (Bertaux, Bourdieu, Rosenthal). Interpretativa, perquè la realitat social no pot ser 'descoberta' al marge del subjecte que la interpreta. De l'acció, perquè s'intenta explicar la producció i reproducció de la societat com un producte de l'acció humana. Dit d'una altra manera: sense biografia no es pot entendre l'estructura social.

En paraules de Ch.W. Mills (1992:10), "Sabem prou bé que de generació en generació, tot individu viu en una societat determinada; que la seva vida és una biografia, i que aquesta biografia és viscuda en una seqüència històrica determinada. Pel sol fet de viure tot individu contribueix, poc o molt, a configurar aquesta societat i la seva història, tot i que ell mateix sigui un producte de la seva societat, empès per la seva història". L'anàlisi biogràfica, esperem poder demostrar, no és un exemple o il.lustració d'anàlisis estructurals de la realitat social, sinó que té un valor sociològic per si mateixa.

Els lectors i lectores més familiaritzats amb la teoria sociològica reconeixeran en la perspectiva biogràfica un dels principis més citats d'un dels membres de l'Escola de Xicago. Tal com va postular W.I.Thomas[11] (1928), tot allò que és definit com a real, és real en les seves conseqüències. Allò que els individus pensen o el sentit que li donen a les seves circumstàncies té uns efectes sobre les seves accions. Igualment, el lector/a reconeixerà l'empremta de l'interaccionisme simbòlic, l'etnometodologia i la fenomenologia. Més que voler detallar les aportacions específiques de cadascun d'aquests corrents o paradigmes inspiradors ens interessa aquí subratllar alguns dels seus pressupòsits teòrics bàsics per ubicar la nostra perspectiva. Per altra banda, val a dir que tots ells troben aixopluc teòric en el que hem anomenat com a sociologia interpretativa i de l'acció.

La biografia se situa en la cruïlla entre individu i societat, o el que és el mateix, en el dilema teòric clàssic entre acció humana i estructura. Reprenent les paraules de Ch.W.Mills (1992:199), "fóra inútil voler comprendre la biografia i el caràcter de l'individu només en funció dels ambients en els quals es mou; (...) una bona comprensió suposa que hom s'adoni de la interrelació existent entre aquests marcs més íntims i el marc estructural global en el qual s'inscriuen, i que hom es fixi en les transformacions d'aquest marc global i en llurs conseqüències sobre el medi". L'èmfasi en el subjecte no ignora l'existència de les estructures en tant que constrenyiments que condicionen l'acció.

La perspectiva biogràfica posa un gran èmfasi en la dimensió dinàmica/temporal. Subjacent a la temporalitat rau l'organització de 'l'abans' i el 'després' en funció de 'l'ara'. La memòria del passat i les expectatives de futur són horitzons necessaris per donar significat a les nostres vides i al món que ens envolta. En aquest sentit, les diferents etapes en el curs d'una vida tenen a veure amb els processos d'institucionalització i 'desinstitucionalització' socials. Entendre les etapes d'una vida ajuda a entendre els processos de canvi social.

La noció de l'individu com a agent social és clau dins de la perspectiva del canvi social. La perspectiva biogràfica assumeix que els subjectes tenen un paper actiu en les societats en què viuen, i que el seu coneixement i experiències, encara que de manera implícita, són un recurs indispensable per l'estudi de les societats de les quals en són membres. Tal com proposen els etnometodòlegs, en bona mesura la perspectiva biogràfica considera els subjectes com a 'sociòlegs' de les seves societats.

Estretament relacionat amb el punt anterior, la perspectiva biogràfica parteix de la necessitat de treballar amb la dimensió subjectiva de l'experiència (i l'acció). El sentit que orienta les accions dels individus no pot donar-se per descomptat, l'investigador/a ha de descriure i comprendre els mitjans a través dels quals els subjectes emprenen accions significatives i creen un món propi. L'experiència esdevé un element clau per entendre la construcció de

[11] W.I.Thomas és co-autor, juntament amb F. Znaniecki, de l'estudi sociològic pioner en el camp de la biografia *The Polish Peasant in Europe and America* (1958).

significats, la seva estructura i el seu manteniment a través del llenguatge, així com d'altres construccions simbòliques. En definitiva, la perspectiva biogràfica assumeix una orientació fenomenològica en reconèixer la subjectivitat com a font de coneixement.

Finalment, la perspectiva biogràfica concedeix gran importància als símbols, al llenguatge (parlat) i la interacció cara a cara en el marc de la vida quotidiana. En aquest sentit, el treball biogràfic és interactiu i es fonamenta en el diàleg. Les orientacions d'un individu són construïdes al llarg d'una vida a partir d'un procés comunicatiu i d'interpretacions compartides sobre allò que ha passat i allò que s'espera que passi. Sense llenguatge no podem pensar la societat. No sorprèn trobar aquí l'empremta de l'interaccionisme simbòlic.

Un cop esbossades les grans línies teòriques que sustenten la perspectiva biogràfica, creiem necessari entrar més a fons en el concepte de biografia. Ho farem presentant el 'mètode biogràfic interpretatiu'; un mètode que, entre d'altres, és un intent de fer operativa la perspectiva biogràfica en la recerca empírica. Posarem fi a aquesta secció fent-nos ressò del debat existent entre diferents enfocaments i escoles en el camp de la biografia. No és la nostra intenció reproduir fil per randa l'evolució i estat actual del debat però sí, exposar sintèticament alguns dels interrogants que impregnen el treball biogràfic de les diferents escoles, en la mesura que s'inscriuen de ple en alguns dels dilemes teòrics clàssics de la sociologia. Al mateix temps, considerem necessari fer visible el nostre posicionament en el marc del debat existent, a fi que el lector/a pugui tenir més elements de judici per valorar el treball empíric.

3.1. 'El mètode biogràfic interpretatiu': la biografia com a constructe social

La perspectiva biogràfica té ressò en nombroses disciplines i camps temàtics que bàsicament s'aixopluguen dins del paraigua de les ciències socials. Així, trobem destacades aportacions biogràfiques a partir de la tradició de les històries de vida —recollides per la historia oral, l'antropologia, la sociologia, la psicoanàlisi o la psicologia social— tant a Amèrica[12] com a Europa[13].

Actualment, un dels focus més actius en el treball biogràfic és Alemanya. És en aquest context geogràfic on es gesta el 'mètode biogràfic interpretatiu'[14]. Aquest mètode es comença a aplicar a finals dels setanta en estudis sobre 'el

[12] Vegi's el treball compil.latori de Lulle,Vargas y Zamudio (1998) *Los usos de la historia de vida en las ciencias sociales.*

[13] A Catalunya i Espanya la tradició biogràfica no ha tingut el mateix arrelament que a altres països europeus com França o Itàlia. Entre els treballs realitzats destaquen Marsal (1972) i Botey (1981) en l'àmbit de la migració; Romaní (1983) i Funes i Romaní (1985) en l'àmbit de la droga; Negre (1988) en l'àmbit de la prostitució; Comas (1990) en l'àmbit de la família i Feixa (1998) en l'àmbit de les 'tribus urbanes' (extret parcialment de Pujadas 1992; J.M.de Miguel 1996).

[14] *Biographical Interpretative Method*, a partir d'ara ens referirem com a BIM.

poder de la comunitat' per Schütze (1983), i posteriorment és desenvolupat per Rosenthal (1991, 1993, 1995, 1999) i Fischer-Rosenthal (1995,1997), en un conjunt de treballs sobre l'experiència de l'hol.locaust nazi, entre altres temàtiques. Altres autors/es han obert tot un corrent de recerca biogràfica sobre el fenomen migratori, amb especial èmfasi en les relacions Est i Oest (Breckner 1997, 1998). Així, a partir de la caiguda del mur i de la desaparició de la Unió Soviètica els estudis biogràfics han pres una nova embranzida. Actualment aquest grup d'autors —per alguns 'l'Escola de Berlin'— desenvolupen un paper molt central en el Comitè de Recerca 38 'Biografia i Societat' de l'ISA (*International Sociological Association*).

El punt de partida del BIM és considerar les biografies com a constructes socials amb entitat pròpia i no (només) com a fonts d'informació d'una realitat existent fora del text. Segons els autors i autores citats la biografia se situa en la intersecció entre individu i societat. L'objectiu general del BIM és detectar la relació entre l'experiència personal i social a través de diferents camps d'acció, i contextualitzar aquells elements biogràfics significatius de la trajectòria vital d'un individu per 'convertir' allò que sembla arbitrari en un atribut amb significat social.

L'argument principal que legitima l'ús de les biografies en la investigació sociològica es basa en l'assumpció, segons la qual els individus cada cop més organitzen llurs experiències i patrons generals d'orientació en un marc biogràfic, ja que altres contextos institucionals basats en models de referència com poden ser la classe, la nació o la família es diversifiquen i canvien constantment. Subjacent a aquest argument rau una de les hipòtesis marc del paradigma de la 'societat de risc', segons la qual la creixent individualització i 'desestandardització' dels cursos de vida empeny a les persones a trobar nous referents d'orientació. El concepte de biografia permet que l'investigador/a comprengui com l'individu interpreta i dóna sentit a les seves experiències en un context social canviant. En aquest sentit, el concepte de biografia és útil per entendre els costos i els riscs del canvi social. Així doncs, la biografia és un camp on operarien processos de continuïtat i transformació que pot ser estudiat per si mateix.

Un altre aspecte rellevant del concepte de biografia és el que fa referència al procés social en el qual aquesta es comunica i es construeix. Les biografies són el producte d'un procés comunicatiu que en el camp de les ciències socials pren la forma d'interacció entre entrevistat/ada —o biògraf/a segons els teòrics del BIM— i entrevistador/a. La narració és el mitjà a través del qual el biògraf/a organitza les seves experiències en un ordre temporal i temàtic que dóna sentit a allò que ha viscut, li permet transmetre vivències i donar-se a conèixer. El concepte de narració, doncs, pressuposa que els esdeveniments i experiències relatades pel biògraf/a estan ordenades, encara que aquest ordre no sigui necessàriament cronològic. Els efectes de la comunicació o la interacció entre biògraf/a i entrevistador/a no es consideren 'elements disruptius' que cal bandejar, sinó que ens permeten reconstruir els principis subjacents i ocults a través dels quals es construeix una biografia.

En el procés de construcció d'una biografia, el passat, el present i el futur estan interrelacionats, en la mesura que el/la biògraf/a sel.leciona allò que és rellevant del passat en la situació present de la narració i en un horitzó d'expectatives de futur. La biografia esdevé així una combinació o exercici de diferents temporalitats. La història de vida narrada representa 'l'estructura biogràfica general' (Rosenthal 1991) del passat de l'entrevistat/ada, on les experiències biogràfiques rellevants es relacionen en una estructura temporal i temàtica coherent. És a dir, tot el que es narra està connectat d'una manera o altra; existeix una lògica interna en la construcció biogràfica que cal saber respectar i interpretar. És justament aquesta estructura biogràfica general allò que l'investigador/a reconstrueix en el procés d'anàlisi, a partir de les diferents relacions temporals que s'estableixen en la construcció d'una biografia.

En resum podem dir que el BIM combina una aproximació molt oberta a la recol.lecció de dades, amb un procediment rigorós d'anàlisi[15]. Les dades es construeixen a partir d'entrevistes molt poc estructurades que conviden als/les entrevistats/ades o biògrafs/es a explicar la seva vida a partir d'un marc de referència mínim, establert per l'investigador/a. Crucial en aquest mètode és el fet que el sistema o marc de rellevàncies d'una entrevista s'elabora pel propi subjecte investigat i no per l'investigador/a, ja que interessa conèixer la manera com els subjectes descriuen, es presenten i donen sentit a llurs vides. El principi vertebrador de l'anàlisi de les dades en el BIM rau en la tensió dialèctica entre la dimensió viscuda o 'història de vida' (*history*) i la dimensió narrada d'una vida o 'relat de vida' (*story*), de tal manera que queda reflectida la relació entre vida i text. Per tal d'entendre aquesta tensió cal detectar les pautes generals d'orientació (*Gestalt*) que connecten els diferents elements d'una biografia[16]. Podem dir que l'investigador/a segueix la mateixa lògica que l'entrevistat/ada o biògraf/a: de la mateixa manera que l'exercici biogràfic de l'entrevistat/ada és interpretatiu i constructiu, el de l'investigador/a és hermenèutic i reconstructiu.

3.2. Debat actual dins la perspectiva biogràfica

Cap treball d'investigació pot tancar els ulls als debats i polèmiques que sovint existeixen en el si de la comunitat científica, i tampoc els/les autors/es d'aquest document no han pogut ni volgut defugir el debat.

Allò que enfronta a la comunitat actual de sociòlegs/es que treballen amb la perspectiva biogràfica té a veure fonamentalment amb la qüestió ja esmentada de la subjectivitat[17] Al nostre entendre, una de les qüestions fonamentals del debat és fins a quin punt l'acceptació de la subjectivitat com a font de

[15] Per tal de no fatigar al lector/a, presentem de forma detallada els procediments metodològics del BIM en l'apèndix del document.
[16] Com es pot veure en l'apèndix metodològic, el procés d'anàlisi es desenvolupa en funció d'aquest principi.
[17] Som conscients que, més enllà de la subjectivitat de l'entrevistat/ada, hi ha una segona subjectivitat que implica al subjecte investigador en la interpretació d'una realitat. Tot i així, no és aquest el punt més polèmic del debat actual entorn els mètodes biogràfics.

coneixement implica negar o menystenir allò que entenem com a 'objectiu'. En altres paraules, com conciliar la mirada intensiva a un determinat procés biogràfic, i per tant individual i social, sense perdre de vista les lògiques estructurals que emmarquen i defineixen aquest mateix procés?

Des d'un país veí, França, ens ha arribat l'obra de dos autors que, tot i mantenir diferències substancials en la manera de concebre la perspectiva biogràfica, han influenciat enormement el debat actual. Pierre Bourdieu (1989, 1993) és un referent clau amb el seu article 'La biografía como ilusión' i la seva obra 'La Misère du Monde', en la qual dóna un tomb en l'ús de material biogràfic. Per altra banda, Daniel Bertaux, a partir del seu treball pioner, juntament amb Isabelle Bertaux-Wiame, sobre l'ofici de forner a França, és un clar exponent d'aquest debat (1980, 1993, 1996, 1997). Des d'un altre angle, l'Escola de Berlin, molt vinculada al Comitè de Recerca biogràfica de la ISA, ha tingut igualment un paper decisiu tant en el desenvolupament del treball biogràfic com en l'aprofundiment del debat.

Per Bourdieu (1989) la 'coherència biogràfica', de la que podem dir que parteix el mètode biogràfic interpretatiu i l'Escola de Berlin, és una il.lusió. Segons aquest autor, tractar la vida com una història és sacrificar-la a una il.lusió retòrica, una retòrica basada en la ficció etnocèntrica i burgesa del 'jo'. En el relat biogràfic, cada subjecte (o *enquêté*) es converteix en ideòleg de la seva pròpia vida, alhora que l'entrevistador/a accepta aquesta creació artificial de sentit. Per Bourdieu una història de vida no té per què tenir sentit o direccionalitat, en la mesura que la pròpia vida no té per què ser entesa com una existència dotada de sentit. "Intentar comprendre una vida com una sèrie única i suficient en si mateixa d'esdeveniments successius sense cap altre nexe que l'associació a un subjecte (a partir d'un nom) és tan absurd com entendre un trajecte en el metro sense tenir en compte l'estructura de la xarxa, la matriu de les relacions objectives entre les diferents estacions"[18]. (1993: 31).

Així doncs Bourdieu està qüestionant que, només a partir del propi entrevistat/ada, l'investigador/a pugui descobrir els elements claus d'una trajectòria. L'opció de l'entrevista només és legítima en la mesura que puguem 'saber-ho tot'. "L'entrevistador només té algunes possibilitats de ser veritablement a l'alçada del seu objecte si posseeix sobre ell un saber immens, adquirit al llarg d'una vida de recerca i al llarg d'entrevistes anteriors amb el mateix entrevistat o amb informadors" (1993: 1401).

Bertaux s'ha volgut distanciar del que s'ha anomenat 'il.lusió objectivista' de Bourdieu (Clot 1989). Certament, Bertaux (1993:152) ha defensat l'ús de la 'perspectiva biogràfica' no com a "simple adopció d'una nova tècnica, sinó com la construcció progressiva d'una nova pràctica sociològica; una perspectiva que permetria reconciliar l'observació i la reflexió". En aquest sentit, la perspectiva biogràfica és per l'autor una 'aposta de futur'. Però amb el pas del temps, la preocupació de Bertaux sembla haver girat entorn la defensa

[18] La traducció al català d'aquesta cita, i de totes les cites literals a partir d'ara, és dels/les autors/es.

d'aquesta perspectiva per allò que té 'd'objectiu' o 'realista'. "A través de múltiples testimonis o entrevistats, així com a través d'una intersubjectivitat acumulativa, es pot arribar al coneixement objectiu dels fenòmens estudiats" (1996: 3). Tot el que s'allunya del que ell concep com a enfocament realista és qualificat d'ahistòric, despolitizat i neoidealista (1996: 2).

En conjunt podem dir que per Bertaux el treball biogràfic constituiria una font d'informació empírica per entendre la complexitat de la realitat social i, per tant, per poder fer inferències sociològiques, però no sembla tenir un valor sociològic per si mateix; en tot cas, actua de complement. El gran èmfasi en la dimensió empírica i objectiva de la realitat social per damunt de la percepció, del discurs i de tot allò que s'ha qualificat de 'subjectiu' ha fet que alguns dels seus crítics l'hagin titllat 'd'il.lús empiricista' (Kochyut 1995).

Finalment, els teòrics i teòriques del BIM o Escola de Berlin parteixen del supòsit que el treball biogràfic és realitat social i no un senyal, imatge o reflex d'una altra 'realitat objectiva'. Si no hi ha un 'subjecte subjectiu', un/a biògraf/a que narra i que per tant descriu, valora, justifica i legitima la seva vida, no hi ha història de vida. Igual que en la psicoanàlisi, pels teòrics del BIM el que és important no és tant el 'què', sinó el 'com' i el 'per què'. La vida pot no tenir sentit, pot no ser coherent, però el/la biògraf/a, fins i tot en aquells relats més aparentment inconnexos, fragmentats i incoherents, busca donar-li'n un. És això el que l'investigador/a busca; entendre com el subjecte atribueix coherència, construeix i dóna sentit a una vida. Així doncs, no és la vida o el relat el que és necessàriament coherent, però sí l'estructura d'aquest relat. La història de vida narrada representa la construcció global del passat del biògraf, on les experiències biogràfiques rellevants es relacionen en una estructura temporal i temàtica coherent (Fischer 1982).

El BIM pretén combatre el risc de sobreinterpretar la realitat, de deixar-se seduir pel relat biogràfic, a través de la reconstrucció hermenèutica i el principi analític més rellevant per aquest procediment. Ens referim a la distinció entre la 'vida viscuda' i la 'vida narrada', és a dir, a la diferència entre els fets o esdeveniments 'objectius' que tenen lloc en la trajectòria vital d'un individu, i a la percepció i valoració d'aquests fets per part de l'entrevistat /ada[19].

Els/les autors/es d'aquest document hem optat per l'ús de la perspectiva biogràfica i, en concret, pel BIM, per la seva mirada intensiva i poc dirigida a l'hora d'explorar les estratègies de vida de gent anònima en resposta al risc d'exclusió social, i donar veu a aquells/es qui no acostumen a tenir-la. Entenem que no hi ha biografia sense subjecte 'subjectiu' que narri fets 'objectius' i que els signifiqui en funció d'un context i posició social. Així doncs, entenem que la perspectiva biogràfica no és (només) un instrument per accedir al coneixement 'objectiu' d'una determinada realitat social. Alhora, entenem que no hi ha biografia si com a investigadors/es no som capaços d'ubicar i donar sentit a les experiències subjectives en el context sociohistòric i en les

[19] Per una lectura més aprofundida sobre les bases metodològiques del BIM vegi's apèndix metodològic.

posicions socials que ocupen els individus. La multiplicitat de rols i posicions socials en el context social actual ens porten a no defugir la fragmentació i l'ambivalència entre diferents veus, de la mateixa manera que no defugim la possibilitat de reconèixer patrons sistemàtics i inferències generalitzadores a l'hora de fer sociologia.

Finalment, pensem que quan les persones ens comuniquem, hi ha una relació entre el que vivim i expliquem. L'intent de donar sentit a una vida forma part d'aquest procés comunicatiu. Tal com afirma Jesús M.de Miguel (1996:85) "Culturalment no és permissible una vida ambigua, no competitiva, no lineal, no fragmentada, sense sentit, sense competència, sense desig de tirar endavant. Aquest model d'identitat està reservat només pels 'marginats'. Però fins i tot en aquests casos les auto/biografies tendeixen a justificar la marginació, a explicar i donar sentit a la desviació".

Però és només a partir de l'anàlisi aplicada a casos concrets, i per tant, la investigació empírica, la que li permetrà al lector i la lectora valorar per ells mateixos tant les potencialitats com les limitacions dels mètodes biogràfics, i del mètode biogràfic interpretatiu en concret. Endinsem-nos doncs en els viatges biogràfics de Pepa, Carolina i Maritza.

4. Viatges biogràfics a la Barcelona de finals del s. XX

A través dels viatges biogràfics que aquí us presentem volem fer emergir aspectes sovint menystinguts de la ciutadania social i, més concretament, aquells que s'articulen al voltant de la participació informal de les dones en l'àmbit de la vida quotidiana. Com hem vist, els processos d'exclusió tenen a veure amb la pèrdua de lligams socials, amb la impossibilitat de pensar en el futur per la manca de referents vàlids que orientin en el present. Tanmateix, en molts espais poc visibles per la societat, trobem persones i iniciatives col.lectives que ens revelen un compromís més enllà d'allò immediat, i que resisteixen a situacions de gran vulnerabilitat. La creació i manteniment de xarxes relacionals de suport es revela com un recurs que dóna sentit i utilitat a persones confrontades a canvis radicals, tant en les seves vides com en els contextos històrics en els quals estan immerses. Volem mostrar com l'intent que fem les persones per donar sentit a les nostres vides té uns costos, però també unes potencialitats, que poden anar molt més enllà de nosaltres mateixos/es i situar-se en el cor del compromís, del benestar i del canvi socials.

Pepa, Carolina i Maritza van ser entrevistades entre 1996 i 1998 a la ciutat de Barcelona. La presentació que hem elaborat és producte de l'anàlisi i comparació entre el viatge viscut i el viatge narrat de les nostres biògrafes[20]. Seguint les pautes metodològiques que ens marca el BIM , totes tres entrevistes estan encapçalades per una pregunta-marc, que pretén deixar el

[20] Tal com fa el BIM, hem adoptat el terme 'biògrafa o biògrafes' per referir-nos a les nostres entrevistades. Els seus noms han estat anonimitzats.

més oberta possible la selecció dels temes a tractar i l'ordre a seguir per part de la biògrafa. Per tal que el lector/a no es perdi en el temps marcat pel relat (ordre seqüencial) hem utilitzat un criteri temporal-cronològic per ordenar els diferents episodis biogràfics, emmarcats en el seu context històric i social. Esperem que cadascun dels viatges aporti elements que el lector/a pugui identificar i reconèixer com a universals, més enllà de l'especificitat de les vides individuals.

4.1. Pepa: Malaltia i reflexivitat en els límits de la pobresa material

Vam conèixer a Pepa a través d'una veïna que ens va fer de contacte. Pepa va néixer el 1933 en una família de classe treballadora en un barri de la perifèria de Barcelona. És filla única i fa seixanta-un anys que viu a la Verneda, actualment amb el seu marit. Pepa està jubilada i no té fills. L'entrevista va tenir lloc a casa seva, un pis d'un bloc immens a la Verneda. Una de les primeres avaluacions que fa Pepa quan és convidada a explicar allò que vulgui del conjunt de la seva vida és: *espero no avorrir-te, perquè la meva vida és un melodrama barato*[21] Aquesta primera avaluació serà un dels principis estructuradors de tota la narració. Durant la primera hora d'entrevista, entrevistadora i biògrafa sèiem en un sofà d'una petita habitació, al costat del rebedor. En un moment determinat Pepa va proposar continuar l'entrevista al balcó. Aquest canvi d'espai té una rellevància especial per la narració: *com que no et coneixia t'he rebut a l'habitació de l'entrar, però després t'he obert les portes de casa meva i les de la meva vida.*

La infantesa de Pepa en temps de la Guerra i postguerra: *suposo que almenys quan vaig néixer era normal.*

Pepa tenia tres anys quan esclatà la Guerra Civil. El seu pare va enrolar-se a l'exèrcit republicà, va patir un atac de cor durant la Guerra i fou presoner de guerra en un hospital a les afores de Barcelona. Pepa i la seva mare vivien amb els avis, tal com era habitual en aquella època. Mentre l'àvia cuidava la Pepa, la mare es feia un sou minso en l'economia submergida fent de modista a casa. Acabada la Guerra el pare va tornar a casa ferit. Pepa qualifica aquest episodi com 'la tragèdia de la seva vida'. Per entendre el significat d'aquesta avaluació caldrà tenir en compte tres elements, tres subhistòries lligades a la infantesa de la Pepa i al seu pare invàlid.

En primer lloc, Pepa va haver-se de fer càrrec de la cura del seu pare mentre la mare sortia a treballar fora de casa. Podem dir, doncs, que de petita li són assignades determinades responsabilitats que la fan ser adulta abans d'hora.

[21] A partir d'ara totes les frases en cursiva corresponen a cites literals de les biògrafes. A fi que el relat sigui intel.ligible hem evitat els codis de transcripció, però hem mantingut la major part de les errades o barbarismes per no transformar el text en quelcom artificiós. En dos dels tres casos, les nostres biògrafes s'expressen en castellà. Pel mateix motiu mantenim les cites en la llengua original.

Aquest serà un patró, un rastre de l'experiència de la Guerra (i que ella atribueix a 'particularitats de casa seva') que tindrà un impacte fonamental en l'orientació biogràfica de Pepa. La influència religiosa dels avis reforçarà una socialització de gènere marcada per la cura dels altres.

> *La mare tenia que cosir de nit i de dia, jo l'ajudava i ajudava l'àvia, feia el dinar, anava a fer encàrrecs i estava pel pare. L'àvia deia que havíem de donar gràcies al Senyor que ens l'havia tornat viu (...) Jo infantesa no n'he tingut, vaig tenir que fer de persona gran des de petita, degut a les circumstàncies de casa meva.*

En segon lloc, el fet que el primer record de Pepa sigui la imatge del seu pare invàlid té també unes implicacions molt significatives per la seva presentació en termes d'identitat política. No trobem cap seqüència en el relat on Pepa es posicioni políticament en relació a un dels dos bàndols existents; fins i tot hi ha una actitud clara de voluntat despolititzadora. En termes morals, però, Pepa identifica clarament les accions franquistes.

> *Respecto tot tipus de creences religioses i polítiques, sóc apolítica, no apoio a cap grup. (...) Els que apoiaven a Franco eren criminals perquè van tractar els presoners de guerra com animal.*

De la mateixa manera, Pepa té una clara consciència d'haver pertangut –i pertànyer encara—al bàndol dels perdedors. Hi ha una construcció d'un 'nosaltres' en relació a 'ells' amb una lògica sense fissures per la nostra biògrafa: els perdedors de la guerra són per ella classe obrera i de Catalunya. El pare és perdedor perquè ha tornat ferit de la Guerra i això determinarà l'escassetat que hauran de patir ella i la seva família.

> *Acabada la Guerra no hi havia Seguretat Social, com que vivíem a Barcelona no teníem dret a cap ajuda, eh? Si haguéssim viscut a Valladolid o a Burgos haguéssim tingut un invàlid de guerra, haguéssim tingut una ajuda.*

Finalment, la malaltia i invalidesa del pare ens connecta amb una altra experiència viscuda a la infància. Ens referim a la pròpia malaltia de Pepa. Per una banda, als deu o onze anys, Pepa comença a patir unes migranyes serioses que l'obligaran a deixar l'escola. Durant set anys Pepa viurà amb un fals diagnòstic del seu problema

> *La mare no em podia portar a un metge car perquè els medis a casa meva eren escassos; llavors em va portar a un metge de la germandat i quan l'home em va veure va dir 'quin disbarat, a aquesta criatura li haurien d'haver posat lentes i no medicar-la!'. I em va dir,' pocs estudis, sobretot que no fixi la vista'.*

Per altra banda, Pepa hereta del pare una malaltia renal que arrossegarà durant tota la seva vida i la condicionarà en tots els àmbits. Potser ara

entenem per què l'avaluació inicial de la tornada del pare a casa com a invàlid és qualificada retrospectivament com a 'tragèdia de la seva vida'. El llegat patern li fa ser adulta, pobre, malalta i tot això 'abans d'hora'. Pepa sembla viure aquest llegat en termes de anormalitat i resignació.

> *Suposo que almenys quan vaig néixer era normal.*

Joventut i postguerra: *la ignorància em va perdre*

L'any 1949 Pepa comença a treballar d'aprenenta de modista, a despit de les contraindicacions mèdiques.

> *Per fer una feina que no em fatigués la vista vaig agafar l'ofici de modista (riu) sempre ens agrada allò que no ens deixen fer, oi? Bueno, doncs a mi el que m'agradava era la modisteria, ho havia vist sempre fer-ho a la mare.*

Pepa aprèn l'ofici i, un cop acabat l'aprenentatge, treballa de talladora a una acadèmia del carrer Boters de Barcelona. Aquesta dada biogràfica, i la seva avaluació, ens indiquen la voluntat i l'adscripció de Pepa una feina, que entronca amb la tradició familiar però que és la seva i la viu amb orgull.

> *Quan vaig anar a aprendre el corte van veure que a mi m'agradava molt, era una nena de setze anys, però estava molt introduïda en aquest camp degut a que ho havia vist sempre a casa, i em van demanar si em volia quedar. (...) Eren els temps de la modisteria a mida i dels grans tallers, Sta. Eulàlia, Partegàs...Eren cases d'alta costura, et parlo dels cinquanta, ara ja moltes no existeixen, quan Barcelona era la capital de la moda a Espanya.*

Als vespres, però, Pepa continua havent d'ajudar la mare, sobretot quan moren els avis. La col.laboració entre les dues esdevé imprescindible si volen tirar la casa endavant. És una etapa on Pepa comença a anar a missa i viu la religió, com veurem, d'una manera molt diferent a com la viurà més endavant, ja en la seixantena. Durant aquesta etapa de la seva vida, la missa representa un refugi envers l'adversitat. I és que als vint-i-sis anys, deu anys després d'haver començat l'ofici, Pepa ha de deixar la feina a l'acadèmia per una nova malaltia.

> *Jo em trobava molt malament, no sabíem de què; en aquells anys la gent érem molt ignoranta, no estàvem preparats com ara. Perquè jo vaig fer el disbarat de la meva vida, però el vaig fer, avui no el faria (...) Jo em pensava que treballant a casa em trobaria més bé i vaig plegar. No se'm va ocórrer seguir cotitzant. Vaig fer molt malament de deixar la feina. Tenia que haver agafat una baixa. La ignorància em va perdre.*

L'aparició d'una nova malaltia o malestar en plena joventut té unes conseqüències devastadores per Pepa: en termes materials, implica una tornada a casa i per tant una davallada en els ingressos de la família. En termes simbòlics, la reclusió en la llar incrementa la seva percepció de 'anormalitat', més si considerem el desconeixement de la seva dolença. És la segona vegada que Pepa es veu forçada a abandonar 'l'esfera pública' per motius de salut; la primera, quan va haver de deixar l'escola per les seves migranyes continuades. Molt significativament, Pepa, des de la perspectiva del present, avalua com a 'l'error de la seva vida' el fet de no haver agafat una baixa. En la mesura que justifica la seva ignorància en el passat, Pepa vol deixar clar que en el present ja no n'és d'ignorant. L'ús del 'nosaltres' (*no sabiem, no estàvem preparats*) l'ajuda a contextualitzar el seu 'disbarat' i, conseqüentment, a sentir-se menys culpable.

Als vint-i-vuit anys Pepa coneix al que serà el seu marit fins avui. Un any més tard s'hi casa. Als trenta-un anys té un primer avortament.

> *Llavors vaig anar al ginecòleg; encara no hi havia anat perquè era la segona falta, i llavors buscaven la causa per què jo havia avortat; no em van trobar res; jo prou els deia que a la família del meu pare hi havia molts casos de ronyó, de malalties renals, però ningú em feia cas; i amb això el meu marit, és alt i gros, que encara ho era més, de recien casats, els mimets, els guisitos, encara que érem grans perquè quan ens vam casar perquè jo tenia vint-i-nou i ell trenta-un, però quan em vaig donar compte s'havia engreixat cinc quilos (riu), llavors se'm va ocórrer portar-lo a un metge (...) però amb aquest metge em va passar un cas molt curiós, diu:'vostès han vingut pel senyor i el senyor està com un pom de flors, però vostè, senyora, es troba bé?'.*

La narració d'aquest episodi desvetlla un fet crucial per la vida de Pepa i la seva posterior orientació biogràfica: gràcies a l'interès d'aquell metge que, l'any 1964, cinc anys després que Pepa hagués hagut de deixar la feina, és capaç de diagnosticar-li una severa malaltia renal, Pepa podrà refer la seva vida.

No se li escaparà al lector/a que no és només l'atzar allò que determina el curs dels esdeveniments. Pepa, socialitzada per tenir cura dels altres, va al metge 'pel seu marit', qui s'ha engreixat, mentre ella pateix una malaltia molt greu. Tampoc és fortuïtament que 'no li troben res', els metges. Sabem que tradicionalment la queixa femenina s'ha menystingut des de la institució mèdica, i que aquesta menysvaloració es resolia recorrent als 'nervis típicament femenins' com a causa de la suposada malaltia. Tal com afirma Jesús M.de Miguel (1979: 104) en el seu estudi sobre la ideologia de la pràctica ginecològica durant la dictadura franquista, "la massiva utilització femenina del sector sanitari és generalment d'urgència, i no preventiva; la dona acudeix al metge quan ja no sap com resoldre un problema de salut de la família (...) la imatge que els metges tenen de la dona espanyola és gairebé més conservadora que la que té la societat en general. A Espanya s'ha

produït, per efecte de la Guerra Civil, un retrocés en el desenvolupament polític i cultural de la població, que es fa més visible en el cas de la imatge de les dones per part d'una professió masclista'[22].

Certament, els imaginaris franquistes al voltant de la dona, el seu cos i la seva salut, que la reduïen a poc més que a un aparell reproductor (i que impregnen la medicina) tenen un efecte estigmatitzador i reforçador de la discriminació per raó de sexe/gènere. Això feia que, com Pepa, moltes dones patissin en silenci els seus mals.

> *Jo ja no anava al metge, ja no deia res, perquè amb educació i amb bones paraules m'han arribat a dir que tenia manies, i com que no volia que em prenguessin per neurastènica, pues mira, el dia que em pujava la pressió em prenia una pastilla, i el dia que em trobava malament me n'anava al llit.*

'Desarrollismo'. De la resignació a la queixa: *no hi ha dret!*

És tenint present el context de l'Espanya franquista, en el qual la gran majoria de dones que no podien tenir fills/es eren fortament estigmatitzades, que podem entendre els posteriors intents (finalment infructuosos) de Pepa per quedar-se embarassada. Certament, malgrat la 'prohibició' de tenir fills des de la institució mèdica, Pepa té un segon avortament un any després del primer. La seva persistència s'explica per un context que l'empeny a sentir-se 'normal' si té fills, però és també la reivindicació d'una dona que, per la seva pròpia experiència, confia poc en la medicina, en la definició institucional del que li passa, del que el seu cos pot fer i deixar de fer[23].

> *Un cop el doctor em va diagnosticar que tenia aquesta enfermetat em va dir que res de treballar, lo poc que jo cosia m'ho va treure totalment, havia de portar una vida molt reposada, dormir moltes hores i sobretot un règim alimentici: verdura, fruita, carn blanca, el peix que sobretot fos blanc; i ara em causa molta risa perquè ara sobretot he de menjar peix blau (...) i sobretot, no quedar embarassada (...) això va ser un gran disgust, ell deia que jo no era morta, perquè havia avortat que si no el meu cos no ho hauria aguantat, jo d'això discrepo, jo crec que l'haguera aguantat.*

El diagnòstic de la malaltia renal el 1965 suposa un cop molt dur per Pepa. La nostra biògrafa racionalitza l'error dels pronòstics mèdics a través de tres pilars.

---

[22] Tot i que ens estem referint a un període històric sortosament ja superat, la sociologia de la salut il.lustra com la discriminació per raó de gènere continua manifestant-se tant en la pròpia institució mèdica com en tots aquells àmbits socials relacionats amb la salut (MAS (1992) *La mujer y la salud en España*; González de Chávez (comp.) (1993) *Cuerpo y subjetividad femenina*).

[23] Recordem que és un metge el que li recomana deixar l'escola per no fixar la vista!

Els metges no em donaven més de vuit anys de vida, han transcorregut trenta-un anys; estic convençuda de que estic viva per voluntat de Déu, però també per aquell metge que em va ensenyar a viure i pel meu marit, que ha col.laborat amb mi i m'ha ajudat molt.

Pepa continua vivint, però aquest fet no s'explica exclusivament per la fe, l'amor i la ciència. Hi ha un element no manifest, certament més prosaic però alhora definitiu en la capacitat de superació de Pepa en aquells moments difícils. I és que el diagnòstic fa que Pepa no només se 'senti' malalta, sinó que 'sigui' oficialment una malalta i com a tal, amb uns drets associats al seu nou estatus[24]. A partir d'aquest moment Pepa pot explicar al món i a ella mateixa, que els seus mals no són fruit dels seus 'nervis'. És aquest punt d'inflexió en la seva vida la que fa que el seu relat adquireixi un to més argumentatiu, més reivindicatiu. Des d'una perspectiva present Pepa pot significar el funcionament de la medicina des de la desconfiança i, alhora, pot sentir-se legitimada per defensar un argument que fins el moment del diagnòstic no era acceptat: la intuïció en relació al seu cos esdevé coneixement.

Dos esdeveniments al voltant d'aquells anys fan que Pepa torni a ubicar-se narrativament en el cantó dels perdedors. A la pèrdua provocada per la mort del seu pare se li suma poc després la pèrdua del seu pis. Molt significativament, però, l'expropiació del pis és qualificada en termes de 'robatori'. Aquesta vegada el to narratiu no és de resignació, sinó de protesta.

Nosaltres viviem a la Gran Via i com que van fer l'autopista del Maresme ens van expropiar la casa, que va ser un robo eh! Va ser un robo a la descarada, perquè van fer valorar el terreny i en aquells anys aquell carrer valia vuit-centes pessetes el pam i ens el van pagar a quaranta-una, què et sembla si no tinc raó de dir que va ser un robo? Obres Públiques t'expropiava el pis, però el pis que et facilitava era a Badalona al barri del Pomar que està al cim d'una muntanya, i aquí portaven tota la gent de Somorrostro; llavors res, vam decidir fer-nos socis d'una cooperativa, un pis senzill que és a lo que nosaltres arribàvem.

En el context del 'desarrollismo' la inversió en grans infraestructures públiques i l'auge del sector de la construcció dóna peu a moltes expropiacions. Les polítiques d'habitatge creen les condicions per què el parc residencial de l'Estat espanyol estigui basat, fonamentalment, en el règim de propietat. No hem d'oblidar que aquest fet té uns efectes innegables per la integració social de la classe treballadora ja que l'esforç que els suposa pagar un pis es compensa en termes de patrimoni material i de seguretat familiar.

L'horitzó de creixement i estabilitat econòmica de l'Espanya de finals dels anys seixanta i el clima de certa obertura en la societat influeix en la decisió de

[24] Tot i així Pepa haurà d'esperar gairebé vint anys, fins tenir-ne cinquanta, per poder cobrar el ja extingit SOVI (*Seguro Obligatorio de Vejez e Invalidez*).

Pepa i el seu marit d'adquirir el pis en propietat i evitar així marxar de la Verneda; el barri de pràcticament tota una vida i on Pepa se sent integrada. De la pura supervivència el matrimoni de Pepa, com molts d'altres en els anys seixanta, entra en un discret consumisme.

> *Vaig conseguir que el meu marit es tregués el diploma de conductor de cotxe, jo només li deia 'treu-te el carnet!, 'compremnos un 600', en aquells anys un 600! (riu) i ja ho veus, durant la setmana ell treballava, jo feia molt de repòs i els dissabtes i diumenges pues agafàvem el nostre siscentó, jo ja preparava una mica de menjar, d'ensaladilla o així, i anàvem sota un pi i sortíem de la Verneda.*

La propietat del pis representa un patrimoni que Pepa viu en clau d'estabilitat, seguretat i una certa qualitat de vida, però alhora és conscient de la misèria existent generada per un creixement accelerat i desigual entre els diferents sectors de la població.

> *Jo era feliç a casa meva, perquè quan aquest passeig d'aquí dalt era ple de barraques i després ja va ser d'arbres, quan aquí hi havia la Perona, pues jo sortia al balcó i veia lo malament que vivien pues jo donava gràcies a Déu de lo bé que encara podíem viure nosaltres, que teníem una casa i un sostre, perquè encara avui hi ha gent que viu sota un pont, i això no hi ha dret!*

I és que les expectatives econòmiques i de mobilitat ascendent tenen també un impacte en les expectatives de canvi social, de major participació en les decisions de la col.lectivitat, i en la demanda de béns i serveis pel barri.

> *Tinc seixanta-tres anys i vaig venir al barri quan en tenia dos; l'he conegut quan eren camps de pagès i avui el conec habitat, el districte deu sempre ha sigut marginat, no m'estranya que nosaltres tinguéssim els gitanos, i al barri, que és un barri de gent treballadora, m'he criat i no m'hi sento gens a disgust, però m'enrabio quan he d'anar al centre i estic desitjant que acabin la famosa línia 2 del metro per poder-la gaudir[25]; no hi ha dret pagar tants impostos perquè després ens tinguin tan oblidats...*

Aquest període marca per Pepa el naixement d'un 'jo' reflexiu (i reivindicatiu); es tracta d'un punt d'inflexió que marca una nova etapa de la seva vida i que engloba des de la transició cap a la democràcia fins l'actualitat. La reflexivitat i l'incipient Estat del Benestar li permeten a Pepa reorganitzar la seva vida quotidiana i domèstica en funció d'uns límits marcats per la seva invalidesa. És a partir del moment que ella té la certesa del que pot fer i deixar de fer, i compta amb uns mínims materials, que fa. I com ara veurem fa molt, fora de les fronteres de la llar, pel veïnatge, al barri, al districte. I fa, a despit de conviure

[25] L'entrevista va ser realitzada l'any 1997, abans de l'arribada de la línia 2 del metro al Districte de Sant Martí.

amb un risc permanent de deteriorament de la salut i en el llindar de la pobresa material.

Democràcia i maduresa: *aprenent a viure*

Les expectatives generades per la tot just estrenada democràcia, la redacció de la Constitució i l'Estatut entre d'altres mesures d'obertura política i social es contraposen a la crisi econòmica, que afecta molts sectors industrials. El tèxtil, molt arrelat a Catalunya, n'és un d'ells. L'any 1979, l'empresa tèxtil on treballava el marit de Pepa fa fallida.

> *El meu marit va treballar vint-i-sis anys al ram tèxtil i a l'any 71 va entrar a treballar a l'Escocesa, que era una casa de blondes i mantellines i era considerada la primera indústria d'Espanya en el seu gènere...Però hi havia un dèficit molt gran, van haver-hi una sèrie d'embolics i de trampes, la crisi del tèxtil, i les guerres de l'estranger que allà on exportaven la gent ja no pensava ni en cortinatges ni en mantels...L'any 84 la cosa va quebrar, me'n recordo molt bé perquè era l'any que va morir la meva mare i quan el director em va donar el condol encara recordo que jo li vaig dir, 'vostè creu que ens salvarem'?.*

L'empresa va passar a mans dels treballadors i aquests van muntar una cooperativa que va durar sis anys. Pepa es nega en rotund quan els treballadors proposen mantenir l'empresa a través d'emprèstits personals i ella veu perillar l'únic bé de propietat, aconseguit al llarg d'una vida de treball.

> *Jo no dormia, el meu marit l'hagués fet per poder seguir treballant, però jo li deia: 'ens quedarem sense feina i sense pis' i, al final, catorze treballadors es van negar a fer l'emprèstit, el meu marit un d'ells.*

Finalment l'empresa tanca i Pepa ha de superar un nou episodi de cura i dedicació al seu marit, que pateix una depressió per les condicions en les quals es queda sense feina i ha de negociar la seva pensió.

> *Al meu marit li van tancar l'empresa i va resultar que ells havien estat cotitzant fins l'últim dia i l'empresa portava dos anys i mig sense cotitzar la part del treballador; vam estar set mesos sense cobrar res, amb el judici vam poder passa a l'Inem i se'ns van abonar els diners que ens devia l'empresa i després com que ell l'han hagut d'operar de dues hèrnies discals ens van concedir la baixa; el meu marit tenia quaranta-sis anys cotitzats, però no podia cobrar el cent per cent perquè encara no tenia els seixanta-cinc anys. (...) Jo sempre dic que la jubilació ha sigut aprenent a viure, perquè superar la depressió va ser aprendre a viure.*

La percepció de vulnerabilitat econòmica que experimenta Pepa a principis dels vuitanta sembla impulsar-la, als seus cinquanta anys, a demanar una pensió d'invalidesa i per tant a exigir una compensació pública per la seva participació en l'esfera productiva en el passat. A diferència d'anys enrera, la nostra biògrafa no està disposada a acceptar la ignorància dels seus drets, reclama tant contundentment informar-se i saber, que fins i tot haurà d'anar a judici. I el guanyarà.

> *Primer l'Estat me la va denegar, llavors vaig anar a parlar amb un gestor laboralista i ell em va dir que l'havíem de demanar-la per magistratura, ai! jo quan vaig sentir magistratura em vaig esverar, jo sempre havia treballat amb molta harmonia amb tothom (riu) i ell em va dir si sentia que em pertocava i jo li vaig dir que és clar que em pertocava, la invalidesa.*

L'any 1985 Pepa comença a cobrar el SOVI, però amb un cost molt alt: Pepa lluita durant dos anys sense cap mena d'ajut, s'ha de buscar un advocat, assumir-ho econòmicament i personal i tot això en un context de gran precarietat en l'economia familiar.

'Aprenent a viure' sembla ser no només la reacció produïda pels diferents esdeveniments, cops i reptes d'una vida no gens fàcil, sinó el lema estructurador, la *Gestalt* (o lògica interna) que es desprèn i vertebra tota la narració de la Pepa. Però curiosament (o no tant) trobem una dada biogràfica que coincideix plenament amb aquest principi vertebrador. Pepa és, des de fa set anys, membre de 'l'Escola de vida'.

> *En aquells anys eren uns cursets que es feien al seminari de Barcelona, que a pesar de fer-se al seminari, no eren de religió: t'ensenyen a tractar la gent gran i és una manera d'ajudar als demés, aprendre a ajudar, perquè els vells diem 'no servim per res, fem nosa a tot arreu' i en aquests cursets t'ensenyen que mentres vius serveixes per algo i la manera d'arribar a ser vell en condicions és estant una mica al dia, escoltant al que en sap més i aprenent cada dia un guisote nou.*

A partir d'aquests cursos Pepa s'implica a la parròquia i col.labora amb les assistentes socials del barri fins que la salut no li ho permet més. La seva última tasca de més plena dedicació consisteix en transmetre als més joves la seva experiència dels últims anys amb la gent gran.

> *Físicament estava feta una bírria, però moralment em sentia molt bé. (...) A mi m'agrada ajudar a tothom, sóc una persona que no puc fer res per la meva salut, però el que sí puc fer i ho necessito per viure, perquè ho necessito, és donar un cop de mà i moralment penso que ja no sóc tan inútil; llavors el meu marit diu que a casa meva el menjador sembla informació municipal perquè la gent em coneix per una persona dinàmica i que fa coses, però en realitat no faig res, ajudo a que els demés facin...*

Pepa ha trobat un equilibri, segurament molt menys fràgil del que ella pretén a través de les seves avaluacions en el relat. En efecte, la presentació que fa Pepa de la seva vida està marcada, per una banda, per un discurs aconflictiu i despolititzat (*jo sempre he treballat amb harmonia, jo no pertanyo a cap bàndol*) que es pot explicar per un llegat de 'resistència passiva' en relació al règim franquista (Ysàs i Molinero 1992). Per altra banda, la victimització i la minimització esdevenen principis estructuradors de la narració (*jo no faig res; la meva vida és un melodrama barato; intentem ser feliços amb el que tenim*). Però paral.lelament i en retrospectiva, Pepa se sent legitimada per reivindicar, per donar nom a la injustícia i comprometre's, per implicar-se en la cooperativa, en el barri, en la comunitat. Aquesta aparent contradicció es resol si tenim en compte l'orientació biogràfica de la nostra entrevistada, que passa per haver pogut i sabut trobar allò que li dóna sentit a través de la participació i el compromís amb els altres, des de la reflexivitat i 'l'aprendre a viure'.

Conclusions: malaltia i reflexivitat en el llindar de la pobresa material

Avui Pepa entra en una etapa de la seva vida que socialment definim com a 'vellesa'. La definició social de l'envelliment femení és més estigmatitzadora que en el cas de l'envelliment masculí (Arber i Ginn 1996). Si, com en el cas de Pepa, a la pèrdua de joventut li afegim la pèrdua o manca de salut l'estigmatització creix. El cas de Pepa il.lustra com la salut és socialment i política tractada com una qüestió individual i viscuda conseqüentment com a fracàs. L'estigmatització a què estan sotmeses la gent gran i malalta, en una societat del treball com la nostra, té molt a veure amb la inactivitat, una inactivitat que és viscuda com a inutilitat. Independentment de la seva edat, molts pensionistes i/o jubilats/ades experimenten un sentiment d'inutilitat pel propi fet de rebre una pensió; un sentiment que alguns han qualificat de 'mort social' (Guillemard 1986). En gran mesura, el cas de Pepa corrobora la perspectiva del que bona part de la literatura ha escrit sobre la vellesa i els seus efectes psicosocials.

Però, alhora, el cas de Pepa ens revela un nou angle, ens convida a seguir un trencant que es 'desvia' del camí principal, i això és el que ens el fa doblement suggerent. Allò més sorprenent que ens mostra la mirada biogràfica és que instal.lada en la seixantena, Pepa ha vençut la humiliació i el sentiment d'inutilitat presents en la seva joventut i ha aconseguit trobar un projecte, si no de futur, almenys sí d'un present viscut amb plenitud. En el seu cas, i no és l'únic, el reconeixement públic del seu 'nou' estatus de malalta i més endavant, el cobrament d'una pensió, li retorna una dignitat perduda. En altres paraules: la legitimació de l'estatus de Pepa com a 'invàlida', que té lloc com hem vist a partir del diagnòstic mèdic, li permet resoldre a Pepa una situació de 'rol sense rol' (Moragas 1991): estar inactiva (pre-jubilada) sense ser vella. Però el 'rol sense rol' de Pepa engloba també el no ser mare. Així, podem dir que en el seu cas la malaltia i la incapacitat per poder tenir fills deixa de ser un 'estat' viscut amb resignació per passar a ser una estratègia reflexiva i proactiva.

Hem vist com Pepa integra la seva biografia en un context històric del passat —Guerra Civil, postguerra, franquisme, etc.— que, més enllà d'ubicar-la en un a posició de gran vulnerabilitat en l'estructura social, li confereix una identitat social en tant que 'perdedora' (per pertànyer al bàndol dels perdedors, ser de classe obrera, patir problemes de salut i ser dona). Però quins són els recursos a través dels quals Pepa, tot i continuar ocupant una posició vulnerable en l'estructura social, aconsegueix vèncer la resignació i victimització?

A mesura que la societat en què viu es modernitza, Pepa adquireix un major accés i control del temps i l'espai: es pot reorganitzar el seu propi ritme de la vida quotidiana en funció d'un millor coneixement i informació del seu cos, la seva llar, el seu barri i la seva ciutat. Per una banda, el llegat del passat li permet reconvertir el seu rol de 'cuidadora' familiar (filla), en 'cuidadora' de la comunitat (o dinamitzadora d'activitats en el barri). La invisibilitat pròpia de les tasques de cura familiar passa a convertir-se en visibilitat en l'esfera pública del barri. No cal dir que la compensació del reconeixement públic contribueix abastament a omplir de sentit i significat la seva activitat. Per altra banda, la religió, que durant la seva joventut és viscuda com a refugi i implica anar a missa, als seixanta anys adopta un nou contingut que passa per la solidaritat i per la caritat envers els altres. Aquests 'altres' no és la societat en abstracte, sinó veïns i veïnes concretes del barri a qui pot 'ajudar', i que són més grans que ella. Alhora la seva tasca és una preparació pel seu propi futur, una 'autoajuda' pel seu futur. Així doncs, podem dir que és la pròpia elaboració del passat allò que li permet rescatar un capital latent, el capital de la tradició, i convertir-lo en recurs per fer front al present i al futur, omplint així de contingut un 'rol sense rol'.

Ara bé, no se li escaparà al lector/a que sense un progrés en el camp de les institucions (mèdiques, polítiques, judicials), en definitiva sense un Estat del Benestar, les estratègies i recursos de la Pepa, i de tantes altres, no tenen cap possibilitat d'èxit. Clau en la trajectòria de la nostra biògrafa és el paper que ha jugat l'Estat del Benestar en la provisió d'informació a la ciutadania. Certament la introducció de pensions no contributives a partir dels anys noranta i el progrés en l'aparell judicial, són elements claus en les estratègies biogràfiques de Pepa. Tot i així només podem considerar que Pepa se sent —i exerceix de— ciutadana a partir del moment que té dret a saber, a estar informada dels seus drets i deures, a percebre que, a diferència del passat, pot dir-hi la seva i ser escoltada.

Podríem concloure preguntant-nos quin és el risc d'exclusió social en el cas de Pepa i fins a quin punt l'actual Estat del Benestar està prou desenvolupat per evitar-lo. Val a dir que l'envelliment accelerat per la malaltia, igual que la mort no són riscs, són certeses. El risc d'exclusió social experimentat per Pepa té a veure en primer terme amb la manca de predicció i control que li suposa estar anys malalta, impedida, i sense diagnòstic durant molt de temps; sense informació des d'allò que és més immediat, el seu propi cos, fins la formació més formal (trajectòria educativa). Risc d'exclusió vol dir també estar —durant la major part de la seva vida— fora de l'òrbita del mercat laboral. Alhora, el risc es manifesta pel fet d'estar casada amb una persona la posició de la qual, en

aquest mercat, és força vulnerable. Finalment, pot considerar-se un factor de risc no haver pogut tenir descendència, tant per la cobertura emocional com material que suposen els fills en una societat 'familista' com la nostra.

A partir d'aquí hem de reconèixer que el nostre Estat del Benestar no ha estat, ni ho està encara, prou desenvolupat per fer front a tots aquests riscs d'exclusió social. Efectivament, els recursos que posa en marxa la Pepa la salven de la pobresa i l'exclusió, però aconseguir els seus drets en tant que ciutadana és una batalla a cor obert que en cap cas pot ser un model de ciutadania a seguir. Si ho fos, hauríem d'assumir que només aquells/es que estan disposats a ser herois i heroïnes d'aquesta batalla són mereixedors/es d'aquests drets.

4.2. Carolina: la monomarentalitat com una fugida de la violència[26]

El contacte amb la nostra entrevistada va tenir lloc a través d'una amiga que participa en un grup de dones de Barcelona, a la qual li vam demanar que ens posés en contacte amb alguna dona divorciada amb fills al seu càrrec. Aquesta amiga va pensar de seguida en Carolina, una dona que es va separar en circumstàncies molt traumàtiques, ja que tant ella com les seves filles havien estat sotmeses a molts anys de violència per part del marit. Tal com ens havia comentat la nostra amiga, Carolina era una persona valenta i comunicativa que va acceptar de seguida la nostra invitació. Ens vam trobar a casa seva, un pis d'un barri cèntric de Barcelona de classe treballadora, on vam passar una llarga tarda de conversa i emocions.

Carolina va néixer al 1950 en un poble miner de la província d'Osca, en el si d'una família molt humil. Va ser la més jove de sis germans, tres dels quals van morir molt aviat. Carolina viu en diferents ciutats d'Espanya al llarg de la seva vida, però després d'aconseguir el divorci s'instal.la definitivament a Barcelona amb les seves tres filles. Actualment Carolina es manté econòmicament fent feines de neteja a domicili que, com un dels sectors claus de l'economia submergida, no gaudeix de cap mena de protecció salarial ni drets sociolaborals. Carolina es presenta per una banda com una víctima de molts esdeveniments biogràfics, especialment de la violència per part del marit, i de l'altra, com a una persona que lluita aferrissadament pel futur de les seves filles. Tal com ella afirma, *yo ya he perdido el tren pero quizás no sea demasiado tarde para mis hijas.*

Desarrelament familiar en el context de la postguerra: *no he tenido infancia ni familia*

El naixement de Carolina en un poble miner l'any 1950 coincideix amb els efectes de la postguerra espanyola que imposa unes condicions de vida molt

[26] Aquest cas ha estat elaborat prèviament en forma d'article a Tejero i Torrabadella (1999).

dures per la població del medi rural, tant en termes materials com de desenvolupament psicosocial.

> *Los niños en aquella época trabajaban muy duro (...) cuando veo en la televisión; en aquella época no habían lavadoras, había que ir a lavar al río; disponíamos en aquel momento de agua corriente pero era porque se acarreaba el agua a cántaros y, bueno, yo a lo mejor me traía por la mañana 30 o 40 cántaros de agua para el uso diario, en fin, era un tipo de trabajo como muy fuerte, yo, para situarme, ¿sabes cuando salen estas imágenes tercermundistas?, pues yo muchas veces me veo reflejada ahí, cuando veo esos niños que no abultan nada, que llevan una mala nutrición, que es lo que nos pasaba en aquella época y, bueno, te veías obligada a hacer trabajos que realmente no podías; que te veías desarrollando una cantidad de trabajos que no eran adecuados para tu edad, lo que pasa es que en aquella época aquí habíamos salido de una posguerra y tampoco lo teníamos muy fácil, o sea que muy mal.*

Carolina comença la narració fent referència al seu naixement, qüestió que li permet presentar-se com la més jove de tres germans. Com veurem al llarg de la narració, la supervivència és un element clau per entendre la presentació que Carolina ens fa de la seva vida.

> *Yo soy la pequeña de tres hermanos; bueno, de tres que sobrevivieron, porque mi madre tuvo seis hijos pero tres murieron y, bueno, entonces mi madre me tuvo a mí mayor, con cuarenta y dos años.*

El seu pare, malalt de silicosis, es veu obligat a deixar la feina al poble i marxar amb tota la família a Saragossa per buscar feina. Morirà pocs anys després, quan Carolina té set anys. Aquest esdeveniment impacta decisivament la vida de Carolina. Les circumstàncies de precarietat econòmica que envoltaven la família provoquen la ràpida dispersió del nucli familiar. Quan Carolina fa dotze anys, la mare decideix enviar-la a treballar a Osca com a minyona. Així és com Carolina se separa de la seva mare i dels seus germans des de molt petita. Com tantes altres nenes en aquella època, aviat es veurà abocada a desenvolupar un paper d'adulta. Carolina contribueix al sostenimment econòmic de la família enviant cada mes el seu petit salari a la mare.

> *Mi madre tenía el convencimiento que los hijos se tenían para ayudar a los padres, era como tener un seguro de vida.*

En aquest capítol de la seva vida, Carolina es presenta com a una víctima del seu propi entorn social; un entorn marcat per la pobresa, la incomunicació i el desarrelament familiar. En aquelles condicions, la família podia esdevenir molt fàcilment un espai de relacions instrumentals caracteritzat per l'absència d'afectivitat. Més concretament, i en contra de les visions unívoques que tendeixen a presentar la família com a *locus* d'amor i d'altruisme, en entorns

socials marcats per la pobresa, la família pot no ser més que un recurs per la supervivència material.

> *Es que yo no he tenido infancia ni familia. (...)Yo siempre he estado al servicio de alguien, yo mi familia la he formado después, cuando tuve a mis hijas, digamos; pero yo familia no, no he tenido. (...)En aquella época también los padres pegaban más, pero a mí me hacía tanto daño que pensé que si tenía hijos nunca les pegaría y así ha sido: no les he pegado nunca, nunca.*

En aquest marc de relacions tant doloroses i conflictives és pot apreciar com Carolina evita culpar a la seva família de forma directa. Des d'una perspectiva present, la nostra biògrafa utilitza el context històric 'd'aquells temps' per justificar el comportament violent de la seva mare i així mitigar el dolor que aquest comportament li provocava. Però allò que resulta més punyent per a Carolina és el fet d'haver-se sentit abandonada per la seva mare quan encara era molt petita. Carolina ens descriu així una de les experiències biogràfiques més doloroses de la seva vida.

> *Porque mi madre tenía un carácter muy fuerte; mi madre era "lo que digo yo y punto", y era una mujer que maltrataba; o sea maltrataba porque era así, ahora me duele incluso hablar así porque murió el año pasado con un Alzheimer muy fuerte, pero en realidad era una mujer que jamás supo dar cariño, era una mujer que vivía -yo no sé qué razones tenía- pero que vivía muy para ella, que yo, a veces, cuando era niña yo lloraba muchísimo ¿no? porque no podía estar con ella, pero luego, cuando me hice mayor, pensé ¿cómo mi madre podía dormir sin saber lo que me estaban haciendo?.*

L'experiència d'un gran buit, d'una gran absència afectiva tan aviat en la seva vida deixen a Carolina sense referents familiars per orientar-se.

> *Sin tener una familia yo he sobrevivido siempre como he podido. como he podido; o sea, no he tenido punto de referencia.*

Per aquest motiu és fàcil comprendre el pes que tindrà per la resta de la seva narració i de la seva vida el sentiment d'orfandat, el qual ens ajuda a entendre millor el sentit latent de la seva primera frase: *yo soy la pequeña de tres hermanos; bueno, de tres que sobrevivieron.*

Joventut i autonomia durant el 'desarrollismo': *una de las mejores épocas de mi vida*

Quan Carolina té catorze anys deixa Osca i es trasllada sola a Barcelona. S'instal.la en una residència per noies i troba una feina en el sector industrial. En contrast amb la clausura respecte el món públic que havia suposat la seva total dedicació a l'esfera domèstica, la relació de Carolina amb el sector formal

del mercat de treball, i el fet de viure per primer cop amb noies de la seva edat, impulsen un nou procés de socialització i d'integració social per la nostra biògrafa.

> *La verdad es que me sentía muy bien; quizás esta época la recuerdo como una de las mejores, una de las mejores épocas de mi vida, tenía un grupo en la residencia: éramos un grupo de chicas jóvenes, la mayoría trabajábamos, y sí, en la residencia lo pasábamos muy bien porque había chicas que eran estudiantes y entonces venía alguna vez la tuna y cantaban (...) y llevaba una vida de joven, porque de niñez no me dejaron tener nunca.*

Aquest període representa tot un descobriment per Carolina; descobreix sentir-se jove després de viure una infantesa negada. Podem dir que durant aquests anys Carolina té l'oportunitat de sentir-se membre d'una comunitat més enllà de la seva pròpia família, i de desenvolupar una vida social pròpia. Aquests també són anys en els quals nostra biògrafa, més enllà de treballar durant el dia a la fàbrica i obtenir un salari, te l'oportunitat d'iniciar els seus estudis primaris en una escola nocturna. Es així com Carolina aconsegueix el Graduat Escolar. Cal recordar que durant els anys seixanta, amb l'embranzida del sector industrial a Catalunya, la demanda de mà d'obra femenina sense fills va incrementar significativament. Fixem-nos com avalua Carolina aquest període de la seva vida.

> *A mí el colegio me gustaba muchísimo; yo recuerdo que entré con 6 años sin saber leer ni escribir y, bueno, lo que aprendí entonces lo aprendí bien(...)Después de recoger la cocina, pues había muchas chicas que les daba por bordar el ajuar y yo, jamás, yo cogía el atlas y me ponía a leer por mi cuenta, que es una de mis pasiones: he leído muchísimo. (...)Yo he tenido más deseo de aprender que de otras cosas, pero bueno, no he llegado nunca a conseguirlo. (...) En la fábrica, te estoy hablando de los años sesenta y siete, sesenta y ocho ,sesenta y nueve, entrabas y había un curso de formación a cargo de la empresa; y eso era lo bueno que teníamos, yo no sé si teníamos una gran capacidad para aprender pero el caso era que estabas un tiempo y eras capaz de poder mejorar en la empresa, no como ahora, que tienes que hacer una formación profesional; la verdad es que me sentía muy bien.*

Aquesta seqüència posa de manifest com Carolina gaudeix d'aquest període de joventut com una oportunitat vital, una oportunitat per progressar personalment i professional. En aquest sentit podem reconèixer una Carolina àvida de saber, que es fa ressò dels primers referents que entren al país sobre el paper de les dones a Europa. Si bé hem de tenir en compte que la presentació de la biògrafa forma part d'una reconstrucció que fa, des del present, de temps passats, cal remarcar la petjada que deixaran els nous discursos sobre el paper de les dones en la societat occidental contemporània i que seran decisius pel seu futur. Tot i que durant els anys del *desarrollismo*

les idees feministes no tenien pràcticament arrelament en la societat, la destacada incorporació de dones joves a l'esfera productiva va ser un primer pas per què moltes d'elles visquessin la possibilitat d'obrir-se cap l'esfera pública i comencessin a plantejar-se el seu paper com a ciutadanes.

El compromís familiar i la fi d'una trajectòria autònoma*: yo siempre he estado al servicio de alguien*

La trajectòria que Carolina enceta a finals dels seixanta queda interrompuda dràsticament pel seu retorn a l'esfera familiar-domèstica. L'any 1970, quan Carolina té vint anys, el seu germà mor i ella deixa la feina a la fàbrica per anar a cuidar la seva cunyada i els seus nebots, que vivien a Castelló.

> *Mi hermano murió muy joven, murió con treinta años; fue un proceso super-rápido; además, mi cuñada era muy joven, tenía ventisiete años y se quedó con dos niños: una niña de cuatro y un niño de dos, y la pobre chica estaba en bancarrota; entonces dejé la fábrica y decidí echarle una mano durante un par de años, estuve tres años allí, yo ahora la quiero muchísimo, pero para mí entonces era una desconocida; a raíz de convivir con ella, pues, nos queremos mucho y a mis sobrinas las adoro, quizás ellas son mi punto de referencia.*

Aquest esdeveniment mostra la preeminència del patró d'orientació familiar de Carolina, pròpia de la socialització de gènere durant el Franquisme, i clarament superposat a la seva aspiració d'emancipació individual. Més específicament, destaca la seva necessitat de reconstruir els lligams familiars com una forma de compensar la manca de vincles afectius sòlids durant la seva infantesa. El vincle familiar com a valor estructurant en les orientacions biogràfiques de Carolina és una constant que tindrà diferents conseqüències al llarg de la seva vida.

Quan Carolina torna a Barcelona tres anys més tard, fa un intent d'incorporar-se novament a la a la seva antiga feina. Però aquest intent fracassa. Tant a nivell polític com econòmic el moment és especialment conflictiu. Durant els anys setanta el context socioeconòmic empitjora pels efectes de la crisi econòmica, que té un impacte directe en la caiguda de les taxes d'activitat de la mà d'obra femenina (Garrido 1992). Carolina reconstrueix aquest període de distanciament del mercat de treball, durant el qual es fa càrrec de la cura de la cura de la seva família, com una contradicció. Per una banda, Carolina justifica el seu paper com a 'cuidadora' fent èmfasi en la seva obligació moral cap a la família. Per altra banda, reconeix que la seva decisió probablement va interrompre radicalment una trajectòria biogràfica que es perfilava molt prometedora pel seu futur. En aquest punt narratiu Carolina ens presenta dos factors de vulnerabilitat que condicionen la seva trajectòria de vida: els fets de ser dona i treballadora.

La pérdida de mi hermano fue muy dura para mí; mi madre ya te he dicho que tenía un carácter un poco especial, y mi hermano y yo siempre íbamos juntos, y siempre me protegía, me facilitaba las cosas ¿no?; estaba entre la una y la otra y esto fue lo que hizo que yo decidiera marcharme para allá, que no me arrepiento ¿no?, pero que de alguna manera truncó un montón de cosas. (...)Yo siempre he estado al servicio de alguien.

Els aspectes que Carolina treu a la llum respecte el seu compromís amb la família se situen en el centre del conflicte de gènere en el qual la nostra biògrafa està implicada. Com ja hem dit, la nostra biògrafa no només ha hagut d'assumir un paper de suport econòmic, sinó també un paper tradicional de dona adulta 'cuidadora'. Ambdós papers es presenten com a elements claus a l'hora de participar dels sentiments d'obligació moral de la cura (socialment construït) i que expliquen, perquè Carolina subordina l'esfera de la producció a l'esfera reproductiva de la cura. El cost personal que genera aquesta situació no és gens insignificant, en la mesura que li suposa abandonar les expectatives d'autonomia que havia desenvolupat durant la seva joventut. En aquesta seqüència l'argumentació *pero de alguna manera truncó un montón de cosas* deixa entreveure com Carolina, juntament amb la defensa dels valors familiars, considera que la família ha estat un factor que ha impedit les seves possibilitats d'emancipació, si més no, la possibilitat d'una vida menys vulnerable respecte la que viu actualment. Certament, la valoració que la biògrafa fa retrospectivament d'aquest període de la seva vida, està íntimament lligada a la precarietat socioeconòmica que li condiciona el present i futur.

Família i violència durant la Transició: *es un círculo vicioso*

Davant de la impossibilitat de trobar una feina com a assalariada, Carolina reprèn el seu rol de treballadora domèstica en el sector informal, i comença a treballar com a minyona per una empresària teatral. Passats dos anys de fer aquesta feina, el 1975, Carolina es casa i tal com era habitual per la majoria de dones en aquesta època, abandona el mercat laboral. Per la nostra biògrafa, el matrimoni representa l'oportunitat de tenir una família pròpia i compensar el buit afectiu que havia experimentat durant la seva infantesa. Quan Carolina comença la narració del seu matrimoni ho fa presentant la història d'una família feliç que ràpidament es converteix en un malson.

Me casé muy enamorada(...)El primer tiempo fue muy bonito; o sea, de recién casados fue bonito, éramos él y yo, podíamos salir, podíamos ir a todos los sitios, lo que pasa es que, bueno, estábamos él y yo —yo soy una persona bastante pacífica, bastante— entonces cuando él tenía una salida de tono pues: "esto es que es nervioso", lo que pasa es que estas salidas de tono cada vez eran más frecuentes y cada vez eran más fuertes, y llegó un momento en que la situación no se mantenía, y además yo tenía claro que yo así no quería vivir. (...)La primera vez que

intentó estrangularme le dije: "¿tú crees que esto es normal?", "no, no ya entiendo que no es normal pero es que no sé qué me ha pasado, se me ha cruzado el cable", y pensé que quizás sí, pero es que llegó un momento en que los cables se le cruzaban a cada momento; no sé, es como si tuviera dos personalidades, y sigue teniéndolas. (...)Lo que pasa es que él no lo aceptaba, él jamás aceptó una separación de mútuo acuerdo, nunca, o sea, él viviendo mal pero quería mantenernos, contra viento y marea, a su lado; no hubo forma de convencerlo; supongo que en aquella época el hombre era el hombre, era el que dominaba la situación y la persona que convivía con ellos tenía que aceptarlo como era y siempre lo decía: "tú tienes que aceptarme como soy"; "es que a mí como eres no me gusta". A partir de ese momento mi vida fue cada vez más amarga; todavía me pregunto cómo pude aguantar tantos años aquella situación, ¿cuáles son las causas para llegar a una situación como esta? Y es que te aferras, tú quieres que las cosas marchen y funcionen y por eso quizás aguantas; aguantas porque en la vida no lo has tenido fácil, y segundo, porque tú deseas con toda tu alma que aquello marche, lo que pasa es que no basta con desearlo.

Carolina reconstrueix la història del seu matrimoni a partir del sentit modern de la relació de parella, és a dir, a partir d'un casament fet per amor i de la formació d'una 'família feliç'. Tal com es desprèn de la narració, fins que no esclata la violència de manera radical, la situació de subordinació dins del matrimoni no constitueix ni un tema de reflexió ni un problema a solucionar. En un context cultural i social on es legitima el poder de l'home sobre la dona i els fills, la dominació és un referent assumit. Però amb l'aparició de la violència del marit el mite de la 'família feliç' es destrueix. La consciència de subordinació i d'injustícia forma part d'un procés reflexiu de gran complexitat que, tant per Carolina com per moltes altres dones, és molt difícil d'elaborar. L'existència d'unes condicions materials de dependència i d'agressions psicològiques i emocionals ens dóna elements per entendre el cercle viciós de la violència.

En aquest context narratiu les seqüències adopten una clara funció pedagògica destinada a anar més enllà del seu propi cas, per donar testimoni de l'experiència de moltes altres dones. El subjecte que encapçala el relat deixa de ser Carolina per constituir-se en un 'jo col.lectiu' que vol desvetllar els complexos mecanismes de la violència patriarcal i que emfasitza el seu compromís públic per denunciar aquesta situació.

La mujer, cuando está en la primera fase está tan bloqueada y tan mal que es imposible, imposible hacerle entender cómo actuar ante esta situación(...)Hay mucha gente que considera que lo normal es aguantar ¿no?; muchas veces pienso que necesitamos más valor para romper determinados temas y determinadas situaciones.

En definitiva, per Carolina la violència que pateixen les dones per part dels seus marits és un cercle viciós, un parany que les afecta a elles, però també, i molt especialment, als seus/seves fills/es. Carolina es presenta com a víctima d'aquest cercle tancat i auto-reproductiu.

> *Con este chico no hay manera nunca de llegar al final de la cuestión, e incluso cuando llegaba la situación esta yo le decía: "un día te perderé el miedo y me perderás, me marcharé"; entonces él me decía: "te quiero más que a mi vida, eres lo que más quiero en este mundo"; y a mí me parecía sincero, pero luego volvíamos a lo mismo; es un círculo del que es muy difícil salir.*

Les continues agressions cap a les filles condueixen a Carolina a demanar el divorci el 1985. Feia quatre anys que s'havia aprovat la LLei del Divorci (1981), que va ser una de les mostres més representatives del canvi cultural impulsades durant la jove democràcia espanyola. A partir d'aquest moment es reconeix públicament que les relacions familiars i de gènere podien ser també un espai social de conflicte. Però el primer intent de divorci de Carolina fracassa.

> *Cuando él recibió la notificación del juzgado se presentó aquí una noche, a la una de la madrugada, con un cuchillo que rompió todo el sofá, destruyó todas las figuras, las niñas estaban durmiendo en esta habitación y me dijo: "una de dos: o retiras la demanda o os mato a todas" Entonces, aterrada, decidí que sí, que retiraba la demanda de separación.*

L'any 1990, després d'una nova agressió brutal, Carolina decideix escapar definitivament de casa amb les seves filles, i connecta de nou amb la mateixa advocadessa amb la qual havia interposat la primera demanda de divorci. Cal destacar que aquesta advocadessa formava part d'un grup d'advocadesses feministes que van jugar un paper clau en l'assessorament a dones maltractades durant els anys de la transició política. Carolina i les filles van trobar refugi en una Casa d'Acollida per a dones maltractades de nova creació. La nova demanda de divorci arriba als jutjats; es reconeix finalment el divorci i s'atorga la custòdia de les filles a la mare, mentre el pare manté la pàtria potestat i el dret de veure a les filles.

> *Cada vez las agresiones eran más fuertes y cuando Susana fue haciéndose mayor, cuando tenía once años, ya no sólo me pegaba a mí sino que a ella le pegaba unas palizas descomunales; una de las veces le pegó una paliza increíble; al día siguiente le dije que así no podíamos continuar y que cogía a mis niñas y me iba; y estaba dándole el desayuno a la niña pequeña y no sé cómo lo hizo, el caso es que cogió un cuchillo y en segundos yo pensé que aquel era mi último momento; después de eso cogí a las niñas y me fui. Por fin me conseguí romper, conseguí el divorcio y quedarme con ellas.*

Carolina reconstrueix aquest episodi com un èxit en la mesura que aconsegueix trencar amb el cercle viciós de la violència, però, a la vegada, reflecteix l'alt cost que ha hagut de pagar per assumir la ruptura del seu matrimoni.

> *Todo esto les ha amargado la vida a mis hijas y me la ha amargado a mí; por eso yo he tenido que luchar por ellas, especialmente por la mayor; este tipo de hombres te van arriconando, te dicen de todo: que no sirves para nada, que eres una mierda; supongo que ellos también tienen una autoestima muy baja, deben tener sus propias frustraciones; a mí me hizo mucho daño, y en el fondo es que parece una paradoja, pero todavía tratas de pensar en todo lo que te ha hecho, y mira que ha sido fuerte, y no he conseguido odiar a esta persona; siempre busco una justificación, es absurdo ¿no?; ha sido el único hombre que yo he conocido, o sea que tengo suficientes malos recuerdos para no probar suerte de nuevo; no me veo capaz de iniciar una nueva relación, de ninguna manera.*

Certament les reflexions de Carolina sobre les agressions del marit no estan exemptes d'una certa ambivalència i sensació de culpabilitat respecte a les seves filles, així com de sentiments contradictoris en relació a les causes que impulsaven al marit a tenir una conducta violenta. En aquest sentit, subjacent al rebuig de Carolina d'establir una nova relació de parella, podríem fer la hipòtesi, segons la qual Carolina se sent encara molt lligada al seu ex-marit i que, fins i tot, en termes simbòlics, la biògrafa no ha trencat amb els lligams emocionals i morals que genera el vincle matrimonial en un context catòlic. Tal com es pot apreciar en molts casos de dones maltractades, els sentiments de ràbia coexisteixen amb els sentiments de culpabilitat respecte el que han patit els/les fills/ es, al mateix temps que es tenen sentiments d'ambigüitat a l'hora de valorar al marit com a agressor o com a víctima de les seves circumstàncies (Pérez del Campo 1995).

La violència té un paper clau en la vida actual de Carolina i de les seves filles en la mesura que emocionalment encara en pateixen les conseqüències. Per aquest motiu podem afirmar que, des de la subjectivitat, l'experiència de la violència es perllonga més enllà del moment concret en què aquesta va tenir lloc.

Monomarentalitat i compromís social durant la democràcia: *el grupo me ha ayudado mucho*

Després de passar un any a la Casa d'Acollida, Carolina comença una nova vida amb un nou estatus familiar: el de 'mare cap de família'. Carolina reprèn la seva activitat laboral en el sector informal com a dona de neteja, i combina el seu rol de mare amb el rol de treballadora. Però Carolina adoptarà un altre paper que tindrà un impacte clau en la seva nova orientació biogràfica i que

passa pel seu compromís amb la comunitat. L'any 1992 Carolina, amb altres dones de l'alberg, decideix muntar un grup d'ajuda mútua per a dones maltractades, el primer d'aquest tipus a Barcelona. En aquest moment podem afirmar que Carolina comença a familiaritzar-se i a participar del discurs feminista; un discurs que amb la consolidació de la democràcia penetra progressivament en l'esfera pública, i que ella integra en les avaluacions que fa sobre la qüestió de la violència contra les dones.

> *Al principio, convivir en una casa de acogida es muy duro porque son personas que han vivido una serie de violencias, los niños son la mayoría bastante violentos; o sea, que aquello puede ser bestial, y había momentos en que te sentías como ahogada, pero cuando salíamos de allá nos sentíamos más a gusto con aquella gente que con toda la demás; entonces decidimos en el año 92 montar el grupo de ayuda mútua; afortunadamente el grupo sí que ha marchado y nos ha servido de mucha ayuda —en mi caso muchísimo—: el grupo me ha ayudado a elaborar muchas cosas, a preguntarme por qué, por qué llegas a una situación como ésta.*

Carolina ens presenta el grup com un espai necessari de comunicació, sobretot tenint en compte que el context social no és gens favorable per entendre la qüestió de la violència com un problema social. El treball col.lectiu en el grup és el recurs que troben Carolina i el seu grup de companyes per lluitar contra la invisibilitat de la violència patriarcal, una violència que aconsegueix prosperar i quedar impune en la major part dels casos en la mesura que tot allò perquè afecta el matrimoni i la família continua sent entès com una qüestió privada.

> *En el momento en que tú rompes esa situación te ves como coja ¿no?; y al principio iba a ver a algunos amigos comunes con las niñas y al final tampoco me sentía bien, siempre era preguntarme y decirme: "Ay, pero tú sola y con las niñas, tú volverás"; y siempre repetían la misma historia y yo me sentía mal; yo no quería volver a aquella situación, ni muchísimo menos; me decían: "yo me lo creo porque tú lo dices, pero es que parece mentira"; es que lo ponían en duda, en serias dudas; incluso el testimonio de las niñas tampoco lo creían. (...) Quizás porque la gente necesita creer que todo el mundo es bueno, o quizás para olvidarse de sus propias frustraciones.*

El grup esdevé un instrument a partir del qual Carolina pot reelaborar el significat del concepte 'família' i refer el seu rol envers les seves filles i la societat. En aquest sentit, l'experiència del divorci i la posterior constitució del grup d'ajuda mútua marquen un 'abans' i un 'després' en l'orientació biogràfica de Carolina. Sense el grup Carolina hauria tingut grans dificultats per resistir la pressió del seu entorn, la càrrega de la 'doble presència' i la soledat. Al mateix temps, una de les funcions més importants del grup ha estat ajudar-la a elaborar el treball amb les seves filles en relació a la violència. En definitiva, el

grup l'ajuda a reconstruir la seva identitat i la seva autoestima com a ésser humà i com a ciutadana.

> *Es cierto que para ser capaz de sobrevivir y llevar una casa adelante después de trabajar 16 horas se tiene que ser muy fuerte porque si no, es horrible; es horrible porque son muchas horas de trabajo y estás sola para todo, todo depende de tí, es tomar decisiones contínuamente, es estar siempre ahí, si no eres fuerte(...)No lo sé; yo veo personas que han tomado la decisión que tomé yo, pero luego muchas de ellas no son capaces de seguir adelante por lo duro que es.(...) Susana, por ejemplo, va muy agobiada y chilla mucho; no lo entiendo; no lo entiendo porque Susana es una niña sensible; ella ha visto que su padre no ha tenido ningún tipo de benevolencia con ella y hace exactamente lo mismo:"pero bueno, Susana ¿por qué lo haces?"; entonces razona y dice: "sí mamá, me he pasado"; yo lo comenté con una compañera y me dijo que era normal que sacara esa agresividad; ahora llega un momento que le digo:"no, en esta casa no eres tú sola y hemos de llevarnos lo mejor que podamos". (...) Convivir desde luego es difícil con hijos, con padres, con todos.*

Si ens aturem a reflexionar sobre el grau d'implicació que Carolina té dins del grup d'ajuda mútua podem entendre que la seva participació va més enllà de ser una estratègia reparadora dels mals causats a les seves filles. La perspectiva del 'nosaltres', que en un primer moment està lligada a la família, després passa a fer referència a la comunitat de dones que estan sotmeses a la violència patriarcal. El rol de cura que la biògrafa ha desenvolupat al llarg de la seva vida per cobrir les necessitats familiars es resignifica obrint-se a la col.lectivitat. El seu discurs es polititza i Carolina desenvolupa cada cop més un paper més actiu en l'esfera pública de la denúncia i la reivindicació de mesures de control i prevenció de la violència. La seva participació pública es converteix, doncs, en un recurs biogràfic amb gran contingut social, cabdal en la mesura que permet que moltes dones immerses en situacions de violència puguin conèixer i utilitzar els recursos legals i culturals que ofereix el sistema democràtic i l'Estat de dret.

> *Yo en el grupo me implico muchísimo; yo sí, seguiré luchando para ayudar a toda persona que sea capaz de infundirle ánimos para romper esta situación; yo sí, yo lo tengo claro. La información sobre nuestros derechos es fundamental.*

Malgrat la possibilitat real d'ensortir-se'n després de la ruptura matrimonial, Carolina, com moltes altres dones divorciades que han depengut del salari del marit, comencen una nova vida en una situació econòmica molt vulnerable. En un primer moment, la nostra biògrafa opta per posar-se a treballar en l'economia submergida, perquè no té cap altra possibilitat realista a curt termini. Actualment, quan ja han passat set anys des que Carolina va deixar la Casa d'Acollida, tots els intents que ha fet per aconseguir una feina

assalariada han fracassat. Carolina descriu el cercle viciós de la discriminació en el mercat laboral de la següent manera:

> *Trabajo en una casa particular y en un restaurante, voy haciendo cosas de limpieza y mantenimiento, porque es que con mi edad es dificilísimo; cuando yo me separé tenía cuarenta y un años y entonces yo no quise ponerme en ninguna empresa porque me parecía muy fuerte desprenderme muchas horas de las crías, ahora sí que me iría bien un trabajo así, pero tengo cuarenta y siete años y es muy difícil(...) Hice un cursillo de gobernanta de hotel y presenté varios curriculums, y en la empresa te dicen: "bueno, ¿y usted?", "pues sí estoy separada, tengo tres hijas", "¿tiene usted a alguien en casa?", "no, no, estoy sola con mis hijas", pues lo archivan automáticamente porque vas a caer, porque tienen miedo al absentismo laboral y no se dan cuenta que es todo lo contrario: cuando estás sola tienes unas cargas familiares fuertes, necesitas el dinero, no puedes permitirte el no ir a trabajar; pero la realidad es así, y a partir de ahí, pues bueno, trabajando, trabajando y luchando.*

Òbviament el fet de treballar en l'economia submergida implica no tenir drets laborals, seguretat social, i per tant dret a una pensió. Per aquest motiu Carolina ha contractat recentment un pla privat de pensions. S'ha de tenir en compte que la nostra biògrafa ha de mantenir les tres filles sola, ja que el seu ex-marit només li passa una pensió per la filla petita; l'única que és encara menor d'edat. De l'Estat, Carolina només rep una beca per l'escola de la filla menor. Davant d'aquest escenari de precarietat econòmica Carolina expressa clarament la seva por de cara al futur:

> *Yo, mira, mi futuro es el que en estos momentos veo más negro porque empiezo a ver que me haré mayor, que empezaré a tener achaques, que no podré subir y bajar, que no tendré una seguridad social.(...) Pero mira, el día 20 tuve una operación con láser y el gran problema es eso, que tengas una enfermedad, que te rompas una pierna, y si no trabajas no cobras, ésta es la otra cara de la moneda; durante estos siete años me ha funcionado muy bien porque he sido capaz de trabajar y tener una salud bastante buena, pero el problema será el día en que realmente no pueda trabajar.(...) Mira, prefiero no pensar en eso, prefiero pensar que hasta aquí hemos llegado y que en la vida he salido de situaciones peores, con que de aquí también saldré, supongo.*

Per concloure, podem dir que Carolina es troba actualment en un període de reflexió per diferents motius. En primer lloc, el profund impacte biogràfic causat per la violència en esferes tan íntimes com l'autoestima i la dignitat personal, li fa impossible viure el fenomen de la violència com un episodi tancat. En segon lloc, Carolina reflexiona sobre el seu futur en funció de les possibilitats de benestar que podrà oferir a les seves filles. L'estratègia de Carolina passa principalment per la lluita per construir un futur millor per a elles i que li permeti

alhora continuar mantenint el nucli de la família unit. Per això Carolina ha fet un exercici dolorós, però a la vegada compensador, per tal de reconstruir el sentit de les relacions familiars. Ho fa a partir del diàleg i l'intercanvi d'experiències i opinions amb les seves filles; un patró de socialització que va a trobar a faltar durant la seva pròpia infantesa. Carolina és conscient que si vol aconseguir el seu ideal de família unida ha de fer un esforç addicional per superar el tall generacional amb les seves filles. La comunicació i la formació són els elements claus en els quals basa la seva estratègia familiar.

> *Aunque mis hijas tienen un nivel de estudios muy superior al mío somos capaces de razonar y los puntos de vista pueden ser distintos ¿no?, pero ellas exponen su visión de las cosas y yo la mía; se habla y logramos llegar a un acuerdo, y poco a poco te ves capaz de poder hacer grandes cosas; yo he educado a las niñas para que sean responsables, ellas tienen que saber que su obligación ahora es prepararse, porque de ahí depende su futuro, yo siempre he pensado que todo lo que sean conocimientos es algo que no te pueden quitar. (...)Yo a mis hijas las veo con buenas perspectivas, creo que serán capaces de adaptarse a la vida tengan la situación que tengan; sé que ellas no lo tienen fácil porque, evidentemente, tal como está la situación, no lo tienen fácil; pero por lo menos son niñas que saben cosas de la vida, que actualmente estudian y trabajan y que nadie les regala nada, son lo suficientemente fuertes como para salir adelante.*

Conclusions: la monomarentalitat com una fugida de la violència

El cas de Carolina ens porta a valorar l'experiència de la violència com a eix estructurador de la seva biografia. Però cal anar un pas més enllà per a emmarcar la nostra anàlisi sociològica en un àmbit més ampli i explicatiu. Ens referim a l'àmbit de les relacions familiars en la vida quotidiana on es manifesten els conflictes inherents a les relacions de poder entre homes i dones, així com entre generacions. Per tant, cal ubicar el fenomen de la violència domèstica en les relacions desiguals de gènere i d'edat en una societat patriarcal. Tal com ha reivindicat des de fa dècades la teoria feminista, l'espai de la família, i per tant de la intimitat i la privacitat, és un espai social travessat per la lògica del patriarcat. La tradició cultural que ha consolidat la percepció de l'espai de relacions afectives com un espai privat al marge de les 'qüestions socials' per excel.lència explicaria les dificultats que existeixen per denunciar les desigualtats i les injustícies que es desenvolupen en el seu interior. La invisibilitat de la violència afegeix complexitat i dolor a un problema que no és personal sinó social (Izquierdo 1998, Sau 1998).

Són moltes les veus que, des de diferents àmbits, es fan la pregunta que encara avui, després de set anys, es continua fent Carolina: *todavía me pregunto cómo pude aguantar tantos años aquella situación, ¿cuáles son las causas para llegar a una situación como ésta?* El perquè de la violència i el perquè Carolina, com moltes altres dones, suporta tants anys d'humiliació no

és una pregunta que puguem respondre ara i aquí. Ara bé, sí volem destacar un dels elements que contribueixen a atrapar aquestes dones en el 'cercle viciós' de la violència. Les experiències de maltractament durant la infantesa són un tema recurrent en la major part de les persones afectades per diferents formes de violència, tant des del punt de vista de les víctimes com des dels agressors. Tal com fa Carolina, aquestes experiències acaben per ser naturalitzades quan es converteixen en el patró quotidià de comportament en l'àmbit familiar i social patriarcal. Aquest fet comporta que la violència tingui un efecte reproductor de fàcil estigmatització social, però que en el fons no deixa de ser una 'qüestió incompresa' (Pérez del Campo 1995). Ara bé, tal com hem vist en el cas de la nostra biògrafa, la cadena de la violència té una fi, encara que no els seus efectes. L'inici de la fi de la violència en el cas de Carolina, com per moltes altres dones, comença quan la disjuntiva no és altra que la d'escollir entre la vida i la mort.

A partir d'aquest moment Carolina, de víctima passiva de la violència domèstica esdevé una 'víctima activa'. La biògrafa es veu obligada a reconstruir el seu patró d'orientació, els seus valors, i ho fa resignificant el seu rol de mare. Això implica assumir el rol de cap de família de cara a les seves filles i adoptar un paper compromès en societat. La seva és una lluita aferrissada per donar oportunitats a les seves filles a través de l'educació i la comunicació, i d'aquesta manera treballar per què elles no reprodueixin les conductes violentes. Carolina té com objectiu central de la seva vida crear les condicions per què les seves filles creixin i es facin adultes com a ciutadanes, un estatus que ella considera que no arribarà mai a gaudir. Recordem les seves paraules quan ens diu que ella ja ha perdut el tren, però que les filles encara estan a temps d'agafar-lo.

Tal com hem vist, la nostra biògrafa no ha deixat mai de creure profundament en la validesa del model nuclear de família cohesionada al voltant dels valors d'unitat, solidaritat, comunicació i afecte. Però aquest model ha anat acompanyat de la voluntat de donar a les filles una base per a la seva independència econòmica, un recurs fonamental per allunyar-les de les lògiques de la subordinació i, en definitiva, dels perills de la violència Tots aquests elements han format part d'un imaginari i un anhel construït des de la infantesa. Després del fracàs del matrimoni, Carolina aposta per materialitzar-los i donar-los continuïtat a través del projecte de la monomarentalitat. Amb aquest model com a referent, Carolina és capaç d'articular una estratègia de futur que molt significativament depassa el límit del seu nucli familiar. El grup d'ajuda mútua no només li permet readaptar el seu imaginari de família, sinó que li proporciona un espai de mediació entre la família, la comunitat i la societat. Un espai on pot sentir-se compresa, trobar punts de referència per entendre allò que ha passat i poder construir un futur amb dignitat i una relativa autonomia. A partir d'aquest moment Carolina construeix un 'nosaltres' que fa referència a tot aquell col.lectiu de dones víctimes de la violència per a les quals vol treballar. Carolina assumeix un compromís personal i social de lluita contra la violència masculina, esdevenint així un subjecte polític.

És evident que el context democràtic actua com a rerefons legal, cultural i polític que permet a Carolina sentir-se legitimada per denunciar públicament, primer el seu propi maltractament i, més endavant, el maltractament de moltes dones en la societat catalana. Podem pensar que tant la possibilitat de divorciar-se, la capacitat de reconvertir el seu ideal de família en una relació comunicativa entre ella i les seves filles, així com la capacitat de desenvolupar una estratègia col.lectiva a partir de la seva intervenció en el grup són elements que l'allunyen del risc de l'exclusió social. Però si bé cal reconèixer el paper integrador de tots aquests factors biogràfics, no podem minimitzar la precarietat i la vulnerabilitat de les condicions socioeconòmiques que envolten la vida de Carolina i que, en un moment determinat, poden arribar a condicionar la seva estratègia biogràfica. Carolina continua confrontada amb la manca de drets derivats de la seva participació en l'economia submergida i, per tant, sense drets de ciutadania en tant aquests es basen en la participació en el mercat laboral formal. Així doncs, la seva posició en el mercat laboral i en relació a l'Estat no només continua sent de subordinació, sinó que segurament tendirà a fer-se més crítica i més propera a l'exclusió social a mesura que passin els anys.

Entendre l'estratègia de Carolina en aquest escenari de vulnerabilitat posa de manifest el gran esforç que persones com ella han de fer per sortir endavant. No hem d'oblidar que, malgrat el maltractament travessa totes les classes socials, el fet de pertànyer a la classe treballadora fa que les oportunitats socioeconòmiques per Carolina siguin definitivament molt menors. Podem reconèixer la iniciativa de l'ajuda mútua com un recurs interclassista, però aquest recurs en cap cas pot suplir les mesures de política social —pràcticament absents ara per ara— en el suport psicosocial i econòmic de les famílies monomarentals que han patit la violència. La naturalesa rudimentària de l'Estat del Benestar a Catalunya i Espanya queda reflectida en una perversa contradicció: mentre que la política social ha desenvolupat mesures que fan possible que les dones es divorciin i trenquin amb situacions de subordinació i maltractament masculins, no s'han constituït mesures d'acompanyament i suport per ajudar a superar les conseqüències personals i socials de la violència.

Més enllà de les cases d'acollida, que són recursos molt útils però provisionals, no existeixen mesures que proveeixin a dones com Carolina d'uns mínims de seguretat i benestar per desenvolupar dignament el seu nou estatus de dones divorciades i mares soles. Aquest buit institucional en la protecció de dones maltractades té unes conseqüències socials molt greus i no només pel que fa a la desprotecció en termes econòmics i de (re)inserció laboral. És ben sabut que en nombrosos casos les accions violentes dels ex-marits es reprodueixen i això provoca que el nombre de dones mortes i maltractades, lluny de reduir-se en la suposada 'societat d'igualtat d'oportunitats', es mantingui com un fenomen pràcticament estructural[27].

[27] El nombre de dones mortes per maltractaments l'any 1999 són quaranta-dues, segons el Ministeri de l'Interior i setanta-quatre, segons la Comissió d'Investigació sobre Maltractaments (El País 29.01.2000).

4.3. Maritza: un viatge sense possibilitat de retorn

L'entrevista amb Maritza va tenir lloc l'any 1997 en un pis del barri barceloní de la Sagrada Família on viuen Maritza, el seu marit i Maria, la persona que l'ha contractada. El contacte va ser possible a través d'una coneguda d'una de les investigadores. Maritza va néixer el 1968 en una família mestissa i extensa d'una població costera del Perú. Casada i amb dos fills la nostra biògrafa decideix migrar, primer a Buenos Aires i després a Barcelona, on viu fa tres anys. Maritza es troba avui en una situació d'indocumentació i treballa en l'economia submergida cuidant una malalta en fase terminal. Actualment, la nostra biògrafa prepara la vinguda dels seus fills que són a Perú amb l'àvia. El relat de Maritza està construït a partir d'un 'abans' i un 'després' marcat pel viatge des d'Amèrica fins aquí. Com veurem, el fet que la biògrafa narri molt detalladament l'episodi del viatge tindrà una funció molt rellevant per entendre la seva orientació biogràfica, que té a veure amb una justificació recurrent de la seva decisió migratòria al llarg de diferents episodis de la seva vida.

Infantesa i adolescència al Perú dels setanta: *mi niñez fue muy feliz*

Maritza comença el relat de la seva vida introduint la figura dels seus pares i la seva àvia com a referents de benestar durant la seva infantesa. Maritza és l'única dels set germans que es va criar amb l'àvia, mentre la resta de germans vivia amb els pares. La primera informació que crida l'atenció en el relat és que, malgrat estar efectivament separada dels seus pares fins els deu o dotze anys, Maritza dóna a entendre que conviu amb ells. Aquest inici narratiu pot sorprendre a primer cop d'ull, però té una funció molt clara en el conjunt de la narració: Maritza intenta justificar davant de l'entrevistadora (i sobretot davant d'ella mateixa) la decisió que van prendre els seus pares de deixar-la amb l'àvia, però que molt significativament és la decisió que, al cap d'uns anys, la pròpia Maritza prendrà en relació als seus fills. Des d'una perspectiva present, el dolor que li provoquen ambdós fets és compensat narrativament a través d'un relat d'infantesa feliç.

> *Pues mi niñez fue muy feliz, porque gracias a Dios tuve a mis padres conmigo, ellos trabajaban; desciendo de una familia numerosa, de siete hermanos; fue mi abuela, sí, mi abuela la que me cuidó hasta los diez años, entonces como mi abuela me tenía muy mimada, supongo que fui feliz por ese motivo; no viví prácticamente con mis hermanos hasta que mi abuela murió, yo tenía doce años.*

Els anys setanta al Perú són anys de relativa estabilitat econòmica, fruit d'un incipient procés d'industrialització en els anys seixanta. Els pares de Maritza no pertanyen al món urbà crioll dels qui s'establiren en el temps de la Colònia, però tampoc al món rural dels camperols indígenes, sinó a una franja intermèdia de mestissos i 'cholos'[28] que arribaren a les ciutats des de les

[28] Mestís de sang europea i indígena.

zones rurals i que s'identifiquen majorment amb el submón urbà peruà en creixent expansió (Escrivá 1999). Tot i ser una família humil i nombrosa, la família de Maritza forma part d'aquells sectors de la població que durant els seixanta i setanta participen del procés de modernització cultural i empresarial del país i, conseqüentment, d'un projecte d'estabilitat i d'expectatives de mobilitat ascendent. El pare de Maritza és acomiadat i indemnitzat de la primera empresa on treballava, però tanmateix el context polític i econòmic li permet muntar una empresa d'orquestres musicals, i la família pot gaudir d'un cert benestar i estatus social associat a una iniciativa econòmica de tarannà cultural.

> *Después de su trabajo (Maritza es refereix a la primera feina del seu pare) tuvo una pequeña empresa; fue una situación económica que en Perú la llamamos buena; para nosotros buena porque nos alcanzaba para estudiar, alimentación, que no nos faltaba vestimenta y todo eso y para nosotros eso era bueno. (...) Al menos teníamos esas cosas.*

Des d'una perspectiva present, Maritza ens presenta la situació econòmica del seu país d'origen en relació a les expectatives generades en el país d'arribada. És a dir, la biògrafa defineix la situació econòmica a Perú com a bona 'allà', però matisa la seva avaluació en funció del context 'd'aquí'. En aquesta cita trobem al mateix temps una funció latent que té a veure amb l'orientació biogràfica global de la nostra entrevistada. De la mateixa manera que Maritza ha de justificar la felicitat de quan era petita, introdueix aquí l'argument a partir del qual legitimarà la seva decisió de migrar: tan bon punt faltin mitjans per estudiar, alimentar-se i vestir-se caldrà marxar del país (que és el que ella acabarà fent).

Joventut i matrimoni en època de crisi: *quisimos formar una familia pero ése fue el error*

L'any 1984, quan Maritza té setze anys, coneix el qui serà el seu marit a l'orquestra del seu pare. Maritza cantava en aquesta mateixa orquestra i es guanyava un petit sou, però l'acaba deixant quan als disset anys decideix casar-se i tenir un fill. Maritza segueix el patró o comportament de fecunditat general del país en ser una mare tan jove[29]. La pròpia experiència de la seva mare, igualment molt jove quan va tenir el primer fill, constitueix certament un referent biogràfic clau. Ara bé, és justament la percepció actual de Maritza en relació a la maternitat jove com a pas introductori a la mobilitat descendent, fins i tot a la pobresa, allò que la farà avaluar molt críticament la seva pròpia decisió en el passat.

El marit de Maritza combina l'orquestra amb els estudis de química durant un temps, fins que l'empresa comença a entrar en crisi i finalment ha de tancar

[29] Segons el cens del 1993, el 70% de les dones peruanes de més de quinze anys són mares (Escrivá 1999).

Els vuitanta al Perú —i arreu d'Amèrica Llatina— és la dècada de la crisi de l'empresariat i de la pauperització de les classes mitjanes i populars, fruit de l'impacte produït per les polítiques neoliberals. Però els vuitanta són també anys de violència política i narcotràfic al Perú (Escrivá 1999). El fet que Maritza es casi i tingui un fill en un context socioeconòmic i polític tant vulnerable, precipitarà tot un conjunt de decisions, molt dramàtiques per Maritza i la seva nova família, a saber, l'abandonament de la universitat per part del marit i, més endavant, la migració de la pròpia Maritza.

> *Mi esposo era universitario, también era cantante; era cantante de la orquesta de mi padre; entonces nos conocimos y quisimos formar nuestra familia, pero muy jóvenes; éste fue el error nuestro y ahí ya empezó todo, porque el fracaso de mi padre que ya nos había acostumbrado a no conocer sufrimiento alguno y ahí empezó todo, porque mi marido tuvo que dejar los estudios porque ya formamos pareja y tuvimos un niño, y mi marido dejó la universidad por no poder estudiar y mantener a mi hijito. (...) Nos comprometimos a muy corta edad y así tuvimos a nuestros niños y por el motivo de tener niños él ya no pudo estudiar porque su carrera era muy costosa, él estudiaba Ingeniería química y empezaba el noveno ciclo que era de dibujo y primero hacía un esfuerzo porque estudiaba y trabajaba por la noche, pero no se adaptaba.*

La percepció de fracàs que expressa Maritza en relació al seu marit, però també en relació al seu pare, és recurrent al llarg de l'entrevista. Tots dos representaven la possibilitat de millora econòmica i benestar per la família, tots dos es queden sense feina i, com veurem, la bona part de la família acabarà depenent econòmicament d'ella. Cap dels dos, tal com ho percep Maritza, és capaç de fer front a l'adversitat. En el cas del marit, l'abandonament dels estudis simbolitza, a més, la ruptura d'una trajectòria professional pròpia de la classe mitjana. El context general de crisi a començaments dels vuitanta no sembla ser un factor que contribueixi a relativitzar el fracàs viscut i patit per Maritza durant aquests anys. De fet, la percepció subjectiva de Maritza s'inscriu en una crisi general de la figura masculina a tota Amèrica Llatina. L'associació entre llar pobra i llar on el cap de família és una dona és cada cop més una realitat estadística (Escrivá 1999). Tanmateix, l'anàlisi de la dimensió més latent de la seva narració ens mostra com les avaluacions de la nostra biògrafa, al voltant del 'fracàs' d'aquells que suposadament han de fer de 'guanyadors de pa', semblen tenir la funció d'apaivagar el sentiment de responsabilitat que ella té per haver format una família als disset anys; una decisió de la qual, retrospectivament, se'n penedeix.

La gestació d'una missió: *por mis hijos tenía que salir de allí*

L'economia de la unitat domèstica en el cas de Maritza passa per les relacions de parentesc pròpies d'una família extensa. La família augmenta amb el naixement del segon fill el 1990, quatre anys després del naixement del primer.

És el moment a partir del qual Maritza veu que no pot comptar exclusivament amb els seus pares i germans, ni tampoc amb el seu marit, per tirar endavant la seva pròpia família, i això la fa sentir cada vegada més responsable. Als vint-i-pocs anys Maritza decideix treballar en el sector domèstic i en la venda ambulant. El sector terciari, i concretament, el sector informal, engloba més de la meitat de l'activitat econòmica femenina al Perú de la segona meitat dels vuitanta (Escrivá 1999).

> *Llegó un punto que tuve que ponerme a vender caramelos por la calle, en las gasolineras; este, en los coches, ya me conocían, me decían 'Señora', me compraban para Navidad; tenía que ir a vender por Navidad para comprarles algún regalo a mis hijos, porque no teníamos, no tenían nada, para comprarles alguna ropa, algún panetón, algún lo que fuera. (...) Tuve que hacer algo, yo me iba a limpiar a casas donde hasta me humillaban.*

És en aquest període on Maritza madura la seva decisió de migrar. Una decisió que per una mare jove com Maritza és especialment dolorosa. El detonant és la percepció d'indignitat que l'envaeix quan se n'adona que els seus fills no poden tenir allò que ella sí va poder gaudir en la seva infantesa i que Maritza considera el mínim, el mínim per no sentir-se humiliada. No és d'estranyar, doncs, que la biògrafa es recreï en la descripció de les condicions d'escassetat i de la gran vulnerabilitat que l'aclapara. La seva aspiració a una vida millor, a unes condicions de vida més dignes, es converteix en una missió.

> *Nosotros de pequeños teníamos cada uno una habitación, pero ahora se nos arruinaba poco a poco, se nos caían ya unas maderas de los armarios, se nos iba destrozando todo, hasta que, hasta que ya fuimos dejando mucho, y mi obligación era hacer algo, por mis hijos tenía que salir de allí.*

La part corresponent a la narració del viatge que la porta a Barcelona, és la part més extensa i elaborada de tot el relat biogràfic. Fins i tot podem dir que la narració s'estructura bàsicament al voltant de l'experiència migratòria. Maritza recrea l'episodi de l'emigració a partir de diferents subhistòries, connectades entre elles pel fil conductor del patiment. Entre elles destaquen la narració d'experiències de coneguts/des de la comunitat que migren abans que ella, el primer intent migratori a Argentina, els esforços per reunir el capital necessari i les penalitats d'un viatge molt llarg fins arribar a Barcelona. L'èmfasi temàtic en les dificultats del viatge i el to narratiu —i no descriptiu, per exemple— fa palès com Maritza ens transmet un altre tema connectat al del seu patiment, el del sacrifici. Com veurem, la recreació narrativa en aquest episodi té conseqüències per la configuració d'expectatives en funció de les quals la nostra biògrafa valorarà les experiències posteriors.

La percepció d'èxit associada a l'emigració que té Maritza, com tots/es aquells/es que es queden en el lloc d'origen, és contundent per les conseqüències que comporta. L'èxit és el revers del fracàs, i Maritza farà tot el possible per aconseguir el primer i defugir el segon. Les històries d'èxit van

associades a la inserció laboral del sexe femení. Són les dones les qui, en les societats de l'Europa industrialitzada —en un context de demanda de serveis domèstics, i en general de serveis de proximitat— troben feina. Evidentment, les condicions nefastes amb les quals les dones llatinoamericanes, algunes de molt joves, treballen en el sector domèstic són silenciades o minimitzades en els països d'origen[30].

> *Quería salir fuera del país porque había muchos rumores de que saliendo del país uno salía adelante; muchas, muchas personas, muchas chicas que salían triunfaban, para que fuera aunque sea un sustento de ayuda a sus padres o a sus hermanos, iban saliendo adelante, pero mira yo para esto tuve que pensarlo mil veces.*

Maritza fa un primer intent de migració a Buenos Aires que respon a un criteri de relativa proximitat (per mantenir-se dins de l'àrea llatinoamericana) i provisionalitat. Argentina és actualment un dels països de destí migratori més comuns entre les migrants peruanes per la demanda de servei domèstic. El primer intent migratori de Maritza a la capital argentina, doncs, s'inscriu en la pauta d'emigracions internacionals que caracteritza el fenomen migratori peruà dels vuitanta en endavant (Escrivá 1999). El fet que el marit no accepti aquesta primera experiència migratòria de Maritza ens dóna elements per entendre la posterior estratègia de la nostra biògrafa, que passa per una decisió que haurà de ser molt més radical.

> *Primeramente viajé a Argentina: me fue bien, por eso la tentación fue muy grand,e pero yo no soportaba estar sin mis hijos aunque ganaba lo que ganaba; sufría mucho estando lejos de ellos, pero lo soporté de cuatro a cinco meses; le mandaba a mi marido y mi madre nos dió una pequeña habitación en su casa, pero él no se adaptaba y me regresé.*

El viatge: *me arriesgué*

La família de Maritza no pot assumir els costos de mantenir un habitatge propi i la família es veu obligada a ser acollida pels pares. La xarxa familiar opera com a factor clau de protecció i facilitació del projecte migratori, i aquest fet es fa palès en l'impuls que Maritza rep de la seva mare per iniciar de nou una migració, aquesta vegada a Europa. Maritza triga un mes i mig per, finalment, arribar a Barcelona. L'emigració en el seu cas —com en molts d'altres— és un projecte de tota la família en la mesura que s'utilitzen els recursos familiars per finançar el viatge. Els diners es converteixen, doncs, en un motiu recurrent en el relat. Podem dir que la motivació econòmica, que generalment va acompanyada d'una aspiració més global de millora en les condicions de vida

[30] El perfil de la immigrant peruana a finals dels noranta ha canviat en relació a les migrants pioneres, les quals posseïen menys informació sobre les condicions de vida i treball a Barcelona (Escrivá 1999).

—del grup familiar en el cas que ens ocupa— és clau per entendre la causa de la migració de Maritza.

> *Mis hijos ya sufriendo en el colegio porque iban subiendo de grado y no nos alcanzaba: para comer teníamos que fiar en las tiendas; yo tenía un dinero ahorrado, lo que había traído de Argentina que para mi era bastante pero no era lo necesario para viajar y entonces conversando con mi madre me dijo: 'hija podemos hipotecar mi casa', y vendimos el saxo de mi marido, así que reuní para el pasaje y mi madre se quedó con mis hijos.(...) Contaba con un poco de dinero para venirme acá, me arriesgué, ya sabes, dejar a mis hijos que se quedaron con mi madre, para venirme para acá, fue un largo trayecto.*

Efectivament, Maritza 's'arrisca' donades les condicions amb les que opera l'emigració clandestina. Tant el paper de l'agència, com el de la policia i el del(s) company(s) de viatge són elements narratius claus en la reconstrucció de l'episodi del viatge. Les agències són veritables xarxes de trànsit humà clandestí, que poden aconseguir grans beneficis. En relació a la policia el relat d'experiències negatives sol ser la norma i els companys de viatge acostumen a ser considerats com un recolzament important en moments de tensió i incertesa (Escrivá 1999). Maritza és protagonista de peripècies i penalitats —interrogatoris, esdeveniments no esperats, comentaris racistes, contacte amb xarxes extorsionadores— que la porten a qualificar l'episodi del viatge com una 'desgràcia'. Maritza arriba a Barcelona el 1995 havent passat abans per Holanda, Alemanya, França i València. A partir de 1992, la via d'entrada a Espanya requereix un visat d'entrada al país com a turista. És per això que a partir d'aleshores, per tant en el moment que la nostra biògrafa pren la decisió de migrar, les entrades es produeixen majorment per altres països veïns, burlant generalment els controls policíacs.

> *(El viatge a Espanya) fue muy difícil, compramos un billete por medio de la agencia, que nos cobró un tanto por ciento, hacia Amsterdam; íbamos a hacer una escala en Amsterdam hasta Frankfurt, pero el problema fue cuando en Frankfurt una conocida que venía conmigo conocía a un señor que nos tenía que venir a buscar, pero el señor falló y nos tuvimos que venir en autocar hasta Francia y allí nos quitaron los pasaportes; era de noche, era un llanto porque nosotras no conocíamos nada, entonces a un señor, en la desesperación, le dije: "por favor, señor, no podrá pasarnos a la frontera", y él nos dijo que nos iba a esperar en el auto-servicio cercano; entonces nos pasó, y este hombre nos conectó a otro que iba a París, y éste sí aceptó y nos llevó hasta París pero parece que fue un estafador; le dijimos que nos dejara en alguna estación para poder coger un tren hacia España pero él dijo que no, que había policías, la verdad que de todos los policías alguno tenía gestos racistas, otros no; bueno pues este señor, que esto, que él tenía un amigo que cruzaba las fronteras, que durmiésemos en un hotel; y nosotras muy inocentemente*

fuimos, tuvimos que pagar, a mi me lo pagaron porque veían que no tenía una pizca de nada, porque yo sólo me había traído 100 dólares, de lo cual en Frankfurt se me fue todo en una noche. (...)

(..)En Perpignan también lo pasamos muy mal, nos llevaron a un albergue de inmigrantes para luego reportarnos; entonces pude llamar y mi hermano que tenía un amigo en París conocía a una asistenta social francesa y ella nos explicó que teníamos que decir que queríamos asilo político y entonces cuando nos entrevistaron; dijimos que éramos profesoras que habíamos hecho concentraciones en Perú y que habíamos atacado a los guardias civiles. (..) Te lo juro que yo estaba tan depresiva, tan cansada que era como si me estaba pasando una desgracia.

L'ús del 'nosaltres' reflecteix com, molt significativament, Maritza reconstrueix l'experiència de la migració, tant des del seu origen (decisió), com des del procés (viatge) com una experiència col.lectiva. Molts processos migratoris tenen una dimensió col.lectiva en la mesura que solen estar inscrits en una xarxa de relacions, encara que com, en el cas que ens ocupa, en sigui Maritza la seva agent principal. Però podem afinar una mica més si observem qui són els subjectes actius d'aquest cas i ubicar-lo en efecte com a projecte col.lectiu, però alhora eminentment femení.

En efecte, és Maritza —com moltes altres migrants llatinoamericanes— qui assumeix la migració i n'esdevé la seva actora principal. El paper del marit sembla anar a remolc d'allò que Maritza creu necessari per sortir de la misèria. En aquest sentit, Maritza és part d'un fenomen creixent de feminització dels fluxos migratoris que cada cop més li resta pes a la percepció de les dones com a 'complements' de les migracions masculines, i les converteix en agents autònoms dels fluxos migratoris transnacionals (Colectivo Ioé, 1998). Maritza és, doncs, la iniciadora d'una 'cadena migratòria' que s'estructura des de la matrilinealitat i la matrifocalitat. Per una banda, la nostra biògrafa té com a referent o model altres dones de la família i de la comunitat que han passat per l'experiència de la migració. Per altra banda és l'àvia, per tant la mare de Maritza, la qui té cura dels seus fills, i la que de fet és la destinatària i distribuïdora de les remeses de diners que envia Maritza des d'Argentina, primer, i Barcelona, després. La mare (i no el pare) surt constantment citada en el relat. Finalment són les germanes (i no els germans) les qui, o bé ja han passat per l'experiència de Maritza, o bé li seguiran les passes i gradualment aniran marxant de Perú. Podem dir per tant que hi ha una organització i transmissió generacional femenines en el procés migratori (Martínez Veiga 1997).

Pero mira aunque para mi yo no tenga nada, pero yo se lo enviaba a mi madre para mis hijos. (...) Mi hermano Tito no tiene niños, es soltero y está estudiando y trabajando, pero claro era muy diferente a la situación de mi marido que tenía una familia; luego sigue mi hermana Patricia que vive en Argentina, dejando también a su niñita, pero consiguió su trabajo y se ha traído ya a

su hija y viven allá con su marido; en total tres hermanas hemos emigrado: una emigró hace tiempo, luego me fui yo a Argentina, yo fui gracias a una hermana, y otra hermana que se ha ido ahora a Chile, hay otra que sí se ha quedado pero me dice:"Maritza acá estamos peor que nunca, por eso no quiro que te vengas"; la más joven que es soltera y que tiene 19 años— casi 20 años tendrá mi hermanita— por intermedio de Maria, que le está haciendo los papeles, posiblemente a final de año la tendremos por acá.

La vida a Barcelona: *acá estoy contenta*

Maritza fa tres anys que viu a Barcelona a casa de Maria, qui l'ha contractada com a 'cuidadora', i amb el seu marit, que fa un any viu amb elles. La manera d'ensortir-se'n passa per la recerca activa de feina i l'obtenció de documentació legal. Maritza entén que és aquesta la via d'integració a la nova societat i no en contempla cap d'altra. El seu marit treballa a intervals i amb gran precarietat en el sector de la construcció.

Mi marido ha tenido menos problemas de papeles y ahora busca trabajo; desde que está acá ha hecho algún trabajo, mi marido tenía las manos de estudiante, de un músico, y ahora son toscas, son manos de pintar paredes, de preparar cemento, y venía con los dedos hinchados; pero está contento porque acá puede trabajar pero allá no, por eso nunca me quejo; no me quejo nunca de mi trabajo, acá estoy contenta y arreglándome mis papeles.

L'estratègia d'inserció de Maritza va associada a tot un ventall pluriforme de riscs i costos. Per una banda, els riscs objectius relacionats amb la seva situació d'indocumentació, que la fa molt vulnerable en qualsevol tipus de negociació i representa una amenaça permanent de repatriació[31]. Per altra banda, tots els costos associats a la feina que realitza i les condicions en les que la realitza. Maritza treballa dia i nit cuidant a una malalta d'esclerosi múltiple en fase terminal, sense temps i espai per ella. A més, existeixen tot un conjunt de riscs i costos subjectius, associats amb la vivència de la simultaneïtat en l'espai. Maritza és a Barcelona fent de 'guanyadora de pa' pels seus fills que són al Perú; és mare i cap de família des de la distància.

Cuando voy por la calle y pienso que me puede parar la policía me pongo a tembla. (...) María no se puede mover, sólo mueve un dedo del pie y pobrecita se lo tengo que hacer todo, todo,

31 En el moment en què es va realitzar l'entrevista el marc normatiu vigent era la LO7/1985 de l'1 de juliol sobre *Drets i Llibertats dels Estrangers a Espanya*, popularment anomenada 'Llei d'Estrangeria'. El reagrupament familiar, que tant central és pel cas que ens ocupa, és un dret no reconegut de forma expressa pel marc normatiu d'aquesta llei. Caldrà veure si l'aprovació de la nova Llei d'Estrangeria que entrarà en vigor el proper 1 de febrer del 2000, suposarà un canvi significatiu per les condicions de vida, en general, i pel reagrupament familiar dels i les migrants com Maritza, en particular. En principi, la nova Llei facilita, entre altres aspectes, el reagrupament familiar (El País, 31.01.2000)

todo(...) Ellos me reclaman porque son niños, cuando mi madre les dice que estamos aquí para ganar dinero dice:"nosotros no queremos dinero nosotros queremos a mi mamá", y esto me hace sufrir mucho, pero es por el bien de ellos.

La nostra biògrafa té una clara consciència del lloc o posició que ella, com moltes altres migrants, ocupen en el mercat laboral català i espanyol. El servei domèstic i de proximitat és un dels sectors pitjor remunerats i amb menys prestigi social, raó per la qual moltes dones d'aquí els rebutgen. Alguns autors parlen de situacions de 'neoesclavatge' per qualificar el tipus de condicions laborals en les que certs col.lectius de migrants estan sotmesos (VV.AA 1994). En qualsevol cas, el treball de Maritza, com el de moltes altres llatinoamericanes a Europa i a Espanya, és el que Lutz (citada per Escrivá 1999) anomena 'treballs de substitució domèstica', treballs que les autòctones han abandonat per insertar-se en el mercat formal de treball.

Hay mucha diferencia entre España y Perú, ¿por qué motivo te digo? porque acá tú puedes trabajar en lo que sea, porque el peruano está para trabajar en lo que sea, por ejemplo un español no quiere hacer un tipo de trabajo, un peruano lo hace (...)Aquí te pueden ofrecer un trabajo para cuidar a un abuela, que le tienes que cambiar los pañales o bañarle o cualquier cosa, una peruana lo hace; si mi marido tiene que ir a cuidar a un abuelo que se cae o tiene que acompañarlo al baño lo hace; allí en Perú estos trabajos no hay, allí los abuelos se mueren solitos, sin que nadie los atienda, por eso yo acá valoro mucho el trabajo.

Malgrat tot, la nostra biògrafa relata la seva integració al context d'arribada com una experiència reparadora i compensadora de les penalitats passades. Cal ser conscients del significat que adquireix la interpretació i valoració de la seva situació actual. La seva presentació de la vida a Barcelona està articulada al voltant de la minimització dels costos i riscs que l'amenacen, justament perquè té la funció de compensar el patiment que li genera la separació dels seus fills, i que ella viu com a sacrifici. En altres paraules: l'aposta ha estat massa dura com per permetre's penedir-se'n. Per tant la seva estratègia narrativa té a veure amb l'orientació biogràfica general de Maritza, que és el que hem qualificat com a 'missió familiar' i que és bàsicament una orientació cap al futur. Tot i no estar tematitzat d'una manera manifesta, el futur apareix vinculat a una esperança.

Qué nos hubiera costado meternos en otra clase de vida, pero no, nosotros hemos salido limpiamente, hemos luchado y adelante, y seguimos adelante para ponernos fuertes, ya recibimos nuestra recompensa; la única recompensa que quiero recibir ahora es tener a mis hijos reunidos y nada más, y así salir adelante poco a poco, por eso yo acá estoy contenta y no me siento sola.

Així doncs, la possibilitat de tenir una feina i un sostre, però sobretot la possibilitat de fer realitat la seva aspiració de reagrupar la família, fa que

Maritza faci un balanç positiu de la seva estada a Barcelona. Les valoracions positives, doncs, tenen sentit per la seva orientació biogràfica. Ara bé, no hem de confondre una orientació biogràfica amb un simple criteri voluntarista. Calen unes condicions i un marc objectiu perquè Maritza pugui sentir-se 'contenta' i acollida. En efecte, Maritza pot trobar una feina en el sector domèstic i de proximitat, perquè hi ha demanda de mà d'obra femenina en aquest sector concret. Però també perquè existeixen unes xarxes de peruans i llatinoamericans, entre altres, que li proporcionen el sostre i la informació necessària per establir els primers contactes i per ubicar-se al barri. Finalment perquè qui l'ha contractada i el cercle de relacions d'aquesta li faciliten, independentment de la llei, la seva integració en l'àmbit més immediat i la reunificació de la seva família[32].

> *Conocí a una chica peruana que ayudaba a Maria, y gracias a ella pude entrar a trabajar yo; era una chica que había estado en contacto con otros compatriotas y ellos me indicaron que podía pedir alimentos y ropa vieja en la Cruz Roja, también en el barrio hay un centro, y esto me fue muy bien, sobretodo al principio(...)Los vecinos se han portado muy bien, en las tiendas ya me conocen, y a mi marido también, claro como María no puede salir siempre hago la compra yo(...)Gracias a Dios y también a esta familia (es refereix a la família de Maria), que nos ha ayudado tanto, pude traer a mi marido; es como si fueran mi propia familia, yo siempre me he dejado aconsejar por ella; también su madre era muy buena conmigo(...)ellos me estan ayudando ahora para poderme traer a mis hijos acá.*

A partir d'aquí, Maritza se sent prou segura com per poder-se plantejar iniciatives o accions que van més enllà de la pròpia supervivència i que, bàsicament, passen per teixir relacions socials amb el seu entorn més immediat. És una manera d'assegurar el benestar d'aquells que li són importants. Però també el plantejament o (re)definició del seu rol de cap de família, en funció de la seva situació actual i de la relació amb el seu marit, és un repte originat pel propi fenomen migratori.

> *Últimamente hablé con los vecinos de la escalera sobre el tema del ascensor para María, ella necesita ascensor y hay que ponerse de acuerdo entre todos; no sé si la comunidad va a aceptar pero hay que hablarlo en serio(...)Mi marido la baja por la escalera con la ayuda de un chico que vive cerca, pero él también tiene que ocuparse de buscar otras actividades que le den un trabajo más seguro y que no todo recaiga sobre mí; esto hay que hablarlo también.*

[32] Val a dir que és erroni pensar que totes les migrants que accedeixen a aquest sector laboral gaudeixen de tots aquests recursos, bàsicament relacionals.

Conclusions: un viatge sense possibilitat de retorn

El projecte migratori per Maritza significa recuperar l'estatus social que ella i la seva família van perdre al Perú. Un cop a Barcelona, no només aconsegueix assolir uns mínims desitjats, sinó que té possibilitats de millorar respecte la seva situació al Perú. Curiosament, si la lectura de la mobilitat social de Maritza es fa des de Barcelona, a ulls de no pocs analistes Maritza estaria passant per una experiència de mobilitat descendent. Però el projecte migratori de la nostra biògrafa té altres implicacions.

L'estratègia de Maritza passa per l'adopció i readaptació del rol de *breadwinner* o cap de família, i això implica haver donat prioritat a la cobertura de les necessitats materials de la maternitat/paternitat per damunt de la dimensió emocional i de cura des de la proximitat, associada socialment al rol femení. Aquesta estratègia no neix del 'no-res', sinó que cal llegir-la des de la continuïtat d'un projecte, d'una missió o aspiració que es comença a gestar en el context d'origen o partida. És en aquest sentit que podem dir que Maritza 'readapta' el seu rol de cap de família. El paper exercit per l'existència d'una xarxa familiar i social, entre la que destaca el paper exercit per la figura de la mare, és clau per entendre aquesta estratègia. La migració femenina que busca assegurar la subsistència del grup familiar i, especialment, la millora social dels fills està conceptualitzada com una de les modalitats dels projectes migratoris amb una motivació econòmica més clara (Colectivo Ioé 1998). Però el que és interessant destacar és el fet que aquesta modalitat, que passa per la migració d'una dona 'sola' impulsora del posterior reagrupament familiar, permet (en comparació amb altres perfils migratoris) la resignificació del rol femení i per tant obre nous espais i possibilitats en les relacions entre gèneres. Així doncs, l'estratègia de la nostra biògrafa en certa manera implica una redefinició o reconstrucció de la identitat que la pròpia experiència migratòria reforça. Com a resultat de la seva elecció, madura i madurada, Maritza se sent massa responsable com per poder especular amb un possible fracàs. És a partir d'aquesta lògica en la vida viscuda que podem entendre la lògica subjacent de la vida narrada.

L'agenda oculta o principi latent de la vida narrada és la de presentar-se davant de l'entrevistadora com a mare sacrificada que s'ha separat dels seus fills per poder-los donar el millor. Hem vist com, des d'una perspectiva del present, la nostra biògrafa sembla accentuar el caràcter negatiu del passat, dels temps difícils al Perú, i alhora minimitzar els costos i riscs associats a la seva situació present (posició de gran vulnerabilitat per no tenir papers, manca de temps i espai personal pel fet de cuidar una malalta que requereix constant atenció, incertesa en relació als seus fills). Maritza necessita justificar l'estratègia de futur que ella ha posat en marxa i que ha implicat —provisionalment almenys— la separació dels seus fills. Justament pel cost que té la seva estratègia és impossible, o molt difícil, fer marxa enrera. Sobretot perquè és una estratègia no només de millora, sinó de recuperació d'una dignitat perduda, perduda per la pobresa, que en el seu cas és viscuda com una vergonya i indignitat.

El viatge biogràfic de Maritza ens porta a l'anàlisi d'una absència. Tot i que la migració pròpiament dita constitueix un esdeveniment clau en la vida i el relat de la nostra biògrafa, Maritza no s'autodefineix necessàriament en tant que migrant peruana, ni la migració és la primera font de significat o conceptualitzada en tant que problema social. La dimensió ètnica i per tant el racisme o el fonamentalisme cultural, és a dir, l'èmfasi en les diferències culturals que deriva en la incompatibilitat entre diferents grups (Stolcke 1994) no són tema narratiu. Certament, hem vist com hi ha una estructura narrativa latent entre un 'ells' i un 'nosaltres' en algun episodi de la seva experiència migratòria. Però molt significativament, aquesta diferència no ve en cap moment marcada per criteris ètnics, sinó per diferències en la valoració del treball, per exemple. En aquells aspectes on les relacions socials són claus per tirar endavant, Maritza no percep cap diferència. Tant les xarxes d'altres migrants com les xarxes de la comunitat local —Maria i família, veïns d'escala, veïns barri— són claus per la seva integració en la societat d'arribada. Podríem dir que la pròpia estructura del mercat laboral i, en concret, la demanda de servei domèstic i de proximitat; la voluntat integradora del col.lectiu migrant; i finalment, els lligams culturals existents entre Amèrica Llatina i Espanya o Catalunya són hipòtesis explicatives d'aquesta absència. En tot cas, allò que sembla ser rellevant és la significació de la dimensió relacional per damunt de la dimensió ètnica.

El viatge migratori de Maritza ens ajuda a entendre l'experiència migratòria com un repte per l'orientació biogràfica dels individus. Per una banda, la migració és una manera de construir continuïtat del projecte vital —que en el cas de Maritza, com hem vist, adopta la forma de projecte familiar— i per l'altra, la migració inevitablement confronta al subjecte amb un imperatiu de major obertura al context d'arribada. De la mateixa manera, la migració representa discontinuïtat en la mesura que es vol trencar amb les experiències difícils del passat. Això ens porta a concebre el fenomen migratori com un procés més que no com una condició, com un viatge pel temps i l'espai que té un significat sociològic perquè ens parla de (dis)continuïtats, de reflexivitat i d'acció. Un procés obert i multidimensional en el qual els referents espacials es confonen i adopten una estructura circular i no lineal; un procés que sovint impulsa una redefinició de la identitat, perquè forma part d'un projecte o opció vital, d'una aspiració legítima, i que sobretot ens força a entendre el present en funció del passat i del futur.

En aquest sentit, conceptes que subratllen la dimensió processual com 'camp migratori' (Kaplan 1993, Parramón 1996) són molt més adients per reflectir que la migració és un procés que comença abans de deixar la societat d'origen i no es tanca necessàriament amb l'establiment en la societat d'arribada. Tot migrant és emigrant i immigrant. Només des de la cura terminològica podem lluitar contra la reïficació de la immigració com a problema social. La perspectiva biogràfica ens permet evitar aquesta reïficació.

El cas de Maritza té també unes implicacions clares per la política social. En primer lloc, en tant que persona indocumentada, la nostra biògrafa està sotmesa als efectes de la discriminació i exclusió institucionals. Però molt

significativament, Maritza no es percep com a 'exclosa institucional' precisament perquè no espera res de les institucions. Maritza se'n surt gràcies a les xarxes socials, al marge dels agents de les Administracions local, autonòmica o estatal. En tant que 'sense papers', tant invisible és ella per les institucions, com les institucions per ella. En aquestes circumstàncies el reconeixement dels seus drets en la societat receptora no és més que una ficció.

Però també és una ficció pensar que la precarietat legislativa i les condicions objectives en el nostre Estat del Benestar actual tenen efectes dissuassoris per als migrants potencials, especialment quan el fenomen migratori forma part d'una aspiració vital, i els costos associats a la decisió de migrar són tant alts. Quan, com en el cas que ens ha ocupat, el rol exercit pel subjecte migrant és actiu i no forçat i, a més, el projecte associat a l'opció de migrar és un projecte col.lectiu, familiar, i per tant, amb persones estimades implicades, podríem dir que la possibilitat de retorn és ben minsa, fins i tot impossible.

5. Costos biogràfics en la lluita pel benestar

Els viatges biogràfics de Pepa, Carolina i Maritza ens han permès explorar la dimensió viscuda del benestar i malestar socials, i copsar el factor diferencial de **gènere** en la reflexió sobre l'**exclusió social**. Hi ha una ambivalència en el tractament de l'exclusió social quan aquesta incideix en el col.lectiu femení en relació al masculí. Per una banda, els casos de Pepa, Carolina i Maritza posen de manifest la situació de desigualtat i invisibilitat que pateixen, entre d'altres factors, per ser dones. Per altra banda, en canvi, els seus testimonis mostren com les estratègies relacionals que esdevenen recursos claus per fer front a l'exclusió són bàsicament possibles per la seva socialització femenina. Aquest fet ens porta a concebre les nostres biògrafes no com a víctimes de l'exclusió, sinó com a agents de canvi social en un context de risc.

Els testimonis de les nostres biògrafes il.lustren la importància que té **l'esfera informal** de les relacions socials per fer front a canvis personals i familiars, que alhora són indissociables de les transformacions culturals i polítiques de la nostra societat. La mirada intensiva a l'esfera informal de les relacions socials a través de les vides de Pepa, Carolina i Maritza, ens ha permès recuperar el llenguatge de la subjectivitat i endinsar-nos en la vessant cultural del nostre Estat del Benestar. Paral.lelament, aquesta mirada ha pretès contribuir a superar l'oblit de la informalitat per fer emergir el paper de les dones en la construcció d'aquest benestar i, per tant, de la cohesió social. Es tracta de fer visible l'escala intermèdia on es gesta i es desenvolupa la relació entre l'individu i la vida col.lectiva, i tenir majors elements interpretatius a l'hora d'entendre, en un context de canvi, els lligams —sovint menystinguts— entre estructura, consciència i acció (Chamberlayne 1999), entre estructura i biografia (Mills 1992).

El marc de les relacions informals, on té lloc l'acció col.lectiva de les nostres biògrafes, ens allunya de l'acció més institucionalitzada dins del camp dels moviments socials (vells o nous) i de l'associacionisme, o de la participació social en el seu sentit més formal (Touraine 1990, Castells 1998). En canvi, aquest espai ens apropa a la noció de 'món de vida ' (Schütz 1974, Habermas 1987) on la **vida quotidiana**, regida per la intersubjectivitat i la comunicació, té un protagonisme cabdal per entendre el funcionament de la societat. Aquest espai ens revela, en definitiva, una via d'expressió i participació social diferent. Una via on el sentiment de **compromís** emergeix d'una manera menys reglada, bé sigui a través de la comunicació, la proximitat, la confiança, o bé a través de la solidaritat, la caritat, l'amor i el sentiment de responsabilitat envers els altres. Ara bé, no hem de caure en el parany de 'romanitzar' o idealitzar l'esfera informal, en tant que aquesta també està travessada per relacions instrumentals de poder i conflicte, d'anomia i alienació. Així doncs, la naturalesa de les relacions socials que es donen en aquest marc és tan plural i contradictòria com la d'altres espais socials. El compromís de Pepa, Carolina i Maritza s'inscriu en la lluita de tota aquella gent anònima que quotidianament s'esforça per millorar les seves condicions de vida, i les del seu entorn, en un context de gran vulnerabilitat i risc d'exclusió social

La vulnerabilitat és evident en termes d'estructura social, on el perfil i trajectòria de classe s'entrecreua amb un perfil i trajectòria de gènere. Totes tres pertanyen a la classe treballadora i vénen de famílies que han passat per l'experiència migratòria per sortir de la misèria. Totes tres treballen o han treballat de manera irregular en el mercat laboral, bàsicament en l'economia submergida. Han patit i pateixen escassetat econòmica, discriminació laboral per raó de gènere i una manca de drets i reconeixement associats a la seva posició social. Comparteixen, a més, un dèficit educatiu i d'informació que hereten del seu passat familiar. Tampoc no podem obviar altres elements de caràcter psicosocial que, com la falta d'afectes i referents necessaris en etapes claus de les seves vides, han estat importants per entendre llurs trajectòries. Això les ubica en una posició de subordinació que va aparellada a una situació **d'invisibilitat**. Hi ha una invisibilitat estructural que es manifesta en el tractament social de la malaltia, la violència o la migració, fenòmens plenament travessats per les lògiques del capitalisme i el patriarcat. Tots ells són factors decisius per entendre la situació de gran vulnerabilitat de les biògrafes en termes d'estructura social.

Però la invisibilitat estructural va acompanyada d'una invisibilitat vivencial. En el moment de l'entrevista totes tres biògrafes es presenten com a víctimes de les circumstàncies que les envolten. Tant la figura de la 'invàlida' com de la 'mare sacrificada' són recursos narratius que il.lustren la **individualització** i **victimització** derivades de la situació de malaltia, violència o pobresa que pateixen. La manca de reconeixement institucional i social intensifica la vivència individual i, conseqüentment, la invisibilitat. Pepa, Carolina i Maritza experimenten sentiments de resignació, vergonya, dolor, i en definitiva, d'humiliació. Això provoca que, durant molts anys, les seves respostes siguin també de caràcter individual.

Però sovint els viatges biogràfics, com molts altres viatges, tenen parades i canvis de sentit. L'atzar, la desesperació, però també l'existència d'un marc legal, polític i social mínim porta a les nostres entrevistades a canviar les seves vides. Els moments decisius de canvi solen ser moments límit, aparents carrerons sense sortida on es posa en joc la subsistència, no només material, sinó moral i emocional. Pepa, Carolina i Maritza han hagut de qüestionar-se el llegat del passat, vèncer la desinformació i patir la incertesa i l'angoixa del futur a l'hora de buscar i emprendre nous camins. Podríem pensar que les sortides que troben les nostres biògrafes suposen un canvi i/o trencament radical respecte al seu paper familiar i social, així com a la seva manera d'entendre el món; quelcom semblant a una **'revolució biogràfica'**. La rellevància d'aquesta 'petita gran revolució' ens porta a analitzar més acuradament el contingut i l'abast de la dimensió de canvi.

El tomb biogràfic que Pepa, Carolina i Maritza donen en un determinat moment de les seves vides és possible gràcies als instruments que els proporciona la seva vida quotidiana, i que elles converteixen en recursos per l'acció. Els valors i patrons de socialització 'tradicional' (femenina) adquirits al llarg de la seva trajectòria, tot allò après en tant que filles i mares en el passat —bàsicament articulat al voltant de l'activitat de la cura— adopta un nou significat. La **cura** en el si de la família fa que tant la conjugalitat com la maternitat esdevinguin eixos estructuradors de la narració i, com hem vist, de la seva orientació biogràfica. Però els referents femenins i familistes no són estàtics, sinó que es transformen tant pels canvis contextuals, com per la pròpia acció biogràfica.

Podem dir que estem davant d'un procés de reconversió, d'una **resignificació** de l'activitat de la cura. De la cura que es projecta en el si d'un 'nosaltres' circumscrit a l'àmbit de la família, es passa a una cura que va més enllà de l'àmbit familiar/domèstic. El 'nosaltres' comunitari permet que Pepa, Carolina i Maritza, cadascuna amb ritmes i continguts diferents, vagin teixint una xarxa de relacions que els obre un ventall d'alternatives biogràfiques. Pot semblar paradoxal que la cura, que en el seu passat es podia llegir gairebé unívocament com una càrrega, des de la perspectiva present i com a estratègia de futur, esdevingui un recurs útil per donar sentit a les seves trajectòries biogràfiques. Això no vol dir que les pràctiques i responsabilitats al voltant d'aquesta activitat no tinguin un cost considerable per les nostres biògrafes. Però el que és definitiu és com l'estructura de valors i compensacions que atorga la cura els facilita recursos per endegar altres accions socials amb sentit.

El barri ofereix la possibilitat de construir un 'nosaltres' més enllà de la família i el parentesc, i de trencar amb la invisibilitat (femenina) a través de la proximitat i la comunicació; però no totes les estratègies col.lectives informals es gesten en aquesta xarxa territorial. Allò que l'anàlisi de les nostres entrevistes revela com a significatiu és la importància que té qualsevol espai estructurat per lligams de proximitat, pel fet de compartir experiències, aspiracions i/o necessitats comunes, en definitiva, un espai on sigui possible construir una

'comunitat de sentit' (Berger i Luckmann 1997). És aquest el paper que juguen 'l'Escola de Vida' o el grup d'ajuda mútua per les nostres biògrafes.

Així doncs, el recurs biogràfic de les xarxes socials no es basa en l'establiment de lligams artificials. Els vincles socials, per poder actuar com a xarxes protectores i dotadores de sentit, no es construeixen a partir del no-res. Acostumen a estar arrelades en l'experiència compartida i/o amb la identificació amb allò o amb aquells que són significatius en funció d'uns valors que s'han anat transformant en el curs del temps, però que actuen com a 'reserves de sentit' (Berger i Luckmann 1997). Fóra molt agosarat pensar que les persones podem (re)construir, inventar o omplir de contingut un rol (i per tant la nostra identitat) fora del context dels 'altres significatius'. Tal com defensen alguns autors (Hirschmann 1982) les estratègies que passen per l'acció col.lectiva, i que com en els nostres casos estan basades en la intersubjectivitat i la comunicació, solen tenir una 'recompensa' per elles mateixes. La recompensa que obtenen Pepa, Carolina i Maritza passa per un **sentiment d'utilitat i activitat**. Tal com va dir Arendt (1993) les persones persisteixen en 'fer' i 'construir'. Les biògrafes ens ensenyen que l'activitat és certament necessària, però amb orientació i sentit. No és un 'ser útil' a la societat en abstracte, sinó 'fer' i 'ser' per alguna cosa o algú amb noms i cognoms.

Els viatges biogràfics de Pepa, Carolina i Maritza ens porten a matisar la tesi de Beck (1992) segons la qual la percepció individualitzada de problemes personals —que són en realitat de naturalesa social— acaba alimentant sortides individualistes. Recordem que en el paradigma de la societat de risc, la creixent individualització en un context de canvis ràpids, lluny de generar expectatives coherents o sentiments de confiança envers l'esdevenidor, sembla contribuir a un sentiment d'aïllament, impotència, de bloqueig i de por (Giddens1996, Beck 1992). Això explicaria el consens més o menys generalitzat al voltant de l'apatia i la indiferència en la nostra societat actual. En aquest context, l'acció política orientada al canvi social quedaria reservada a una minoria de subjectes polititzats i compromesos en l'òrbita de l'associacionisme i els moviments socials.

Tanmateix, els nostres casos ens revelen com, en l'espai poc visible de la quotidianitat, subjectes no explícitament polititzats es mobilitzen col.lectivament en societat, i com la seva acció genera uns impactes de cara al canvi social. L'acció col.lectiva nascuda del compromís de persones com Pepa, Carolina i Maritza, formaria part constitutiva d'allò que polítics i intel.lectuals reivindiquen com a cohesió social. En aquest sentit, les iniciatives que elles desenvolupen des de l'esfera informal es poden interpretar i reivindicar com una **acció política** que limita els efectes de l'exclusió social.

No creiem exagerar si diem que moltes de les dimensions d'anàlisi extretes a través dels casos que ens han ocupat en aquest treball haurien quedat ocultes si no ens hi haguéssim aproximat des de la biografia. La mirada biogràfica ens ha permès mesurar la textura i naturalesa de l'acció individual en moviment, en procés i en dial.lèctica amb allò social. A través d'aquesta mirada hem pogut

descobrir com Pepa, Carolina i Maritza troben mecanismes per reduir la contingència i crear coherència i orientació en les seves vides i, d'aquesta manera, construir ponts entre allò privat i allò públic, contribuir a la transformació dels rols de gènere i al canvi familiar i, en definitiva, tocar de ple el contingut de la política en tant que espai on es construeixen els 'possibles' pel futur. Paral.lelament, les vides de Pepa, Carolina i Maritza ens ajuden a desmitificar aquells discursos, pretesament 'innovadors', que constaten i celebren la residualitat de la tradició i menystenen la rellevància de normes i valors lligats a la quotidianitat per canviar les condicions socials. Les nostres biògrafes ens ensenyen com es poden rescatar elements del passat per construir futur, com redescobrir i aprofitar el **capital latent de la tradició.**

Un cop (re)descoberta l'existència d'aquesta 'energia social', cal preguntar-se si les estratègies de dones com Pepa, Carolina i Maritza són visibles per la **política social**. Hem vist com la informalitat i la invisibilitat són dues cares de la mateixa moneda i aquest fet planteja uns interrogants molt delicats, que alhora constitueixen un repte clàssic per l'acció de la política social. Si tal com hem vist, la gestació i continuïtat d'aquestes xarxes és fruit d'un procés viscut per unes protagonistes que estan al darrera, fins a quin punt la política social és sensible a la dimensió biogràfica de procés per entendre el canvi ?. Com contribuir a l'activació de xarxes socials generadores de benestar sense colonitzar el seu espai?

Pensem que les societats actuals proveeixen molt poca orientació institucional i normativa envers les **transicions** —biogràfiques, d'estatus— que requereixen una nova organització del temps, dels lligams socials, de nous significats per una nova etapa vital. Resseguir el fil d'una trajectòria biogràfica implica confrontar-se amb l'evidència que els canvis, ruptures i transicions, tant els més institucionalitzats com els més invisibles a ulls de les institucions, són consubstancials a la vida humana. No podem oblidar que la discontinuïtat, en qualsevol de les seves expressions, genera una nova necessitat d'orientació. És assumible, doncs, que la política social accepti el repte de repensar el seu paper com a vehiculadora de l'orientació a través de la comunicació intersubjectiva. Considerem que la perspectiva biogràfica pot formar part de la tasca d'aquells que, des de la política social, accepten que no n'hi ha prou amb entendre i actuar amb allò evident, sinó que és necessari adoptar una actitud curiosa, inquieta i oberta envers el temps passat per entendre el present. A efectes pràctics, aquesta actitud es traduiria en afavorir les condicions objectives en termes d'espai, de recursos materials, culturals i d'informació necessàries perquè l'acció col.lectiva tingui possibilitats de ser, de créixer i fins i tot, de desaparèixer. En definitiva, el treball biogràfic convida a la política social i al conjunt de la ciutadania a fer un exercici continu de reflexió sobre els processos de canvi social.

I des de la reflexió, volem encara subratllar com l'existència, la (re) activació i la **reconversió de xarxes** i capacitats relacionals (eminentment femenines) tot i constituir-se com a recurs fonamental contra el risc d'exclusió social no ni tenen una capacitat de resistència il.limitada ni, molt menys, poden trencar amb les lògiques de la desigualtat. Per combatre les formes contemporànies

de la desigualtat i l'exclusió calen mesures de caràcter estructural i amb vocació d'integralitat. Però al mateix temps, calen mesures que reconeguin i recolzin iniciatives de benestar com les que activen Pepa, Carolina i Maritza. No deixa de ser paradoxal que, al bell mig de la societat de la comunicació i de les xarxes, a les portes del segle XXI, persones com les nostres biògrafes encara hagin de sacrificar tants espais de la seva vida i el seu futur per guanyar un marge de legitimitat, per convertir-se en subjectes socials i exercir el seu paper com a ciutadans/es.

Esperem haver fet palès el valor i l'energia social que generen les accions i maneres de fer front als reptes quotidians de les nostres biògrafes. A través dels seus testimonis hem pogut presenciar l'obertura de nous camins i noves formes d'entendre les relacions entre sexes, entre generacions i entre conciutandans/es, la creació de nous espais de negociació, i l'evidència de com el compromís, i tots els sentiments que el fan possible, és font de benestar i cohesió. Però alhora esperem haver demostrat que si bé els nous camins de llibertat personal poden donar peu a una 'revolució biogràfica' no poden considerar-se *per se* ni una revolució social ni una victòria sobre l'exclusió. Les victòries revolucionàries són resultat de canvis estructurals de gran abast, amb herois i heroïnes que lluiten i aborden difícils comeses en un repte permanent amb els límits establerts. Pepa, Carolina i Maritza no són heroïnes, però sí subjectes socials que han de pagar un preu molt alt en la seva lluita per recuperar una **dignitat** perduda. En altres paraules, Pepa, Carolina i Maritza ens ensenyen que cal tenir molt presents els **costos biogràfics en la lluita pel benestar**.

Arribem a la fi del nostre recorregut particular, testimoni de tres biografies, que com moltes d'altres, són mirall de la nostra societat. I és que, recollint la metàfora utilitzada per J.M.de Miguel (1996) pensem que les biografies no són només un mirall que reflecteix la vida del biògraf/a, sinó també una finestra oberta al món a través de la qual s'observa i s'interpreta la realitat. Afegiríem que com a investigadors, i com a persones, hem tingut el privilegi no només de mirar per la finestra, sinó també de mirar-nos a nosaltres mateixes i les nostres subjectivitats; un privilegi que ens porta a repensar el nostre paper d'investigadors i el nostre compromís amb aquells i aquelles que han fet possible aquest viatge.

Apèndix metodològic[33]

Principis metodològics: reconstrucció hermenèutica i seqüencialització

Segons el principi de reconstrucció hermenèutica de casos desenvolupada per Oevermann (1987) i basada en Peirce (1979) i Ricoeur (1979) cada cas es considera un 'text' que representa aspectes generals del món social, així com camps o contextos socials específics. La reconstrucció hermenèutica pretén descobrir el significat latent del 'text' i desenvolupar hipòtesis sobre els principis estructuradors d'una seqüència d'acció social i la seva presentació per part de l'actor social. A l'inici del procés d'anàlisi no podem saber quina és la dinàmica del cas, i per això no partim d'un marc teòric preexistent, sinó que aquest és utilitzat heurísticament per construir noves hipòtesis que han de ser verificades o falsificades al llarg del procés d'anàlisi. Implícit en aquest procediment, doncs, rau la voluntat de desenvolupar les categories que ens condueixen a noves categories a mesura que anem investigant, i no tant provar les hipòtesis que nosaltres ja hem establert a priori.

El procés de construcció d'hipòtesis i la seva comprovació està basat en el principi d'abducció desenvolupat per Peirce (1979), seguint l'exemple de Sherlock Holmes. Aquest procediment es basa en explicar un fenomen empíric —un esdeveniment o segment de text— a través de la construcció d'hipòtesis alternatives. Els/les investigadors/es pensen en diferents hipòtesis versemblants per explicar un fenomen empíric, tot obrint un ampli ventall de possibilitats interpretatives. D'aquesta manera es redueix substantivament el risc de centrar-se únicament en una línia interpretativa i s'aconsegueix romandre obert a hipòtesis alternatives.

Finalment, la reconstrucció d'una biografia requereix un procediment analític que segueix l'acumulació seqüencial del text. Les seqüències es defineixen seguint diferents criteris —com a dades biogràfiques, o tipus de temes i de text— en funció del moment d'anàlisi en què ens trobem. Aquest procediment té en compte el caràcter seqüencial de l'acció i la comunicació social, i pretén trobar el principi estructurador de les dades empíriques per 'explicar' així la dinàmica que es considera constitutiva de l'estructura del cas.

Producció de les dades: l'entrevista narrativa

El procés de producció de les dades té lloc a través de la realització d'entrevistes narratives (Schütze1977, 1983). L'objectiu principal de l'entrevista narrativa és generar la producció de la vida narrada en general, i la producció d'històries o episodis específics del biògraf/a en particular. El pressupòsit subjacent a aquest objectiu és que la manera com s'explica la vida narrada o el

[33] Els continguts d'aquest apèndix estan extrets de la comunicació de Torrabadella presentada al Congrés Català de Sociologia, celebrat a Lleida l'any 1999. Per una contextualització aprofundida del BIM, vegi's Wengraf (1998).

relat de vida (com i quins temes s'aborden, quins salts narratius apareixen i quin és el tipus de text) té a veure amb la *Gestalt* o patró general d'orientació del biògraf/a. L'estructura de l'entrevista s'articula en funció d'aquest pressupòsit.

Així, es comença formulant una 'pregunta inicial'[34] que pretén recollir aquelles experiències més significatives de la trajectòria vital de l'individu i que s'intenta formular de la manera més oberta possible. Per poder respectar al màxim la construcció narrativa l'entrevistador/a no fa referència al 'naixement' o a qualsevol altre terme que pugui induir a fixar l'inici de la narració. En general, s'intenta evitar la construcció d'un judici a priori, que podria determinar —i esbiaixar— el conjunt de l'entrevista. A efectes pràctics això implica que no ens hem adreçat a les nostres entrevistades en tant que 'mares solteres', per exemple, ja que la condició monomarental pot no ser 'el problema' per la nostra biògrafa.

> *M'agradaria que m'expliqués tot allò que vostè vulgui de la seva vida, tots els episodis i experiències importants per vostè... Comenci per allà on vulgui i prengui's el temps que necessiti. Jo no l'interrompré durant tota aquesta part; només aniré prenent notes per després fer-li alguna pregunta*[35].

La segona part de l'entrevista comença quan el biògraf/a clarament dóna per finalitzada la seva narració inicial o principal (*main narrration*). L'entrevistador/a aleshores demana 'més relat' exclusivament sobre els temes abordats pel biògraf/a. Les preguntes corresponents a aquesta part s'anomenen 'preguntes internes', perquè continuen estant orientades al 'sistema de rellevància' (Schütz 1962) del biògraf/a. La recuperació de mots o expressions utilitzades pel biògraf/a durant la narració inicial és un element clau per poder mantenir i respectar el sistema de rellevància narrativa.

> *Si no li importa m'agradaria que recapituléssim una mica. Abans s'ha referit a l'episodi del poble, quan era petita. Podria explicar-me una mica més aquesta part de la seva vida?*[36]

Un cop tractats tots els temes encetats i en major o menor mesura desenvolupats pel biògraf/a, l'entrevistador/a procedeix a formular preguntes a qüestions omeses pel biògraf/a o 'preguntes externes'. És, doncs, l'únic moment de l'entrevista on es deixa de seguir el sistema de rellevància del biògraf/a i s'aborden els buits o llacunes que l'entrevistador/a considera rellevants.

> *No s'ha referit al seu futur... com se l'imagina?*

---

[34] Aquesta part pot durar minuts o hores.

[35] Les cites que prenem com a exemple estan extretes d'una entrevista feta en el marc de la recerca SOSTRIS.

[36] En la narració inicial la biògrafa utilitza l'expressió 'quan era petita, al poble'.

Com es pot apreciar, és en la primera part on més s'evidencia la clau de volta de l'entrevista narrativa, és a dir, saber respectar i acompanyar el flux narratiu i per tant el sistema de rellevància del biògraf/a. Aquest 'acompanyament' es realitza a través del llenguatge gestual, els silencis i les breus interpel.lacions que conviden al biògraf/a a relatar la seva vida en la primera part, i a través de les preguntes internes en la segona part.

Anàlisi de les dades: vida viscuda i vida narrada

L'anàlisi de les dades a partir del BIM es basa en el principi fonamental de separació entre la vida (o els fets) i el text (o el relat). L'ordre dels diferents moments d'anàlisi és el següent:

En primer lloc s'analitzen les dades biogràfiques o 'vida viscuda' (*Biographical Data Analysis*). Aquestes dades fan referència als fets i esdeveniments 'objectius' que obtenim a través de l'entrevista, però també a través d'altres documents biogràfics com poden ser àlbums, cartes, etc. A partir de la construcció d'un 'currículum vitae' en forma tabular i, si és possible, d'un genograma (xarxa familiar) i d'un sociograma (xarxa social), es procedeix aleshores a una seqüencialització de les dades tot respectant la cronologia dels esdeveniments, i tenint en compte els contextos que poden ser rellevants per l'experiència dels mateixos (en termes de classe, divisions de gènere, contextos generacionals, etc.). Es reconstrueix aleshores la dimensió viscuda a partir de la reconstrucció de les possibilitats que un individu va tenir en una situació determinada, les que va escollir, les que va ignorar i les conseqüències que va comportar aquella decisió. Les preguntes que guien aquest exercici reconstructiu són: quin significat té aquesta dada per la continuació de la vida viscuda i quines hipòtesis prèvies es confirmen a partir de quins esdeveniments.

A continuació s'analitza el text o la 'vida narrada' (*Thematic Field Analysis*, ja que, seguint la terminologia d'Aron Gurwitsch (1964) l'estructura que serveix de rerafons al biògraf s'anomena 'camp temàtic'). La vida narrada fa referència a l'avaluació o valoració que el biògraf/a fa dels esdeveniments o fets recollits en la fase anterior. També aquí es fa un exercici de seqüencialització a partir de la transcripció de l'entrevista, és a dir, s'ordena el text per seqüències en funció de tres criteris fonamentals: un canvi en el torn de paraula, un canvi de tema i/o un canvi en el tipus de text (argumentació, narració o descripció). Es procedeix aleshores a reconstruir la vida narrada, que implica analitzar la presentació que el biògraf/a fa de la seva pròpia vida i avaluar les decisions que ha anat prenent. Les preguntes bàsiques que guien aquest exercici de reconstrucció són: per què aquest tema en aquesta seqüència; per què aquest tipus de text; quin significat pot tenir aquí la interacció entre biògraf/a i entrevistador/a; quin rol o posició adopta el biògraf/a. L'objectiu és reconstruir els principis estructuradors del text, descobrir la *Gestalt*, la qual es refereix a la perspectiva present del biògraf/a sobre la seva vida. Es parteix de la premissa que la presentació que el biògraf fa d'ell mateix/a té a veure amb la seva estructura biogràfica general.

Un cop es tenen aquests dos nous documents extrets a partir de la transcripció, un grup d'investigadors/es —és important que aquesta fase d'anàlisi no la faci només la persona que ha fet l'entrevista, sinó que hi hagi un control creuat— construeixen diferents hipòtesis i contra-hipòtesis a partir de cadascuna de les dades, bé sigui a partir d' un esdeveniment en el cas de la vida viscuda o d'un segment de text en la vida narrada. Es prescindeix de la seqüència posterior per formular les hipòtesis i es retrocedeix a la dada inicial per comprovar la validesa de la hipòtesi, i així successivament[37].

Un exercici complementari és fer una micro-anàlisi d'un segment de text que considerem especialment significatiu. Es tracta d'analitzar la interrelació entre les experiències del passat i la seva presentació en el present però amb el màxim detall possible (anàlisi dels lapsus lingüístics, pauses, silencis, etc).

Finalment, es procedeix a comparar la vida viscuda amb la vida narrada amb l'objectiu d'extreure l'estructura del cas (*case structure*) o la reconciliació de l'estructura aparent de la primera amb la segona. L'objectiu és poder formular una o més hipòtesis generals sobre com una i altra estan connectades.

[37] Aquest moment d'anàlisi té la seva arrel en la 'grounded theory' de Glaser i Strauss (1967), però alguns han qualificat el procés com a 'emergent theorising', en la finalització del qual emergeix el producte que és la 'grounded theory' (Wengraf 1998).

Bibliografia

Adelantado, J.; Noguera, J.A. i Rambla, X. (1998) "Las políticas de protección social: sistema de pensiones y prestaciones por desempleo" a: Gomà,R. i Subirats, J.(coords.) *Políticas públicas en España*, Barcelona: Ariel Ciencia Política.

Aguilar, M.; Gaviria, M. i Laparra, M. (1995a) *La caña y el pez. El salario social en las Comunidades Autónomas 1989-1994*, Madrid: FOESSA.
—(1995b) "Exclusión social y políticas de integración en la Comunidad de Madrid", *Economía y Sociedad* 12: 217-232.

Amorevole, R.; Colombo, G. i Grisendi, A. (1996) *La Banca del tempo*, Milano:Franco Angeli.

Aracil, L. (1998) *La mort humana,* Barcelona: Empúries.

Arber, S i Ginn, J.(1996) *Relación entre género y envejecimiento. Enfoque sociológico*, Madrid: Narcea Ediciones.

Arendt, H. (1993) *La condición humana*, Barcelona: Paidós.

Balbo, L. (1987): "Las colchas locas: replanteándonos el debate del Estado de Bienestar desde la perspectiva de la mujer"a: Showstacck Sassoon, A. (ed.) *Las mujeres y el Estado*, Madrid: Vindicación Feminista, pàg: 57-87.

Beck, U. (1986) *Risikogesellschaft,* Frankfurt: Suhrkamp. [Edició en anglès (1992) *Risk Society.*, London: Sage], [Edició en castellà (1998) *La sociedad del riesgo* Barcelona: Paidós].

Berger, P. i Luckmann,T. (1988) *La construcció social de la realitat. Un tractat de sociologia del coneixent,* Barcelona: Herder.
—(1997) *Modernidad, pluralismo y crisis de sentido. La orientación del hombre moderno.* Barcelona: Paidós.

Bertaux, D. i Bertaux-Wiame, I.(1980) *Enquête sur la boulangerie artisanale en France,* 2 vol, Paris: Cordes.

Bertaux , D. (1993)"La perspectiva biográfica: validez metodológica y potencialidades" a Marinas, J.M. i Santamarina,C.(eds.) *La historia oral: métodos y experiencias,* Madrid: Debate, pàg.149-171.
—(1996) "A response to Thierry Kochuyt's 'Biographical and empiricist Illusions: a reply to recent crititcism", *Biography and Society*, Research Committe 38, ISA.

Bertaux, D. i Thompson, P. (1997) *Pathways to social class. A qualitative Approach to Social Mobility,* Oxford: Clarendon Press.

Botey, J. (1981) *Cinquanta-quatre relats d'immigració,* Barcelona: Serveis de Cultura Popular.

Bourdieu, P. (1989) "La ilusión biográfica", *Historia y Fuente Oral* 2 :27-33.
–(1993) *La Misère du Monde*, Paris:Seuil.[Edició en castellà (1999) *La miseria del mundo*, Madrid: Akal].

Breckner, R. (1997) "The use of 'History' in the process of constructing European East-West migration biographies". Ponència presentada a la *European Sociological Association Conference,* agost, Colchester.
—(1998) "Just single cases? Procedures and methodological arguments for hermeneutic case-analysis". Ponència presentada a la *Conference on Biographical Methods in the Social Sciences,* setembre, Tavistock Clinic, Londres.

"Cap a la superació de la pobresa i l'exclusió social"(1996) *Revista Fòrum* 5.

Castel, R. (1992) "La inserción y los nuevos retos de las intervenciones sociales" a: *Marginación e inserción*, Madrid: Endymion, pàg: 25-36.
—(1995). *Les métamorphoses de la question sociale*. Paris: Fayard.

Castells, M. (1997) *The Information Age: Economy, Society and Culture*. Vol. 2: *The Power of Identity*. Oxford: Blackwell Publishers.[Edició en castellà (1998) *La era de la información: Economía, sociedad y cultura*. Vol.2: *El poder de la identidad*, Madrid: Alianza Editorial]

Chamberlayne, P. i Rustin, M. (1999) "From Biography to Social Policy. Final Report of the SOSTRIS Project", a: *SOSTRIS Working Paper* 9 University of East London: Centre for Biography in Social Policy (Sociology Department).

CIRES (1995) *La realidad social en España 1993-1994*, Bilbao: Fundación BBV.

Clot, Y.(1989) "La otra ilusión biográfica", *Historia y Fuente Oral* 2: 36-39.

Colectivo Ioé (1998) "Mujeres migrantes en España: Proyectos migratorios y trayectorias de género", Comunidad de Madrid: Ofrim, pàg:13-37.

Comas d'Argemir, D. *et. al.* (1990) *Vides de dona. Treball, família i sociabilitat entre les dones de classes populars a Catalunya (1900-1960),* Barcelona: Serveis de Cultura Popular/Altafulla.

Consejo Económico y Social (1996) *Informe 8: La pobreza y la exclusión social en España,* Madrid: CES.

Departament de Benestar Social (1995) *Pla integral contra la pobresa i l'exclusió social: document de presentació*, Barcelona: Generalitat de Catalunya.
— (1996) *Jornada sobre la situació de la pobresa i l'exclusió social a Catalunya: estratègies per a la seva superació*, Barcelona: Generalitat de Catalunya.

Diccionari de la Llengua Catalana (1995) *s.v.exclusió* i *biografia*, Barcelona: IEC

Diccionario de la Lengua Española (1984) *s.v.exclusión* i *biografía*, Madrid: RAE.

El País, "42 mujeres murieron por malos tratos el año pasado", 29.01.2000.
—"Los inmigrantes en situación irregular no podrán ser expulsados a partir de mañana", 31.01.2000.

Enquesta Metropolitana de Barcelona (1995) *Enquesta sobre les condicions de vida i hàbits de la població de la Regió Metropolitana de Barcelona*, Barcelona: Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona.

Escrivá Chordá, MªA. (1999) "Mujeres peruanas del servicio doméstico en Barcelona", Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona. Facultat de Ciències Polítiques i de sociologia. Tesi doctoral.

Esping-Andersen, G. (1993) *Los tres mundos del Estado del Bienestar*, València: Edicions Alfons el Magnànim.

Feixa, C. (1998) *De jóvenes, bandas y tribus. Antropología de la juventud*, Barcelona: Ariel.

Ferrera, M (1995) "Los Estados del Bienestar del sur en la Europa social" a: Sarasa, S. i Moreno, L.(comp.) *El Estado del Bienestar en la Europa del Sur*, Madrid: CSIC.

Finch, J. (1989) *Family Obligations and Social Change*, Cambridge: Polity Press.

Fischer,W. (1982) "Time and Chronic Illness: A Study on Social Constitution of Temporality", Berkeley. Memòria de Càtedra.

Fischer- Rosenthal, W. (1995) "The Problem with Identity: Biography as Solution to Some (Post)-Modernist Dilemmas", *Comenius* 15: 250-265.
—(1997) "How to fix Lives. Biographical Work and Biographical structuring in present Time Societies". Ponència presentada a *Subjectivity Revisited Conference*, maig. Londres.

Flaquer, L. (1998) *El destino de la familia*, Barcelona: Ariel.

FOESSA (1995) *Informe sociológico sobre la situación social en España*, Madrid: Fundación FOESSA.

Fraser, N. i Gordon, L. (1992) "Contrato versus caridad. Una reconsideración de la relación entre ciudadanía civil y ciudadanía social", *Isegoría* 6, Madrid: CSIC.

Funes, J. i Romaní, O. (1985) *Dejar la heroína*, Madrid: Cruz Roja Española.

Galbraith, J.K. (1992) *La cultura de la satisfacción*, Madrid: Ariel.

García Roca, J. (1993) "Lo público y lo privado frente a la exclusión social" a: *La inserción social a debate: ¿del paro a la exclusión?*, Madrid: Editorial Popular, pàg:37-54.

Garrido, L.J. (1992) *Las dos biografías de la mujer en España*, Instituto de la Mujer, Madrid: MAS.

Giddens, A. (1984) *The Constitution of Society: Outline of Theory of Structuration*. Berkeley: University of California Press.

Giddens, A. *et al* (1996) *Las consecuencias perversas de la modernidad*, Barcelona: Anthropos.

Glaser, B. i Strauss, A.L. (1967) *The Discovery of Grounded Theory*, Chicago: Aldine Publishing Company.

González de Chávez, MªA. (1993) *Cuerpo y subjetividad femenina. Salud y género*, Madrid: Siglo XXI.

Guillemard, A.M. (1986) *Le déclin du social*, Paris: PUF.

Gurwitsch, A. (1964) *The field of consciousness*, Pittsburgh, PA: Duquesne University Press.

Habermas, J. (1987) *Teoría de la acción comunicativa II. Crítica de la razón funcionalista*. Madrid: Taurus.

"Hacia una Europa de las solidaridades. Intensificar la lucha contra la exclusión social y promover la integración" (1992) Brusel.les: Comissió Europea.

Hernes, H.M. (1990) *El poder de las mujeres y el Estado del Bienestar*, Barcelona: Vindicación Feminista.

Hirschmann, A. (1982) *Shifting Involvements: Private Interest and Public Action*, Princeton: PrincetonUniversity Press.

Izquierdo, M.J. (1998) "Los órdenes de la violencia: especie, sexo y género" a: Fisas,V. (ed.) *El sexo de la violencia,* Barcelona: Icaria, pàg.61-91.

Kaplan, A. (1993) "Movimientos migratorios, movimientos culturales", *Quaderns de Serveis Socials* 5, Barcelona: Diputació de Barcelona.

Kochyut,T. (1995) "Biographical and Empiricistic Illusions: A reply to recent Criticism", *Biography and Society,* Research Committe 38, ISA, desembre,5-6.

Kohli, M. (1983) "Biografía: relato, texto, método" a: Marina, J.M; Santamaria, C.(eds.) *La Historia Oral* , Madrid: Debate.
—(1986) "Social organization and subjective construction of the life course" a: Sorensen, A.B., Weiner, F.E. i Sherrod, L.R.(eds.) *Human development and the life course*, Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum, pàg: 271-292.

Kronauer, M. (1998) "'Social Exclusion' and 'underclass'. New concepts for the analysis of poverty" a: Andreß, H.J. (ed.) *Empirical Poverty Research in a Comparative Perspective.* Brookfield: Ashgate, pàg.51-76.

Lemkow, L; Espluga, J. i Baltiérrez, J. (2000) "Spanish Youths Unemployed"a: "Long-term unemployed Youths in Europe: a qualitative analysis on the Risk of Social Exclusion in Six Countries". *Psychology of Social Inequality,* vol.11.Opladen (Alemanya): Leske and Budrich (en premsa).

Lenoir, R. (1974) *Les Exclus. Un français sur dix*, Paris: Seuil.

"Les polítiques socials de la Unió Europea contra l'exclusió" (1994) *Quaderns de Serveis Socials* 8:15-33.

Luhmann, N. (1995) "Inklusion und Exklusion" a: *Soziologische Aufklärung* 6, Die Soziologie und der Mensch., Opladen (Alemanya): Westdeutscher Verlag, pàg.237-264.

Lulle,T.; Vargas, P. i Zamudio, L. (coords) (1998) *Los usos de la historia de vida en las ciencias sociales*, vol.I i II, Barcelona: Anthropos.

Marsal, J.F. (1972) *Hacer la América.Biografía de un emigrante,* Barcelona: Ariel.

Marshall, T.H. (1952) *Citizenship and Social Class*, Cambridge: CambridgeUniversity Press.

Marshall, T.H. i Bottomore, T. (1997) "Ciudadanía y clases sociales. Cuarenta años después", *Revista Española de Investigaciones Científicas* 79: 297-344.

Martínez Veiga, U. (1997) *La integración social de los inmigrantes extranjeros en España,* Madrid: Trotta.

Miguel, J.M. de (1979) *El mito de la inmaculada concepción*, Barcelona: Anagrama.
—(1996) *Auto/biografías*, Cuadernos metodológicos 17, Madrid: CIS.

Miguélez, F. *et al.*(1996) *Desigualtat i canvi social*, Barcelona: Proa (UAB).

Mills, Ch.W. (1992) *La imaginació sociològica*, Barcelona: Herder.

Ministerio de Asuntos Sociales (1992) *La mujer y la salud en España. Informe básico*, Instituto de la Mujer, Madrid: MAS.

Molinero, C.;Ysàs, P. (1992) *El règim franquista. Feixisme, modernització i consens*, Vic: Eumo Editorial.

Moragas, R. (1991) *Gerontología social*, Barcelona: Herder.

Murard, N. (1997) "Social Exclusion in Comparative Perspective" a: *SOSTRIS Working Paper* 1, University of East London: Centre for Biography in Social Policy (Sociology Department).

Nair, S. (1997) "Pensamiento contemporáneo y exclusión social" a: *Exclusión e Intervención Social. IV Encuentro Internacional sobre Servicios Sociales*, València: Bancaixa.

Negre, P. (1988) *La prostitución popular: relatos de vida*, Barcelona: Fundació Caixa de Pensions.

Oevermann, U. *et al.* (1987): "Structures of Meaning and Objective Hermeneutics" a: Meja,V; Misgeld D. i Stehr, N.(eds.) *Modern German Sociology*, New York: Columbia University Press.

Parramón, C. (1996) "Campo migratorio:un concepto útil para el análisis de las estrategias migratorias" a: Kaplan, A. (coord.) *VIII Simposio Congreso de Antropología Social*, Saragossa, pàg.13-35.

Pateman, C. (1988) *The Sexual Contract*. London: Polity Press.

Peirce, Ch. S. (1979) *Collected Papers of Charles Sanders Peirce*, Hartshorne,C. i Weiss, P. (eds.) Cambridge MA: Belknap Press.

Pérez del Campo, A. (1995) *Una cuestión incomprendida. El maltrato a la mujer*, Madrid: horas y HORAS.

Pujadas, J.J. (1992). *El método biográfico: el uso de las historias de vida en las ciencias sociales*, Cuadernos Metodológicos 5, Madrid: CIS.

Ricoeur, P. (1979) "The Model of the Text. Meaningful Action considered as Text." a: Rabinow, P. i Sullivan, W.M.(eds), *Interpretative Social Sciences*, Berkeley: University of California Press, pàg: 73-101.

Rodríguez Cabrero, G. (1982) *Estado del Bienestar y política social*, Madrid INSERSO.

Romaní, O. (1983) *A tumba abierta*, Barcelona: Anagrama.

Rosenthal, G. (1991) "La estructura y la 'Gestalt' de las autobiografías y sus consecuencias metodológicas". a: *Historia y Fuente Oral* 5: 105-110.
—(1993) "Reconstruction of Life Stories. Principles of selection in generating Stories for Narrative Biographical Interviews" a: *The narrative Study of Lives*, London: Sage, pàg: 59-91.
—(1995) *Erlebte und erzählte Lebensgeschichte*, Frankfurt: Campus Verlag
—(1999) *Der Holocaust im Leben von drei Generationen*, Giessen: Psychsozial Verlag.

Saraceno, Ch. (1995) "Familismo ambivalente y clientelismo categórico en el Estado del Bienestar italiano" a: Sarasa, S. i Moreno, L (eds.) *El Estado del Bienestar en la Europa del Sur*, Madrid: CSIC, pàg: 261-286.

Sarasa, S. i Moreno, L (eds.) *El Estado del Bienestar en la Europa del Sur*, Madrid: CSIC.

Sau, V. (1998) "De la violencia estructural a los micromachismos" a: Fisas,V. (ed.) *El sexo de la violencia*, Barcelona: Icaria, pàg.165-173.

Schütz, A. (1962) "Common-sense and scientific interpretation of human action" a: *Collected Papers*, vol.1, Den Haag: Niejhof.
—(1974) *El problema de la realidad social*, Buenos Aires: Amorrortu.

Schütze, F. (1977) "Die Technik des narrativen Interviews in Interaktionsfeldstudien" a: *Arbeitsberichte und Forschungsmaterialien*, 1, Universität Bielefeld, Fakultät für Soziologie.
—(1983) "Biographieforschung und narratives Interview" a: *Neue Praxis* 3: 283-294.

Seco, M. *et al.* (1999) *Diccionario del español actual, s.v. exclusión* i *biografía*, Madrid: Aguilar

Siim, B. (1997) "Dones i ciutadania: Implicacions per als estudis comparatius dels estats del benestar en transició" a: *Duoda. Revista d'Estudis feministes*, Barcelona: Centre de Recerca de Dones.

SOSTRIS Working Papers 1-9, Centre for Biography in Social Policy, Sociology Department, University of East London
— WP1 (1997): *Social Exclusion in Comparative Perspective*
— WP2 (1998): *Case Study Materials- the Early Retired*
— WP3 (1998): *Case Study Materials- Lone Parents*
— WP4 (1999): *Case Study Materials- Ethnic Minorities*
— WP5 (1999): *Case Study Materials- Unqualified Youth*
— WP6(1999): *Case Study Materials- Ex-traditional Workers*

— WP7 (1999): *Case Study Materials- Unemployed Graduates*
— WP8 (1999): *Case Study Materials- Innovative Social Agencies in Europe*
— WP9 (1999): *Final Report-From Biography to Social Policy*

Stolcke, V. (1994) "Europa: nuevas fronteras, nuevas retóricas de exclusión" a: *Extranjeros en el paraíso*, Barcelona: Virus.

Tejero, E.i Torrabadella, L. (1999) "Family relationships in Democratic Spain. Cultural Change from a Biographical Perspective" a: Chamberlayne P.*et al. (eds.), Welfare and Culture in Europe. Towards a New Paradigm in Social Policy,* London: Jessica Kingsley Publishers.

Tezanos, J.F.(ed.) (1999) *Tendencias en desigualdad y exclusión social,* Madrid: Editorial Sistema.

Thomas, W.I. i Thomas, D.S. (1928) *The Child in America: Behavior Problems and Programs,* Nova York: Knopf.

Thomas, W.I. i Znaniecki, F. (1958) *The Polish Peasant in Europe and America,* Nova York: Dover Pub.

Torns, T; Carrasquer, P.; Romero, A. (1995) *El perfil socio-laboral del paro femenino en España,* Instituto de la Mujer, Estudios 43, Madrid: MAS

Torns, T. (1997) "Chômage et tolérance sociale à l'exclusion" a *Cahiers du MAGE* 3-4.

Torrabadella, L. (1999) "El 'Mètode Biogàfic Interpretatiu'. Una eina per a la imaginació sociològica". Comunicació presentada al III Congrés Català de Sociologia, març, Lleida.

Torrabadella, L. i Tejero, E. (1999) "Familisme i exclusió a l'entorn urbà de Catalunya: una mirada biogràfica" a: *Les desigualtats socials a Catalunya.* Fundació Bofill, Col. Polítiques 24, Barcelona: Mediterrània.

Touraine, A. (1990) *Movimientos sociales hoy,* Barcelona: Hacer.
—(1991) "Inegalités de la Societé Industrielle, Exclusion" a *Esprit* 169.
— (1993) *Crítica de la modernidad,* Madrid: Temas de hoy.

Turner, B. (1992) "Outline of a Theory of Citizenship" a: Mouffle (ed.) *Dimensions of Radical democracy, Pluralism, Citizenship and Community,* London: Verso.

Ungerson, C. (1987) *Policy is personal: Sex, Gender and Informal Care,* London: Tavistock.

VV.AA (1994) *Extranjeros en el paraíso*, Barcelona: Virus.

Wengraf, T. (1998) "Representations of interpreted biographies in contexts: general concepts and unique cases". Ponència presentada al *XIV World Congress of Sociology*, juliol-agost, Montreal.

Costos biogràfics en la lluita pel benestar

Louis Lemkow, Elisabet Tejero i Laura Torrabadella

Departament de Sociologia, UAB.

Gener 2000

Agraïments

Volem agrair el suport i la confiança que hem rebut de la Fundació Bofill per tirar endavant aquest treball. Moltes gràcies també a Pilar Carrasquer, Mònica Nadal, Josep Espluga, Xavier Coller, Rafa Encinas i Michael Schneider pels seus comentaris crítics i alhora inspiradors.

Índex

1. Introducció: SOSTRIS i la 'societat del risc' **4**

2. El debat actual sobre exclusió social **8**

2.1. Context sociopolític i teòric: 'crisi' de la ciutadania i 'societat dual' 9
2.2. L'exclusió social en l'agenda i tradicions de la política social europees ... 13
2.3. Contribucions i perspectives d'anàlisi en la literatura sobre exclusió 17

3. La perspectiva biogràfica **20**

3.1. 'El mètode biogràfic interpretatiu': la biografia com a constructe social 23
3.2. Debat actual dins la perspectiva biogràfica 26

4. Viatges biogràfics a la Barcelona de finals del s. XX **30**

4.1. Pepa: Malaltia i reflexivitat en els límits de la pobresa material 30
4.2. Carolina: la monomarentalitat com una fugida de la violència 41
4.3. Maritza: un viatge sense possibilitat de retorn 57

5. Costos biogràfics en la lluita pel benestar **72**

Apèndix metodològic **80**

Bibliografia **84**

1. Introducció: SOSTRIS i la 'societat del risc'

Fa quatre anys, un grup d'investigadors i investigadores procedents de diversos països de la Unió Europea que compartien —i comparteixen— unes mateixes inquietuds al voltant dels canvis que s'estan produint i transformant les societats europees es troben per elaborar un projecte en comú. El projecte troba finançament a través del IV Programa Marc de I+D de la UE, concretament en el subprograma de recerca socioeconòmica sobre 'Exclusió i Integració Social'. En aquest context neix el projecte *Social Strategies in Risk Societies* —SOSTRIS— amb una durada de tres anys (1996-1999) i amb la participació d'universitats i centres de recerca de set països europeus[1].

Tot i que la major part dels membres de SOSTRIS som sociòlegs i sociòlogues la diversitat de procedències i formació teòrica, així com les diferències d'edat, sexe i generació, confereixen una empremta decididament heterogènia a l'equip. Les diferents perspectives i tradicions intel.lectuals en els respectius contextos nacionals s'assumeixen i són viscudes més com a reptes que com a obstacles. Gosaríem dir que són justament les diferències, i el debat i intercanvi nascuts d'aquestes diferències, allò que ens ha fet sentir que treballàvem en equip, i si se'ns permet, allò que ens ha fet sentir més 'europeus'.

El debat inicial del grup gira entorn la 'societat del risc' com a paradigma inspirador de la recerca SOSTRIS. Aquest concepte deriva de la publicació el 1986[2], del llibre del sociòleg alemany Ulrich Beck, *Risikogesellschaft*, però troba ressò en molts estudiosos de la societat actual com Giddens (1996) i Lash (1996). Beck (1992) defineix la 'societat del risc' com un estadi de la societat moderna en el qual la producció de riscs polítics, ecològics i individuals escapa, cada vegada més, a les institucions de control i a la protecció de la societat. El context on s'inscriu aquest paradigma és la modernitat tardana en la qual, en oposició a la societat tradicional, es produiria una expansió 'd'opcions' que conduiria a la necessitat permanent d'escollir. L'augment de la necessitat de triar, augmenta també el 'risc' que no succeeixi allò esperat. L'expansió dels riscs i de les opcions, doncs, són dos processos indissociables i característics de les societats contemporànies.

Beck comença fent al.lusió als riscs mediambientals que són producte de la interacció entre el model econòmic capitalista i la ciència i tecnologia aplicada (contaminació, capa d'ozó, escalfament atmosfèric), però fa extensible aquest terme als nous 'riscs biogràfics' que constitueixen igualment una nova dimensió d'incertesa per la condició humana. El risc, en aquest sentit, seria bàsicament producte del creixement econòmic accelerat i dels canvis estructurals en el mercat de treball que amenacen el benestar individual i social, i accentuen la

[1] Alemanya (*Martin-Luther-Universität* de Halle), Espanya (Universitat Autònoma de Barcelona), França (*Université Paris 7*), Gran Bretanya (*University of East London*), Grècia (*SEXTANT Company*, Atenes), Itàlia (*ITER*, Nàpols) i Suècia (*Goeteborgs Universitet*).

[2] L'any 1992 surt la publicació del llibre en anglès, *Risk Society*, a Sage. Paidós tradueix el 1988 l'obra al castellà, *La sociedad del riesgo*.

individualització i la incertesa de la vida quotidiana. Segons Beck (1992) les possibilitats i habilitats per tractar els riscs, evitar-los o compensar els seus efectes es troben distribuïdes de manera desigual entre els diversos estrats ocupacionals i educacionals. Però les accions evasives privades —pagar serveis educatius o sanitaris privats, aliments de qualitat, assegurances— no sempre són possibles, ja que hi ha riscs als quals tots els estrats socials hi són connectats (fuites nuclears, danys ambientals globals etc.). En aquest sentit es pot afirmar que, des del punt de vista de l'expansió dels riscs, els límits i diferències socials s'haurien relativitzat.

Beck i Giddens no neguen la persistència de les relacions capitalistes, però defensen la configuració de noves relacions socials, fruit de les transformacions dels marcs culturals i socioeconòmics, tals com la classe social i consciència de classe, les estructures familiars i els rols de gènere. Els 'nous' moviments ciutadans (ecologisme, feminisme, pacifisme), la 'nova' pobresa, els nacionalismes, la redefinició de la família nuclear, del treball, les noves relacions entre productors i consumidors, així com la pèrdua d'innocència de la ciència són alguns dels indicadors que, segons aquests autors, legitimarien la necessitat de parlar d'un nou estadi en les societats actuals. Estructures tradicionals assimilades col.lectivament i psicològica com immutables i 'normals' deixen de ser viscudes com a segures i permanents, la qual cosa empeny als individus a buscar nous referents. Més enllà dels riscs objectius, allò rellevant és com la 'percepció de risc' en relació a aquestes transformacions s'extén al conjunt de la societat. La incidència d'aquestes transformacions sobre les condicions de vida dels individus i grups socials genera un nou procés d'auto-confrontació i de reflexió al voltant dels efectes de la 'societat del risc'. És el que aquests autors han denominat 'modernitat reflexiva'.

Des dels pressupòsits de la teoria sociològica predominant durant el segle XX, el desenvolupament de la modernitat contribuïa a disminuir els riscs, ja que es creaven institucions socials específiques per a reduir-lo. En aquest context cal situar la construcció i desenvolupament dels Estats del Benestar. Però en la 'societat del risc' els mateixos indicadors que donen raó del benestar serveixen igualment per donar raó de la destrucció. Així, l'adveniment de la 'societat del risc' suposaria acceptar la crisi de la societat del benestar. Aquesta premissa bàsica, sobre la qual es fonamenta l'estudi sobre les dinàmiques 'd'exclusió social' a Europa, constitueix un punt de partida teòric per la recerca SOSTRIS.

L'equip constata l'existència d'una producció científica prou notable sobre les transformacions de les institucions i estructures que configuren les relacions socials —partits polítics, sindicats, corporacions professionals, moviments socials— que legitimarien la necessitat de debatre el pas de la societat moderna a la 'societat del risc', però alhora es detecta un buit important en els estudis sobre l'impacte que aquestes transformacions, i els riscs associats a les mateixes, tenen sobre la vida quotidiana de les persones. El projecte SOSTRIS neix amb la voluntat de cobrir aquest buit.

El grup investigador es planteja analitzar d'una manera crítica i comprensiva els riscs d'exclusió social de diferents grups considerats especialment vulnerables en aquest escenari de canvis. En concret, es vol entendre com els individus perceben, responen i, en definitiva, com viuen aquelles transformacions dels Estats del Benestar que tenen a veure amb els canvis en les relacions familiars i comunitàries, les entrades i sortides del mercat de treball, i les migracions. L'interès per l'anàlisi de la dimensió viscuda d'aquestes transformacions fa necessària una perspectiva qualitativa que explori el canvi social 'de baix a dalt'. Es vol donar veu a persones anònimes, tractar els suposats receptors de benestar com a agents socials i fer-los visibles per la política social. En altres paraules, es pretén restar obert a l'emergència de nous tipus de subjectes individuals i col.lectius confrontats a la cerca de noves certeses i interdependències per acoblar i desacoblar les velles i noves formes de vida en relació a les pròpies biografies.

La biografia, en tant que constructe social que se situa en la cruïlla entre individu i societat, obre a l'equip un ventall de possibilitats per poder donar resposta a aquest objectiu i dur a terme una anàlisi sociològica de les trajectòries de vida d'individus en un context de canvi. La perspectiva biogràfica és un intent de fer operativa la doble relació entre individu i societat. De la mateixa manera que les estructures socials estan inscrites en les accions individuals, també la societat és producte de les accions i canvis que promouen els individus.

El projecte SOSTRIS opta per treballar amb biografies d'individus en situacions de precarietat i risc d'exclusió social. No s'han tractat —excepte en algun cas específic— situacions biogràfiques 'extremes' en àmbits com poden ser la criminalitat, els sense-sostre o les drogues, sinó que s'ha donat prioritat a aquelles situacions biogràfiques que poden considerar-se quotidianes en l'àmbit de la precarietat i la vulnerabilitat produïdes per ruptures que van des del món laboral fins a l'àmbit de la privacitat[3]. Justament s'ha volgut mostrar com el risc i les desigualtats estructurals són visibles en les biografies d'aquells individus a qui la política social no sempre categoritza com a 'col.lectius de risc'. Ens ha interessat explorar les respostes, orientacions i estratègies que s'activen per fer front als reptes quotidians que, en definitiva, són reptes de futur, o, en altres termes, les continuïtats i discontinuïtats biogràfiques en un context de canvi.

Una de les preocupacions de SOSTRIS ha estat emmarcar les reflexions i resultats al voltant de les ruptures biogràfiques en el debat europeu sobre política social i Estat del Benestar. La pretensió no ha estat tant traduir resultats en forma de 'receptes', sinó contribuir al debat actual sobre el paper interventor de la política social en la lluita contra l'exclusió social. El coneixement adquirit amb el treball biogràfic, l'èmfasi en la visió dinàmica i de procés, així com el protagonisme que la biografia atorga a l'individu en tant que

[3] Les categories de risc i exclusió treballades en el projecte SOSTRIS han estat llicenciats/ades universitaris/es en atur o sense feina estable; joves menors de 25 anys en atur o sense feina estable; famílies monoparentals; migrants i minories ètniques; jubilats/ades anticipats/ades i aturats/ades de llarga duració.

agent social, proporciona a l'equip elements d'anàlisi per (re)plantejar qüestions molt centrals per la política social.

Fins aquí el/la lector/a s'haurà pogut fer una idea de les grans línies que marquen el projecte SOSTRIS. Aquest treball, però, no pretén ser un resum o síntesi de la recerca ni dels seus resultats[4]. El document que teniu a les mans és resultat d'una nova elaboració que, gràcies a l'ajut econòmic de la Fundació Bofill, ha permès al grup d'investigació del Departament de Sociologia de la UAB, format per Louis Lemkow (coordinador), Elisabet Tejero i Laura Torrabadella (investigadores), aprofundir en alguns aspectes que considerem rellevants des del punt de vista sociològic i de la política social. La nostra voluntat és explorar la dimensió biogràfica del risc d'exclusió social, dels costos que persones i col.lectius assumeixen per evitar-lo i, alhora, mostrar les potencialitats i límits que tenen les accions col.lectives desenvolupades en el marc de l'esfera informal per generar benestar personal i social.

L'escenari de la nostra investigació ha estat la ciutat de Barcelona; una ciutat que pot ser exemple dels processos de modernització i democratització que, amb ritmes i continguts propis, forma part del substrat comú de la Unió Europea. Al mateix temps, Barcelona recull les contradiccions generades pel desenvolupament rudimentari de l'Estat del Benestar espanyol i català. Les protagonistes en aquest escenari són Pepa, Carolina i Maritza, tres dones d'edats i característiques diferents, escollides en el marc de la investigació SOSTRIS. Pepa va ser sel.leccionada com a 'jubilada anticipada', però el tema que estructura la seva biografia és la malaltia. Carolina va ser escollida en tant que mare divorciada amb fills al seu càrrec, però l'experiència que vertebra la seva biografia no és tant la monomarentalitat com la violència. Maritza va ser entrevistada dins de la categoria de migrants i és la migració el tema que presideix la seva presentació biogràfica. No és gratuït que totes tres pertanyin a la classe treballadora que, en definitiva, és la que ha rebut i rep amb més contundència els impactes de la reestructuració econòmica i política del sistema capitalista.

Més que interessar-nos estrictament pels fenòmens de la malaltia, violència i migració, el motiu de la nostra tria té a veure amb un altre tret compartit per totes tres protagonistes. Davant dels canvis i ruptures que experimenten al llarg de les seves vides, Pepa, Carolina i Maritza responen a través de la mobilització de recursos que tenen a veure amb la dimensió col.lectiva de les relacions socials. Ens referim a la construcció de xarxes informals que, malgrat la seva invisibilitat social, tenen un impacte gens menyspreable en la provisió de benestar i cohesió en la nostra societat. El fet que totes tres siguin dones no és una elecció arbitrària. Com veurem, són les dones que, per la pròpia socialització de gènere i per la posició de subordinació i invisibilitat en un sistema patriarcal, han desenvolupat més intensament la creació i manteniment de xarxes socials de benestar en la seva dimensió més informal.

[4] El/la lector/a interessat/ada en conèixer més a fons el projecte SOSTRIS pot consultar al Dpt. de Sociologia de l'UAB (Louis Lemkow) la sèrie de *SOSTRIS Working Papers*, publicats pel Centre for Biography in Social Policy, Sociology Department, University of East London.

Però més enllà de mostrar les potencialitats d'aquelles respostes que s'articulen al voltant de la vessant més informal de la participació social, hem volgut fer visibles els costos que aquestes tenen pels individus i per la societat. En definitiva, ens trobem davant de tres biografies que deixen al descobert els límits i contradiccions del nostre Estat del Benestar davant de situacions de risc d'exclusió social.

A continuació, introduïm el marc teòric articulat en funció dels conceptes d'exclusió social i biografia. Amb aquest utillatge teòric el lector/a es podrà endinsar en els viatges biogràfics de Pepa, Carolina i Maritza. Ja de tornada, reprendrem el fil de la teoria sociològica i la política social a través d'un conjunt de reflexions sobre el camí recorregut per les nostres protagonistes, les fites assolides i els obstacles als quals han hagut de fer front.

2. El debat actual sobre exclusió social

Seguint la definició del *Diccionario de la Lengua Española* (RAE 1984) el terme 'exclusión' ens remet a la idea d'expulsió o de retrocés. Efectivament, el prefix llatí 'ex' ens indica la condició d'estar 'fora de'. Segons el *Diccionari de la Llengua Catalana* (IEC 1995) 'exclusió' està relacionada amb la privació d'admissió, al refús de la participació. Exclusió és l'acció d'excloure i 'excloure', segons el *Diccionario del español actual* (Manuel Seco *et al.* 1999), és deixar fora o treure a algú o alguna cosa d'un grup o d'un lloc o situació en què fóra esperable o lògic que hi fos. Segons aquest últim diccionari, una altra accepció d'excloure és fer que alguna cosa sigui impossible.

Per una banda, les accions excloents o d'expulsió tenen a veure amb clivelles i fractures de la societat. Per l'altra, el concepte d'exclusió pressuposa l'existència d'un subjecte que exclou; hi ha una autoria en l'acció d'excloure. Però alhora, l'exclusió ens condueix a la vivència individual; no podem entendre el seu significat sense considerar l'experiència de l'individu. Quan les oportunitats vitals de desenvolupar un projecte de vida autònoma i orientat al benestar entren en crisi, quan l'individu és privat del seu dret d'admissió i/o participació, no només es posen en qüestió els elements de la identitat individual, sinó que també es qüestionen els espais socials on poder desenvolupar-se com a persona. És en aquest sentit que podem parlar de l'exclusió com a impossibilitat, com a retrocés, com a pèrdua. Finalment, la noció d'exclusió suggereix una naturalesa dinàmica i de procés. Podem alhora considerar que aquest procés està incidint en el trencament de complexos lligams entre el 'ser' i 'estar', qüestions que tenen una clara correlació amb l'espai que cada individu ocupa en la societat.

El nostre objectiu en les seccions que segueixen és aprofundir en les vessants viscuda i estructural contingudes en el concepte d'exclusió social. En primer lloc, ubicarem el concepte d'exclusió en el marc sociopolític i teòric de la 'societat dual' i la crisi de la ciutadania. A continuació s'abordarà el seu ús, tant en les diferents tradicions sociològiques a Europa com en la pròpia agenda política de la Unió Europea, tot considerant les aportacions crítiques.

Finalment, es presentaran les perspectives d'anàlisi i les contribucions sobre exclusió en la literatura més recent.

2.1. Context sociopolític i teòric: 'crisi' de la ciutadania i 'societat dual'

El concepte d'exclusió ens remet a un debat sobre les bases constitutives de l'anomenada societat del benestar. El contracte social d'arrels keynesianes que fonamenta la societat del benestar en finalitzar la Segona Guerra Mundial, és qüestionat a partir dels anys setanta. El nou cicle d'organització del capitalisme, que s'enceta a partir de la crisi del petroli de 1973, marca la pauta de profundes reestructuracions del modus de producció i, conseqüentment, de l'organització dels factors 'treball' i 'capital'. En la mesura que el factor treball perd progressivament participació i qualitat en la dinàmica econòmica del capitalisme, el factor capital, sota la fórmula neoliberal de la globalització, troba nous camins per la concentració i l'especulació financera a nivell mundial. És en aquest marc sociopolític on cal situar l'origen del debat sobre l'exclusió social (Tezanos 1999).

Les polítiques desreguladores dels governs conservadors i neoliberals de les dècades dels vuitanta i noranta van acompanyades d'un discurs de deslegitimació ideològica del que s'havia consolidat com a 'Estat del Benestar', i que havia generat una cultura pròpia i distintiva per les societats europees occidentals. Així doncs, la fórmula de l'Estat del Benestar que per la socialdemocràcia europea s'havia conceptualitzat com un mecanisme eficaç de control i amortiment de les desigualtats socials, per les forces neoliberals és vista com una intromissió que genera dependència i frena el creixement econòmic. Aquest debat, ja clàssic, sobre el paper de l'Estat en relació a les desigualtats que genera el mercat, pren una nova embranzida amb la caiguda del mur de Berlin el 1989 i amb les tesis sobre la 'fi de la història'. En aquest context, els discursos neoliberals troben noves argumentacions per invalidar les opcions d'esquerres que defensen el manteniment i/o enfortiment dels Estats del Benestar a les democràcies occidentals.

La qüestió clau subjacent al debat de l'Estat del Benestar, la 'qüestió social', gira a l'entorn de la necessitat o no de mantenir un contracte social entre les forces polítiques, econòmiques i socials per tal de protegir i dinamitzar un exercici de ciutadania plena, és a dir, de llibertat i d'igualtat. La conceptualització de ciutadania social de T.H.Marshall[5] (1952) obre les portes a una visió complexa i clarificadora de com posar en pràctica el principi orientador de la solidaritat i la cohesió social, i acaba tenint una traducció en el reconeixement jurídic de drets socials a les Constitucions de molts països. Per Marshall, la 'ciutadania social' no només implica drets civils i polítics, sinó que

[5] El sociòleg britànic T.H. Marshall, en la seva obra *Citizenship and Social Class* (1952), diferencia tres nivells de ciutadania: la 'civil', on estarien contemplats els drets a les llibertats individuals; la 'política', que parteix del dret a l'auto-determinació i la participació en l'exercici del poder polític i la 'social', constituïda pel dret a un mínim benestar econòmic i social.

recull el conjunt de drets que van des del dret a un mínim benestar econòmic i de seguretat, fins al dret de participar plenament del patrimoni social i a viure segons uns nivells dignes de vida (REIS 1997). Les polítiques públiques en sanitat, seguretat social i educació són els pilars bàsics de l'Estat del Benestar, però la ciutadania social va més enllà. És un instrument que fa de les persones individus amb drets i obligacions, amb visibilitat, amb reconeixement i responsabilitat sobre bé col.lectiu.

Tanmateix, el concepte mateix de ciutadania segons Marshall és fortament qüestionat en la mesura que el seu desenvolupament ideològic, polític i jurídic va associat a la idea de la 'societat de plena ocupació' i té com a referent a un home blanc i ocupat. Tal com han mostrat nombroses estudioses feministes (Pateman 1988, Hernes 1990, Fraser i Gordon 1992, Siim 1997) els Estats del Benestar es basen en el principi d'una divisió sexual del treball entre treball productiu i treball reproductiu on intervé el gènere; un principi segons el qual els homes són els caps de família-proveïdors d'ingressos i les dones són econòmicament depenents. La crítica feminista ha revisat l'aportació de Marshall i els seus seguidors demostrant que l'Estat del Benestar s'ha construït a partir d'un contracte que no és només social sinó també sexual. Així, la construcció sexual de la ciutadania implica l'exclusió de les dones en tant que ciutadanes de primera. D'aquí es desprèn que els Estats de Benestar hagin pres com a referent normatiu universal, atributs i característiques bàsicament masculines i etnocèntriques (Turner 1992) a l'hora d'elaborar les seves polítiques socials.

En efecte, la segmentació del mercat de treball i els alts índexs d'atur i precarietat a Europa durant les dues darreres dècades, que afecten de manera especial a col.lectius de migrants, dones, joves i aturats i aturades de més de quaranta anys, donen fonament a aquestes crítiques. En quina situació trobem avui l'estatut de ciutadania a les societats occidentals avançades? Continua essent un valor social i polític dirigit a la consecució d'una societat justa i proveïdora d'igualtat d'oportunitats? Es perfila encara com la clau de volta per analitzar el grau d'integració (o exclusió) de les persones i de cohesió (fragmentació) de la societat?

Per molts autors el balanç no és gaire positiu. A ulls de Bottomore (1997), rememorant el llibre de T.H. Marshall, la regressió de la presència de l'Estat per garantir els drets socials i l'impacte devastador de l'atur són dos fets que generen la desmoralització de la societat. Les expectatives d'un benestar social i econòmic s'esmicolen progressivament davant d'unes generacions de ciutadans/es perplexos/es. Per molts dels que han passat la barrera dels cinquanta anys, perquè són testimonis de la duresa de les postguerres i de l'esforç realitzat per conquerir les garanties d'una protecció social i un benestar que, a molts, no els arriba a cobrir les necessitats del final de la seva vida. Per molts joves, les promeses de l'educació com a trampolí al món del treball, del consum i de l'oci es revelen com una fal.làcia. Per la majoria de les dones, aquestes expectatives tenen un sentit molt diferent, ja que són moltes les qui no han participat dels beneficis derivats d'una participació de ple dret en el mercat de treball. Això les situa fora de l'òrbita de la ciutadania social com a

subjectes autònoms, encara més si tenim en compte que, ja sigui en tant que esposes, mares o beneficiàries i usuàries de l'Estat del Benestar, la suposada neutralitat de les polítiques socials ha tingut sempre uns efectes discriminatoris per elles.

En conjunt, la dimensió i percepció de 'guany' associada als beneficis que certs grups socials rebien de l'Estat del Benestar s'estan transformant en experiències de 'pèrdua'. La regressió que suposa perdre uns drets aconseguits a partir de l'exercici conflictiu de la democràcia ens porta a entendre l'exclusió com l'expropiació d'un espai al qual, no fa molt temps, o bé s'hi havia tingut accés, o bé s'hi esperava tenir-ne.

En el cas espanyol, s'ha de tenir en compte que la construcció de l'Estat del Benestar és recent i precària si la comparem amb la resta d'Europa occidental. El model polític i social de l'Estat del Benestar ha tingut una àmplia acceptació en el conjunt de la societat catalana i espanyola, però el seu desenvolupament marca importants contradiccions. La tendència a la universalització i consolidació de les diferents polítiques de protecció social pel conjunt de la ciutadania —especialment en educació i sanitat— contrasta amb la baixa intensitat protectora de les mateixes, accentuada per les mesures d'austeritat pressupostària imposades pels darrers governs (Rodríguez Cabrero 1982). Mentre que les aspiracions de la ciutadania en tant que receptora de garanties socials comencen a tenir arrelament durant els últims anys, la política econòmica neoliberal qüestiona i avorta la vigència del model de protecció social. Bona part de la ciutadania com són els i les joves, les dones, els i les jubilats/ades anticipats/ades i els/les aturats/ades de llarga durada han vist ràpidament truncades unes incipients expectatives de gaudir d'unes polítiques socials de benestar (FOESSA 1995, CIRES 1995).

Els processos de desigualtat social marquen actualment una divisòria cada cop més ampla entre aquells que es beneficien de la societat del benestar i aquells que, o bé no han entrat o han estat expulsats de la seva òrbita. El concepte de 'societat dual' ens aboca a un mapa de l'estructura social dividit entre dos grans grups de persones. D'una banda, els 'integrats' o inclosos en les dinàmiques de la ciutadania activa amb dret a l'ocupació, a rendes econòmiques, a la política, a la vida familiar, a la formació, a la cultura, a l'oci i al lliure desenvolupament personal i relacional. D'altra banda, aquells 'exclosos' o segregats dels circuïts de la ciutadania activa en la seva diversitat de facetes. Hi ha un consens considerable a l'hora d'admetre l'existència d'una creixent fractura social en les societats de l'Europa occidental, sobretot a partir de la desvertebració del factor ocupació com element d'identitat social i col.lectiva (Galbraith 1992, EMB 1995, Miguélez *et al.* 1997).

Un dels sociòlegs que juga un paper clau en la introducció del concepte d´exclusió en les seves anàlisis, Touraine (1991), reprèn les teories del 'centre-perifèria' de la sociologia llatinoamericana i proposa la imatge del 'dins-fora' per superar la lògica del 'a dalt- a baix' pròpia d´una societat industrial en la qual les classes que s´oposen i es confronten estan, en definitiva, 'integrades'. La lògica de l´exclusió, per contra, té a veure amb la ruptura dels

vincles socials, allò que alguns autors com Castel (1995) conceptualitzen com a 'desafiliació'.

Segons aquest darrer autor, actualment assistim al creixement d'una nova classe social anomenada els 'supernumeraris sobrants' que serien treballadors/es industrials i professionals que no tenen un lloc en el mercat de treball o el tenen en condicions precàries i d'eventualitat. Més enllà de les capacitats desmercantilitzadores d'alguns dels Estats del Benestar europeus, els drets adscrits a l'ocupació —i la visibilitat i credibilitat social que aquesta atorga als individus— es veuen radicalment vulnerats per les condicions d'explotació que imposen les polítiques econòmiques de caràcter neoliberal. Com a conseqüència, ens trobem amb una creixent 'desafiliació' social o progressiu allunyament dels individus respecte els lligams socials. Es tracta de l'erosió dels drets socials i de les garanties desenvolupades sota el paraigua de la societat industrial. L'impacte d'aquestes dinàmiques afecta la cohesió social i apunta cap a una progressiva fragmentació i vulnerabilitat de la societat (Castel 1995).

Les conseqüències d'aquesta transformació social, que autors com Nair (1997) defineixen com a 'canvi civilitzatori', tenen a veure amb les experiències viscudes i percebudes pels ciutadans. Són experiències complexes de caràcter sociocultural les que tenen un protagonisme cabdal. Tal com posàvem de manifest anteriorment, l'exclusió es plasma en la realitat viscuda dels individus que experimenten estranyesa del món dominant i impossibilitat de participar en la societat que els envolta. Es tracta de persones 'expropiades' dels papers que els han definit en l'àmbit privat i públic. Aquesta expropiació és resultat dels processos de fragilització dels vincles amb el mercat laboral i amb la institució familiar, i posa en crisi la capacitat d'establir ponts entre el món públic i el món privat.

No cal dir que aquestes dimensions d'exclusió depassen els límits de les interpretacions de caràcter economicista i toquen la mèdula de les desigualtats socials, de l'organització social del capitalisme modern a Occident (o occidentalitzat), i dels factors que articulen processos d'integració i cohesió socials. Les teories de l'alienació de Marx i Engels i l'anàlisi de l'anomia que fa Durkheim en el seu estudi sobre la divisió social del treball, tornen a ser punts de referència fonamentals en l'estudi de les desigualtats socials. Fins i tot les adscripcions modernes a les esferes de la comunitat o de la societat que desenvolupa Tönnies, així com la perspectiva de Simmel sobre l'individu 'deslocalitzat' esdevenen estats anímics molt presents en aquells que denominem 'exclosos'. Podem afirmar, doncs, que el concepte d'exclusió social forma part de la constel.lació semàntica de conceptes sociològics com la marginació, la segregació social, o la tensió entre el centre i la perifèria.

La preocupació davant del fenomen de l'exclusió social no només respon a la significativa erosió que pot representar pels valors fonamentals que defensen els Estats de Dret i del Benestar de la Unió Europea, sinó que es percep com a preocupant en la mesura que creix cada cop més i es desplaça cap a sectors més centrals de la societat (Castel 1995). En aquest context, la classe mitjana,

la gran protegida pel sistema social del benestar, esdevé especialment vulnerable a les dinàmiques del canvi social. La rellevància tant quantitativa com qualitativa d'aquest canvi ha forçat als intel.lectuals i polítics d'Europa a repensar la qüestió social.

2.2. L'exclusió social en l'agenda i tradicions de la política social europees

El terme d'exclusió social pot ser considerat innovador pel que fa al seu ús extès en la producció científica i en l'agenda política europea, però fou encunyat ja el 1974 per René Lenoir en la seva obra —curiosament d'inspiració liberalcatòlica— *Les Exclus*. Amb aquest llibre Lenoir, inspector d'hisenda i més tard cap del departament de treball social del ministeri d'Afers Socials, va marcar un punt d'inflexió en la política social a França. Després del Gaullisme i l'intervencionisme econòmic, la classe dirigent ja no entén l'Estat del Benestar com a reductor de desigualtats socials sinó com a mecanisme compensador de les disparitats més flagrants, alhora que es redueix la despesa en benestar per fer front als reptes econòmics internacionals. És en aquest context on apareix *Les Exclus*. De fet, tal com posa de manifest Murard (1997), el títol fou idea de l'editor ja que els termes 'exclosos' o 'exclusió' gairebé no apareixen en el text. L'autor, en canvi, fa referència als 'inadaptats' —malalts físics i mentals, delinqüents, alcohòlics, aturats, immigrants— que conformen 'l'altra França'. Així doncs, aquells que no gaudien de les llibertats i drets del comú de la ciutadania podien ser considerats exclosos de la societat.

Durant els anys finals de la dècada dels vuitanta, els estudis sobre la pobresa a Europa ja utilitzen abastament aquest concepte per explicar aquelles situacions difícilment qualificables a través dels indicadors econòmics. Però no serà fins els anys noranta quan la comunitat intel.lectual europea es fa ressò de les potencialitats del concepte d'exclusió social per explicar els impactes socials de la dinàmica de canvis ràpids que tenen lloc a les societats avançades. La Unió Europea apadrina el concepte d'exclusió social el 1992[6] i, l'any 1994, financia un programa de recerca específic per investigar les formes i característiques de la desigualtat social a l'Europa dels noranta, i la que es perfila pel proper segle, a partir de la perspectiva dual 'exclusió-integració'.

Aquest programa posa de manifest un canvi d'orientació per la política social europea. D'una orientació que portava a intervenir en aquelles problemàtiques que es localitzaven en els marges o límits de la societat, es decideix dedicar nous esforços per impedir l'extensió de les situacions de vulnerabilitat a sectors centrals de l'estructura social europea. En aquest sentit, la Unió Europea ha estat més interessada en ressaltar aquells aspectes comuns que afecten el benestar dels diferents països, deixant de banda les diferències polítiques de cadascuna de les societats europees. Aquesta perspectiva dóna protagonisme al concepte 'd'integració' que esdevé una paraula clau en les

[6] "Hacia una Europa de las solidaridades. Intensificar la lucha contra la exclusión social y promover la integración" (Comissió Europea 1992).

propostes de la Unió per construir una ciutadania europea. Però no es pot menysprear el perfil contradictori amb el qual s'enfronta el futur desenvolupament de la política social europea. D'una banda les mesures de política econòmica s'orienten als objectius econòmics de la globalització i la competència, mentre per altra banda, se cerca una identitat europea prou potent com per generar una ciutadania integradora.
Des del 1974 fins el 1994, l'ús del concepte va arrelant progressivament, encara que no sense debat crític al seu voltant. Com a concepte europeu el concepte d'exclusió social té l'avantatge estratègic d'entroncar amb dues tradicions de la política social: la continental representada per la socialdemocràcia i el catolicisme social, i la tradició liberal anglosaxona. El corrent socialdemòcrata basat en els valors moderns de llibertat, igualtat i fraternitat defensa el principi de la igualtat d'oportunitats. El corrent socialcatòlic defensa els lligams familiars i la capacitat de resposta de la comunitat davant les desigualtats. Ambdós corrents, malgrat les diferències d'accent en variables com la classe i la comunitat, comparteixen el concepte de la solidaritat social. La tradició anglosaxona, més basada en l'individualisme i els drets de l'individu, sembla com si hagués hagut d'incorporar a contrapèl un terme que reclama unes connotacions més 'relacionals'.

Una mirada més detallada a les diferents tradicions europees entorn l'ús i l'apropiació de la perspectiva de l'exclusió ens permeten distingir tres grans línies representades per França, Alemanya i Gran Bretanya. A França, malgrat l'oposició que ha generat l'ús del terme exclusió per part d'aquells que el veuen com un calaix de sastre on encabir totes les desigualtats socials, el debat sobre la 'qüestió social' torna a ocupar el nucli de discussions científiques i polítiques. Teòrics com Bourdieu (1993) o Touraine (1993), entre d'altres, són partidaris de replantejar la qüestió de les desigualtats socials com un fenomen que travessa el centre, i no els marges, de les societats europees.

Però contràriament a l'èmfasi que els francesos atorguen al concepte de classe social, la perspectiva alemanya s'orienta a visions menys estructuralistes. La introducció de la subjectivitat i el neofuncionalisme es consoliden durant aquesta dècada a partir dels treballs de Habermas (1987) i Luhmann (1995) respectivament. L'èmfasi en la perspectiva de l'acció i el ric desenvolupament d'estudis biogràfics o de cursos de vida traslladen l'interès dominant fins els anys setanta sobre les desigualtats econòmiques, cap a anàlisis de caire més cultural, més propers al món de la vida quotidiana.

La tradició anglosaxona, per la qual el concepte d'exclusió social és encara molt estrany, ha estat fortament marcada pels principis del mercat i de l'individualisme. Però les aportacions del nou laborisme han obert la porta a corrents més col.lectius procedents dels Estats Units de Nordamèrica. Es tracta dels debats entorn al 'nou republicanisme' i les noves formes de 'comunitarisme' que, si bé tenen connotacions molt conservadores per la defensa de la reducció del paper de l'Estat, també han esdevingut un instrument de crítica contra el liberalisme i un nou repte per repensar el concepte de ciutadania (Chamberlayne i Rustin 1999).

En conjunt podem dir que la major part dels autors/es que tracten la problemàtica de l'exclusió a Europa posen l'accent en qüestions centrals per la pervivènvia de l'Estat del Benestar. Hi ha un consens a l'hora de deixar clara la naturalesa estructural que actualment tenen les desigualtats derivades de la precarització del mercat de treball i, al mateix temps, hi ha una clara denúncia a l'agreujament d'aquestes desigualtats. Tanmateix, no podem dir que a Europa el concepte d'exclusió tingui un arrelament definitiu. I és que, en efecte, 'exclusió social' continua sent encara avui un calaix de sastre, tant pels teòrics actuals com per la política social.

Catalunya es fa ressò de les directrius de la UE i incorpora progressivament el concepte d'exclusió en el seu llenguatge polític i acadèmic. Els estudis sobre exclusió recullen temàtiques diverses al voltant dels vells i nous processos de desigualtat. Així, trobem un ventall de publicacions sobre la pobresa, les rendes mínimes d'inserció, la immigració, l'atur i la (re)inserció laboral, la política social i els serveis socials, la monoparentalitat, tant des de l'acadèmia com des de les pròpies institucions. Les agendes polítiques municipal i autonòmica han introduït el concepte d'exclusió en bona part dels documents programàtics de política social i en els fòrums de debat que, des d'aquestes administracions o des d'entitats, s'han organitzat en els últims anys[7]. Val a dir, però, que en la majoria de casos es tracta d'estudis vinculats a problemàtiques de pobresa. Es pot afirmar, doncs, que 'pobresa' i 'exclusió' apareixen aparellats en la major part de la bibliografia existent.

El lector/a pot preguntar-se en aquest punt, quins avantatges i quin valor heurístic té el concepte d'exclusió social; quines són les possibilitats d'establir polítiques concretes a partir d'aquest concepte. Per molts, l'ús del terme exclusió social tendeix a disfressar les desigualtats, és a dir, a donar un nom nou a una vella realitat. La crítica més compartida entre els teòrics i teòriques europees és que el terme 'exclusió social' corre el risc d'establir una falsa divisió entre una part 'central' de la societat que es presenta com a homogènia i una part marginal, quan en realitat els processos i divisòries existents són centrals per l'estructura de tota la societat (Castel 1995, Tezanos 1999). Aquesta perspectiva té en el centre dels seus raonaments la societat de classes, i destaca com la lògica actual de la desigualtat té una especial incidència en les condicions de vida de les classes treballadores i en la mobilitat descendent de les classes mitjanes.

Seguint a Castel (1995), un dels crítics més lúcids al concepte d'exclusió social, la noció d'exclusió situa en els marges —on estan ubicats els exclosos— allò que passa en el centre, a saber, la destrucció de la societat assalariada i el benestar sobre la qual aquesta estava basada. El perill de naturalitzar l'existència de dos móns —exclosos i integrats— que poden

[7] A tall d'exemple cal destacar el Pla Integral de lluita contra la pobresa i l'exclusió social (Departament de Benestar Social de la Generalitat de Catalunya, 1995) i la Jornada sobre la situació de la pobresa i l'exclusió social a Catalunya: estratègies per a la seva superació (Departament de Benestar Social de la Generalitat de Catalunya,1996). Altres referències d'interès són: Fòrum 5 (1996); "Cap a la superació de la pobresa i l'exclusió social"; Quaderns de serveis socials 8 (1994) "Les polítiques socials de la Unió Europea contra l'exclusió".

acabar sent analitzats com independents és un dels riscs més evidents en l'ús (poc definit, ambigu) del concepte d'exclusió social. Entendre que el món dels 'exclosos' està desvinculat del món dels 'integrats' implica prioritzar i justificar mesures de la política social d'orientació assistencialista i abandonar tot intent de transformació de la societat. No hem d'oblidar que l'arrelament del concepte d'exclusió, en moltes ocasions en substitució del concepte de desigualtat, té a veure amb el canvi ideològic cap al neoliberalisme en les nostres societats actuals.

2.3. Contribucions i perspectives d'anàlisi en la literatura sobre exclusió

Malgrat les crítiques encara vigents i el debat encara obert, el concepte d'exclusió social aconsegueix imposar-se a partir dels noranta i cada vegada més autors/es l'utilitzen per fer referència a les fisures relacionades amb l'estatus i la praxis de la ciutadania, la identitat, la pertinença i la participació en els circuits de la societat del benestar. Les temàtiques i dimensions d'anàlisi són múltiples i variades (mercat laboral, relacions familiars, participació i associacionisme, etc.). En aquest sentit, fins i tot hauríem de parlar 'd'exclusions'. Però podem distingir dos grups d'estudis en funció de la perspectiva d'anàlisi emprada.

D'una banda, aquells estudis que podríem qualificar de 'descriptius' tenen com a finalitat sistematitzar el coneixement sobre els col.lectius i les problemàtiques socials pròpies de l'àmbit de l'exclusió. Bona part del seu interès rau en respondre a les següents preguntes: qui són avui els exclosos, quin espai social ocupen, com es manifesta l'exclusió, com es produeix i quines necessitats requereixen d'una resposta institucional o social. Es tracta d'un mètode orientat a la clarificació de les noves formes de desigualtats i que, per tant, utilitza la classificació i tipologització com a eina d'anàlisi. Com a exemple podem destacar la proposta teòrico-metodològica de Martin Kronauer (1998) que sistematitza la situació social i la vivència personal d'exclusió que pot experimentar un individu a partir dels següents àmbits: exclusió del mercat de treball, exclusió econòmica, exclusió institucional, exclusió per aïllament social, exclusió cultural i, per últim, exclusió espacial. Aquest marc teòric ha estat aplicat en el context espanyol des d'una perspectiva comparativa en relació a altres països de la Unió Europea (Lemkow, Espluga i Baltiérrez, 2000).

D'una altra banda, els estudis que posen major èmfasi en la dimensió dinàmica-estructural tenen com objectiu aprofundir en el coneixement del procés que porta als individus a viure una situació d'exclusió social. Aquesta visió dinàmica respon a la necessitat de comprendre el 'com' i el 'per què' d'aquests processos per valorar l'abast dels impactes en la vida de les persones, famílies i entorns socials on es manifesten més clarament. Així, Castel (1992), García Roca (1993) o Aguilar, Gaviria i Laparra (1995) elaboren una proposta en la qual es distingeixen diferents espais socials on poden transitar els individus al llarg de la seva vida. En primer lloc es defineix una

'zona d'integració' on es troben les persones que gaudeixen d'un treball estable i d'unes relacions sòlides a nivell veïnal i local. Amb la crisi de l'ocupació, aquest espai deixa de ser compacte. En segon lloc, hi hauria una 'zona de vulnerabilitat' en la qual la precarietat laboral, la fragilitat de la protecció social i la inestabilitat que es deriva de les relacions familiars i socials, dibuixa un escenari de risc social. En últim lloc, la zona 'd'exclusió' es caracteritza per l'expulsió del mercat de treball, del consum econòmic i de les relacions socials. Es tracta de la vivència de l'aïllament social.

Les diferents perspectives d'anàlisi de l'exclusió social que mostren aquest tipus d'estudis han donat peu a mirades més intensives, i més focalitzades a explorar la dimensió viscuda de l'exclusió. La recerca SOSTRIS, amb la seva aproximació biogràfica, constitueix un clar exemple d'aquesta nova mirada[8]. Cal reconèixer, però, que aquest tipus d'estudis ocupen una posició minoritària en l'ampli camp de la recerca sobre exclusió social.

En conjunt, es pot afirmar que els resultats dels diferents estudis presenten un consens significatiu respecte els grups que estan més propers a situacions de risc d'exclusió social, les formes que adopta aquest fenomen i les estratègies socials que es posen en marxa per limitar les seves conseqüències. Ens referim a joves —amb o sense qualificació— que no tenen feina estable, dones que no poden accedir al mercat laboral o ho fan en condiciones de precarietat, mares divorciades o separades amb fills/es al seu càrrec, aturats/ades intermitents i de més de quaranta anys, pensionistes amb rendes molt baixes i discapacitats/ades psíquics i físics (FOESSA 1995, SOSTRIS 1999[9]).

Les estratègies i respostes davant de l'exclusió engloben cada cop a més sectors socials i són tan simples i alhora tan complexes com ho és la pròpia lluita per la supervivència. La pèrdua de seguretats en tots els aspectes que envolten la vida quotidiana té una doble dimensió. D'una banda, es desestabilitzen els patrons d'organització dels ritmes de vida i de les relacions amb diferents persones i esferes socials (el vincle amb el treball productiu/reproductiu, l'economia i el consum, les relacions amb veïns/es, amistats, família) i, d'altra banda, es genera un impacte a nivell psicosocial per la pèrdua dels punts de referència i orientació que com a individu es necessiten per viure en societat. Així doncs, les estimacions recents sobre l'augment de les situacions d'exclusió es tradueixen en una forta percepció de risc per part de la població. L'estudi sobre *Tendencias Sociales* (Tezanos 1999) posa en evidència com un 20% de la població enquestada —1700 entrevistes a domicili per tota Espanya— es mostra preocupada pel risc de caure en processos d'exclusió.

En relació als agents que poden fer front al fenomen de l'exclusió social, bona part dels estudis sobre els Estats del Benestar coincideixen en assenyalar la responsabilitat d'aquest agent com el principal responsable en la provisió de

[8] Vegi's Torrabadella i Tejero (1999) "Familisme i exclusió a l'entorn urbà de Catalunya: una mirada biogràfica" com a exemple d'aquesta perspectiva en la recerca aplicada.
[9] Vegi's *Final Report*, Working Paper 9.

benestar (Sarasa i Moreno 1995). Ara bé, cal separar l'accent normatiu d'aquestes afirmacions de l'accent purament descriptiu d'una realitat social determinada. Tal com posen de manifest Adelantado, Noguera i Rambla (1998) en la seva avaluació sobre les polítiques de protecció social a Espanya, les prestacions de protecció social en el període democràtic, més que haver reduït substantivament les desigualtats, han contrarestat alguns dels mecanismes de redistribució regressiva de la renda, vigents a Espanya des de la Transició. Alhora, la intensitat de la protecció és insuficient per fer front als riscs associats a la pobresa: la vulnerabilitat de col.lectius com els/les aturats/ades i els pensionistes o la feminització de la pobresa són alguns dels fenòmens citats per il.lustrar la baixa la intensitat en la provisió de benestar.

Paral.lelament, la majoria d'estudis —comparatius o no— sobre els Estats de Benestar a Europa convergeixen en ressaltar el paper de la família com a amortidor eficaç contra l'exclusió social. Aquells que defensen l'existència d'un 'Estat del Benestar meridional' o 'mediterrani' com a model diferenciat dels tres tipus conceptualitzats per Esping-Andersen (1993)[10], emfasitzen encara més el paper que juguen les relacions familiars, no només com a element que confereix especificitat al model mediterrani, sinó com a mecanisme crucial en la lluita contra l'exclusió social (Ferrera 1995, Flaquer 1998). Tal com posen de manifest Aguilar, Gaviria i Laparra (1995) la família és, i sembla que continuarà sent, l'espai de resistència social davant de les situacions de precarietat per qualsevol dels seus membres. Les xarxes familiars i socials, en general, semblen constituir el recurs més potent contra l'exclusió social, de tal manera que existeix un fort consens entre els estudiosos en qualificar els exclosos, sobretot en el Sud d'Europa, precisament com aquells/es que no gaudeixen d'aquestes xarxes (García Roca 1993, CES 1996).

Tanmateix es posa de manifest que són les dones, en la mesura que són elles les que principalment assumeixen el treball reproductiu i de cura dins l'esfera familiar, les qui més reben l'impacte de l'exclusió. Per una banda, són un dels col.lectius més afectats per la precarització del mercat de treball i pel creixement de les taxes d'atur (Torns, Carrasquer i Romero 1995) Per altra banda, són elles qui majorment responen a l'organització quotidiana de la llar, on altres membres poden tenir també problemes d'integració social. Justament la seva reclusió a l'àmbit privat i més invisible de la llar té com a conseqüència que se sentin menys legitimades per accedir al món (públic) de les institucions. Però val a dir que quan se senten legitimades i passen a participar en el món públic de les relacions socials, sovint aquesta participació té un caràcter informal i, per tant, s'expressa d'una manera diferenciada en relació als homes. Podem dir, doncs, que la socialització de gènere actua com un factor que les fa especialment vulnerables als processos d'exclusió (Torns 1997).

Ara bé, aquesta lògica no es contradiu amb el fet que siguin les dones, precisament per la pròpia socialització de gènere i la seva posició en el mercat

[10] Esping-Andersen (1993) pot considerar-se un dels pioners claus en la teorització sobre els Estats del Benestar. La seva tipologia triple —Estat liberal, corporatista i socialdemòcrata— ha exercit una influència innegable en la construcció de models comparatius sobre els Estats del Benestar europeus.

de treball, qui més cultiven la creació i el manteniment de les xarxes socials. A través de les tasques relacionals i de mediació, així com de participació en activitats no remunerades o que no passen pel mercat de treball formal, moltes dones troben diversos mecanismes per prevenir situacions d'exclusió. Cal tenir en compte que l'àmbit de la informalitat no fa referència exclusivament a l'esfera familiar. També l'esfera comunitària —caracteritzada precisament per la informalitat de les relacions socials— no pot explicar-se sense la provisió de cura i el treball relacional de les dones (Ungerson 1987, Finch 1989).

La crítica feminista ha mostrat com l'Estat ha permès, bàsicament per omissió, que la provisió de cura i prestacions a membres depenents recaigués sobre el sector informal. Concretament en el Mediterrani, el benestar es pot entendre com un *patchwork*, com una combinació de pedaços entre els quals la provisió de la cura exercida en la comunitat té un paper fonamental (Balbo 1987, Saraceno 1995).

Sabem que en el context mediterrani la presència de l'Estat per cobrir situacions de precarietat en àmbits no estrictament laborals és molt limitada i que l'operativitat de les xarxes socials informals, és a dir, tot l'espai de relacions que queda entre l'espai públic institucional i l'espai privat de la família, ha estat un dels elements vertebradors claus de les societats del Sud d'Europa. Sabem també que moltes de les xarxes i iniciatives socials que han emergit durant aquests últims anys han tingut un protagonisme clar de dones (Amorevole 1996). Però quina capacitat tenen les xarxes informals femenines—familiars i comunitàries— de suportar l'impacte de la desigualtat i l'exclusió? Quin és el coneixement que l'Estat té d'aquestes xarxes? Quines són les responsabilitats que l'Estat defuig amb l'existència d'estratègies organitzades des de la 'base' de la ciutadania? Aquestes són algunes de les preguntes derivades de les nostres reflexions sobre 'exclusió' que voldríem contribuir a respondre a través dels testimonis de Pepa, Carolina, i Maritza.

3. La perspectiva biogràfica

La nostra opció per aportar elements explicatius a les qüestions prèviament plantejades passa per la necessitat d'una aproximació qualitativa que doni protagonisme al subjecte i a la dimensió viscuda dels fenòmens que l'afecten, ja que no podem entendre adequadament el significat de les grans clivelles i dinàmiques que estructuren la realitat social si no entenem també què signifiquen aquestes dinàmiques per les vides individuals. Aquest és el punt de partida de la perspectiva biogràfica; una perspectiva que pretén explorar la intersecció entre individu i societat i que ens permet dur a terme una anàlisi sociològica de les trajectòries de vida d'individus en contextos de canvi. Però fins i tot gosaríem dir que el propi debat teòric sobre el concepte d'exclusió social ens planteja la pertinença d'utilitzar la perspectiva biogràfica per fer emergir la subjectivitat, en tant que aquesta és una de les dimensions que defineixen el concepte d'exclusió.

La introducció de la subjectivitat com a prèvia metodològica ens porta a preguntar-nos què succeeix quan donem veu als 'suposats' exclosos/es; si se'n senten d'exclosos i com viuen la suposada exclusió. En definitiva, ens preguntem quin coneixement ens aporta l'exploració de la perspectiva subjectiva i intersubjectiva de l'exclusió social en relació a la literatura existent i quines implicacions té per la política social el coneixement adquirit des d'aquesta perspectiva.

Per tal d'endinsar-nos en el concepte de biografia, proposem començar fent un excurs tant etimològic com lexicogràfic. En grec, l'origen del terme 'vida' es desdobla en *zoé* i en *bios* i això té unes implicacions ben suggerents per copsar el significat de la biografia. Així, mentre que *zoé* faria referència a una activitat, a una animació i per tant a la 'vida vivent', *bios* ens remet a la 'vida viscuda', que es pot contar, i que és objecte de reflexió, de discurs i de discussió. La noció de la biografia, doncs, es refereix a la capacitat que té la persona, la vida vivent, per captar, prendre consciència i interessar-se per la vida viscuda (Aracil 1998). És per això que les definicions de biografia segons els diccionaris posen l'èmfasi (evident, a primer cop d'ull) en la 'vida viscuda' per una persona.

El terme 'biografia', segons el *Diccionari de la Llengua Catalana* (IEC 1995) és la història de la vida d'algú. El *Diccionario del español actual* (Manuel Seco *et al.* 1999) inclou dos accepcions del terme. La primera fa referència a l'obra escrita que narra la vida d'una persona, així com al gènere literari constituït per biografies. La segona es refereix al transcurs de la vida d'una persona. Les nocions 'd'història' i 'transcurs' contingudes en les definicions de 'biografia' ens remeten a les dimensions de 'temps' i de 'procés', tan fonamentals per la nostra perspectiva.

Una perspectiva o mirada, més que un mètode i una tècnica d'anàlisi concreta, és una manera de llegir i interpretar la realitat social. La mirada biogràfica és, doncs, una proposta teòrico-metodològica que suposa un distanciament epistemològic amb el positivisme i que s'inscriu en la tradició sociològica interpretativa i de l'acció, des de Max Weber, passant per l'Escola de Xicago, fins a noves perspectives al voltant del treball biogràfic (Bertaux, Bourdieu, Rosenthal). Interpretativa, perquè la realitat social no pot ser 'descoberta' al marge del subjecte que la interpreta. De l'acció, perquè s'intenta explicar la producció i reproducció de la societat com un producte de l'acció humana. Dit d'una altra manera: sense biografia no es pot entendre l'estructura social.

En paraules de Ch.W. Mills (1992:10), "Sabem prou bé que de generació en generació, tot individu viu en una societat determinada; que la seva vida és una biografia, i que aquesta biografia és viscuda en una seqüència històrica determinada. Pel sol fet de viure tot individu contribueix, poc o molt, a configurar aquesta societat i la seva història, tot i que ell mateix sigui un producte de la seva societat, empès per la seva història". L'anàlisi biogràfica, esperem poder demostrar, no és un exemple o il.lustració d'anàlisis estructurals de la realitat social, sinó que té un valor sociològic per si mateixa.

Els lectors i lectores més familiaritzats amb la teoria sociològica reconeixeran en la perspectiva biogràfica un dels principis més citats d'un dels membres de l'Escola de Xicago. Tal com va postular W.I.Thomas[11] (1928), tot allò que és definit com a real, és real en les seves conseqüències. Allò que els individus pensen o el sentit que li donen a les seves circumstàncies té uns efectes sobre les seves accions. Igualment, el lector/a reconeixerà l'empremta de l'interaccionisme simbòlic, l'etnometodologia i la fenomenologia. Més que voler detallar les aportacions específiques de cadascun d'aquests corrents o paradigmes inspiradors ens interessa aquí subratllar alguns dels seus pressupòsits teòrics bàsics per ubicar la nostra perspectiva. Per altra banda, val a dir que tots ells troben aixopluc teòric en el que hem anomenat com a sociologia interpretativa i de l'acció.

La biografia se situa en la cruïlla entre individu i societat, o el que és el mateix, en el dilema teòric clàssic entre acció humana i estructura. Reprenent les paraules de Ch.W.Mills (1992:199), "fóra inútil voler comprendre la biografia i el caràcter de l'individu només en funció dels ambients en els quals es mou; (...) una bona comprensió suposa que hom s'adoni de la interrelació existent entre aquests marcs més íntims i el marc estructural global en el qual s'inscriuen, i que hom es fixi en les transformacions d'aquest marc global i en llurs conseqüències sobre el medi". L'èmfasi en el subjecte no ignora l'existència de les estructures en tant que constrenyiments que condicionen l'acció.

La perspectiva biogràfica posa un gran èmfasi en la dimensió dinàmica/temporal. Subjacent a la temporalitat rau l'organització de 'l'abans' i el 'després' en funció de 'l'ara'. La memòria del passat i les expectatives de futur són horitzons necessaris per donar significat a les nostres vides i al món que ens envolta. En aquest sentit, les diferents etapes en el curs d'una vida tenen a veure amb els processos d'institucionalització i 'desinstitucionalització' socials. Entendre les etapes d'una vida ajuda a entendre els processos de canvi social.

La noció de l'individu com a agent social és clau dins de la perspectiva del canvi social. La perspectiva biogràfica assumeix que els subjectes tenen un paper actiu en les societats en què viuen, i que el seu coneixement i experiències, encara que de manera implícita, són un recurs indispensable per l'estudi de les societats de les quals en són membres. Tal com proposen els etnometodòlegs, en bona mesura la perspectiva biogràfica considera els subjectes com a 'sociòlegs' de les seves societats.

Estretament relacionat amb el punt anterior, la perspectiva biogràfica parteix de la necessitat de treballar amb la dimensió subjectiva de l'experiència (i l'acció). El sentit que orienta les accions dels individus no pot donar-se per descomptat, l'investigador/a ha de descriure i comprendre els mitjans a través dels quals els subjectes emprenen accions significatives i creen un món propi. L'experiència esdevé un element clau per entendre la construcció de

[11] W.I.Thomas és co-autor, juntament amb F. Znaniecki, de l'estudi sociològic pioner en el camp de la biografia *The Polish Peasant in Europe and America* (1958).

significats, la seva estructura i el seu manteniment a través del llenguatge, així com d'altres construccions simbòliques. En definitiva, la perspectiva biogràfica assumeix una orientació fenomenològica en reconèixer la subjectivitat com a font de coneixement.

Finalment, la perspectiva biogràfica concedeix gran importància als símbols, al llenguatge (parlat) i la interacció cara a cara en el marc de la vida quotidiana. En aquest sentit, el treball biogràfic és interactiu i es fonamenta en el diàleg. Les orientacions d'un individu són construïdes al llarg d'una vida a partir d'un procés comunicatiu i d'interpretacions compartides sobre allò que ha passat i allò que s'espera que passi. Sense llenguatge no podem pensar la societat. No sorprèn trobar aquí l'empremta de l'interaccionisme simbòlic.

Un cop esbossades les grans línies teòriques que sustenten la perspectiva biogràfica, creiem necessari entrar més a fons en el concepte de biografia. Ho farem presentant el 'mètode biogràfic interpretatiu'; un mètode que, entre d'altres, és un intent de fer operativa la perspectiva biogràfica en la recerca empírica. Posarem fi a aquesta secció fent-nos ressò del debat existent entre diferents enfocaments i escoles en el camp de la biografia. No és la nostra intenció reproduir fil per randa l'evolució i estat actual del debat però sí, exposar sintèticament alguns dels interrogants que impregnen el treball biogràfic de les diferents escoles, en la mesura que s'inscriuen de ple en alguns dels dilemes teòrics clàssics de la sociologia. Al mateix temps, considerem necessari fer visible el nostre posicionament en el marc del debat existent, a fi que el lector/a pugui tenir més elements de judici per valorar el treball empíric.

3.1. 'El mètode biogràfic interpretatiu': la biografia com a constructe social

La perspectiva biogràfica té ressò en nombroses disciplines i camps temàtics que bàsicament s'aixopluguen dins del paraigua de les ciències socials. Així, trobem destacades aportacions biogràfiques a partir de la tradició de les històries de vida —recollides per la historia oral, l'antropologia, la sociologia, la psicoanàlisi o la psicologia social— tant a Amèrica[12] com a Europa[13].

Actualment, un dels focus més actius en el treball biogràfic és Alemanya. És en aquest context geogràfic on es gesta el 'mètode biogràfic interpretatiu'[14]. Aquest mètode es comença a aplicar a finals dels setanta en estudis sobre 'el

[12] Vegi's el treball compil.latori de Lulle,Vargas y Zamudio (1998) *Los usos de la historia de vida en las ciencias sociales.*

[13] A Catalunya i Espanya la tradició biogràfica no ha tingut el mateix arrelament que a altres països europeus com França o Itàlia. Entre els treballs realitzats destaquen Marsal (1972) i Botey (1981) en l'àmbit de la migració; Romaní (1983) i Funes i Romaní (1985) en l'àmbit de la droga; Negre (1988) en l'àmbit de la prostitució; Comas (1990) en l'àmbit de la família i Feixa (1998) en l'àmbit de les 'tribus urbanes' (extret parcialment de Pujadas 1992; J.M.de Miguel 1996).

[14] *Biographical Interpretative Method*, a partir d'ara ens referirem com a BIM.

poder de la comunitat' per Schütze (1983), i posteriorment és desenvolupat per Rosenthal (1991, 1993, 1995, 1999) i Fischer-Rosenthal (1995,1997), en un conjunt de treballs sobre l'experiència de l'hol.locaust nazi, entre altres temàtiques. Altres autors/es han obert tot un corrent de recerca biogràfica sobre el fenomen migratori, amb especial èmfasi en les relacions Est i Oest (Breckner 1997, 1998). Així, a partir de la caiguda del mur i de la desaparició de la Unió Soviètica els estudis biogràfics han pres una nova embranzida. Actualment aquest grup d'autors —per alguns 'l'Escola de Berlin'— desenvolupen un paper molt central en el Comitè de Recerca 38 'Biografia i Societat' de l'ISA (*International Sociological Association*).

El punt de partida del BIM és considerar les biografies com a constructes socials amb entitat pròpia i no (només) com a fonts d'informació d'una realitat existent fora del text. Segons els autors i autores citats la biografia se situa en la intersecció entre individu i societat. L'objectiu general del BIM és detectar la relació entre l'experiència personal i social a través de diferents camps d'acció, i contextualitzar aquells elements biogràfics significatius de la trajectòria vital d'un individu per 'convertir' allò que sembla arbitrari en un atribut amb significat social.

L'argument principal que legitima l'ús de les biografies en la investigació sociològica es basa en l'assumpció, segons la qual els individus cada cop més organitzen llurs experiències i patrons generals d'orientació en un marc biogràfic, ja que altres contextos institucionals basats en models de referència com poden ser la classe, la nació o la família es diversifiquen i canvien constantment. Subjacent a aquest argument rau una de les hipòtesis marc del paradigma de la 'societat de risc', segons la qual la creixent individualització i 'desestandardització' dels cursos de vida empeny a les persones a trobar nous referents d'orientació. El concepte de biografia permet que l'investigador/a comprengui com l'individu interpreta i dóna sentit a les seves experiències en un context social canviant. En aquest sentit, el concepte de biografia és útil per entendre els costos i els riscs del canvi social. Així doncs, la biografia és un camp on operarien processos de continuïtat i transformació que pot ser estudiat per si mateix.

Un altre aspecte rellevant del concepte de biografia és el que fa referència al procés social en el qual aquesta es comunica i es construeix. Les biografies són el producte d'un procés comunicatiu que en el camp de les ciències socials pren la forma d'interacció entre entrevistat/ada —o biògraf/a segons els teòrics del BIM— i entrevistador/a. La narració és el mitjà a través del qual el biògraf/a organitza les seves experiències en un ordre temporal i temàtic que dóna sentit a allò que ha viscut, li permet transmetre vivències i donar-se a conèixer. El concepte de narració, doncs, pressuposa que els esdeveniments i experiències relatades pel biògraf/a estan ordenades, encara que aquest ordre no sigui necessàriament cronològic. Els efectes de la comunicació o la interacció entre biògraf/a i entrevistador/a no es consideren 'elements disruptius' que cal bandejar, sinó que ens permeten reconstruir els principis subjacents i ocults a través dels quals es construeix una biografia.

En el procés de construcció d'una biografia, el passat, el present i el futur estan interrelacionats, en la mesura que el/la biògraf/a sel.leciona allò que és rellevant del passat en la situació present de la narració i en un horitzó d'expectatives de futur. La biografia esdevé així una combinació o exercici de diferents temporalitats. La història de vida narrada representa 'l'estructura biogràfica general' (Rosenthal 1991) del passat de l'entrevistat/ada, on les experiències biogràfiques rellevants es relacionen en una estructura temporal i temàtica coherent. És a dir, tot el que es narra està connectat d'una manera o altra; existeix una lògica interna en la construcció biogràfica que cal saber respectar i interpretar. És justament aquesta estructura biogràfica general allò que l'investigador/a reconstrueix en el procés d'anàlisi, a partir de les diferents relacions temporals que s'estableixen en la construcció d'una biografia.

En resum podem dir que el BIM combina una aproximació molt oberta a la recol.lecció de dades, amb un procediment rigorós d'anàlisi[15]. Les dades es construeixen a partir d'entrevistes molt poc estructurades que conviden als/les entrevistats/ades o biògrafs/es a explicar la seva vida a partir d'un marc de referència mínim, establert per l'investigador/a. Crucial en aquest mètode és el fet que el sistema o marc de rellevàncies d'una entrevista s'elabora pel propi subjecte investigat i no per l'investigador/a, ja que interessa conèixer la manera com els subjectes descriuen, es presenten i donen sentit a llurs vides. El principi vertebrador de l'anàlisi de les dades en el BIM rau en la tensió dialèctica entre la dimensió viscuda o 'història de vida' (*history*) i la dimensió narrada d'una vida o 'relat de vida' (*story*), de tal manera que queda reflectida la relació entre vida i text. Per tal d'entendre aquesta tensió cal detectar les pautes generals d'orientació (*Gestalt*) que connecten els diferents elements d'una biografia[16]. Podem dir que l'investigador/a segueix la mateixa lògica que l'entrevistat/ada o biògraf/a: de la mateixa manera que l'exercici biogràfic de l'entrevistat/ada és interpretatiu i constructiu, el de l'investigador/a és hermenèutic i reconstructiu.

3.2. Debat actual dins la perspectiva biogràfica

Cap treball d'investigació pot tancar els ulls als debats i polèmiques que sovint existeixen en el si de la comunitat científica, i tampoc els/les autors/es d'aquest document no han pogut ni volgut defugir el debat.

Allò que enfronta a la comunitat actual de sociòlegs/es que treballen amb la perspectiva biogràfica té a veure fonamentalment amb la qüestió ja esmentada de la subjectivitat[17] Al nostre entendre, una de les qüestions fonamentals del debat és fins a quin punt l'acceptació de la subjectivitat com a font de

[15] Per tal de no fatigar al lector/a, presentem de forma detallada els procediments metodològics del BIM en l'apèndix del document.
[16] Com es pot veure en l'apèndix metodològic, el procés d'anàlisi es desenvolupa en funció d'aquest principi.
[17] Som conscients que, més enllà de la subjectivitat de l'entrevistat/ada, hi ha una segona subjectivitat que implica al subjecte investigador en la interpretació d'una realitat. Tot i així, no és aquest el punt més polèmic del debat actual entorn els mètodes biogràfics.

coneixement implica negar o menystenir allò que entenem com a 'objectiu'. En altres paraules, com conciliar la mirada intensiva a un determinat procés biogràfic, i per tant individual i social, sense perdre de vista les lògiques estructurals que emmarquen i defineixen aquest mateix procés?

Des d'un país veí, França, ens ha arribat l'obra de dos autors que, tot i mantenir diferències substancials en la manera de concebre la perspectiva biogràfica, han influenciat enormement el debat actual. Pierre Bourdieu (1989, 1993) és un referent clau amb el seu article 'La biografía como ilusión' i la seva obra 'La Misère du Monde', en la qual dóna un tomb en l'ús de material biogràfic. Per altra banda, Daniel Bertaux, a partir del seu treball pioner, juntament amb Isabelle Bertaux-Wiame, sobre l'ofici de forner a França, és un clar exponent d'aquest debat (1980, 1993, 1996, 1997). Des d'un altre angle, l'Escola de Berlin, molt vinculada al Comitè de Recerca biogràfica de la ISA, ha tingut igualment un paper decisiu tant en el desenvolupament del treball biogràfic com en l'aprofundiment del debat.

Per Bourdieu (1989) la 'coherència biogràfica', de la que podem dir que parteix el mètode biogràfic interpretatiu i l'Escola de Berlin, és una il.lusió. Segons aquest autor, tractar la vida com una història és sacrificar-la a una il.lusió retòrica, una retòrica basada en la ficció etnocèntrica i burgesa del 'jo'. En el relat biogràfic, cada subjecte (o *enquêté*) es converteix en ideòleg de la seva pròpia vida, alhora que l'entrevistador/a accepta aquesta creació artificial de sentit. Per Bourdieu una història de vida no té per què tenir sentit o direccionalitat, en la mesura que la pròpia vida no té per què ser entesa com una existència dotada de sentit. "Intentar comprendre una vida com una sèrie única i suficient en si mateixa d'esdeveniments successius sense cap altre nexe que l'associació a un subjecte (a partir d'un nom) és tan absurd com entendre un trajecte en el metro sense tenir en compte l'estructura de la xarxa, la matriu de les relacions objectives entre les diferents estacions"[18]. (1993: 31).

Així doncs Bourdieu està qüestionant que, només a partir del propi entrevistat/ada, l'investigador/a pugui descobrir els elements claus d'una trajectòria. L'opció de l'entrevista només és legítima en la mesura que puguem 'saber-ho tot'. "L'entrevistador només té algunes possibilitats de ser veritablement a l'alçada del seu objecte si posseeix sobre ell un saber immens, adquirit al llarg d'una vida de recerca i al llarg d'entrevistes anteriors amb el mateix entrevistat o amb informadors" (1993: 1401).

Bertaux s'ha volgut distanciar del que s'ha anomenat 'il.lusió objectivista' de Bourdieu (Clot 1989). Certament, Bertaux (1993:152) ha defensat l'ús de la 'perspectiva biogràfica' no com a "simple adopció d'una nova tècnica, sinó com la construcció progressiva d'una nova pràctica sociològica; una perspectiva que permetria reconciliar l'observació i la reflexió". En aquest sentit, la perspectiva biogràfica és per l'autor una 'aposta de futur'. Però amb el pas del temps, la preocupació de Bertaux sembla haver girat entorn la defensa

[18] La traducció al català d'aquesta cita, i de totes les cites literals a partir d'ara, és dels/les autors/es.

d'aquesta perspectiva per allò que té 'd'objectiu' o 'realista'. "A través de múltiples testimonis o entrevistats, així com a través d'una intersubjectivitat acumulativa, es pot arribar al coneixement objectiu dels fenòmens estudiats" (1996: 3). Tot el que s'allunya del que ell concep com a enfocament realista és qualificat d'ahistòric, despolititzat i neoidealista (1996: 2).

En conjunt podem dir que per Bertaux el treball biogràfic constituiria una font d'informació empírica per entendre la complexitat de la realitat social i, per tant, per poder fer inferències sociològiques, però no sembla tenir un valor sociològic per si mateix; en tot cas, actua de complement. El gran èmfasi en la dimensió empírica i objectiva de la realitat social per damunt de la percepció, del discurs i de tot allò que s'ha qualificat de 'subjectiu' ha fet que alguns dels seus crítics l'hagin titllat 'd'il.lús empiricista' (Kochyut 1995).

Finalment, els teòrics i teòriques del BIM o Escola de Berlin parteixen del supòsit que el treball biogràfic és realitat social i no un senyal, imatge o reflex d'una altra 'realitat objectiva'. Si no hi ha un 'subjecte subjectiu', un/a biògraf/a que narra i que per tant descriu, valora, justifica i legitima la seva vida, no hi ha història de vida. Igual que en la psicoanàlisi, pels teòrics del BIM el que és important no és tant el 'què', sinó el 'com' i el 'per què'. La vida pot no tenir sentit, pot no ser coherent, però el/la biògraf/a, fins i tot en aquells relats més aparentment inconnexos, fragmentats i incoherents, busca donar-li'n un. És això el que l'investigador/a busca; entendre com el subjecte atribueix coherència, construeix i dóna sentit a una vida. Així doncs, no és la vida o el relat el que és necessàriament coherent, però sí l'estructura d'aquest relat. La història de vida narrada representa la construcció global del passat del biògraf, on les experiències biogràfiques rellevants es relacionen en una estructura temporal i temàtica coherent (Fischer 1982).

El BIM pretén combatre el risc de sobreinterpretar la realitat, de deixar-se seduir pel relat biogràfic, a través de la reconstrucció hermenèutica i el principi analític més rellevant per aquest procediment. Ens referim a la distinció entre la 'vida viscuda' i la 'vida narrada', és a dir, a la diferència entre els fets o esdeveniments 'objectius' que tenen lloc en la trajectòria vital d'un individu, i a la percepció i valoració d'aquests fets per part de l'entrevistat /ada[19].

Els/les autors/es d'aquest document hem optat per l'ús de la perspectiva biogràfica i, en concret, pel BIM, per la seva mirada intensiva i poc dirigida a l'hora d'explorar les estratègies de vida de gent anònima en resposta al risc d'exclusió social, i donar veu a aquells/es qui no acostumen a tenir-la. Entenem que no hi ha biografia sense subjecte 'subjectiu' que narri fets 'objectius' i que els signifiqui en funció d'un context i posició social. Així doncs, entenem que la perspectiva biogràfica no és (només) un instrument per accedir al coneixement 'objectiu' d'una determinada realitat social. Alhora, entenem que no hi ha biografia si com a investigadors/es no som capaços d'ubicar i donar sentit a les experiències subjectives en el context sociohistòric i en les

[19] Per una lectura més aprofundida sobre les bases metodològiques del BIM vegi's apèndix metodològic.

posicions socials que ocupen els individus. La multiplicitat de rols i posicions socials en el context social actual ens porten a no defugir la fragmentació i l'ambivalència entre diferents veus, de la mateixa manera que no defugim la possibilitat de reconèixer patrons sistemàtics i inferències generalitzadores a l'hora de fer sociologia.

Finalment, pensem que quan les persones ens comuniquem, hi ha una relació entre el que vivim i expliquem. L'intent de donar sentit a una vida forma part d'aquest procés comunicatiu. Tal com afirma Jesús M.de Miguel (1996:85) "Culturalment no és permissible una vida ambigua, no competitiva, no lineal, no fragmentada, sense sentit, sense competència, sense desig de tirar endavant. Aquest model d'identitat està reservat només pels 'marginats'. Però fins i tot en aquests casos les auto/biografies tendeixen a justificar la marginació, a explicar i donar sentit a la desviació".

Però és només a partir de l'anàlisi aplicada a casos concrets, i per tant, la investigació empírica, la que li permetrà al lector i la lectora valorar per ells mateixos tant les potencialitats com les limitacions dels mètodes biogràfics, i del mètode biogràfic interpretatiu en concret. Endinsem-nos doncs en els viatges biogràfics de Pepa, Carolina i Maritza.

4. Viatges biogràfics a la Barcelona de finals del s. XX

A través dels viatges biogràfics que aquí us presentem volem fer emergir aspectes sovint menystinguts de la ciutadania social i, més concretament, aquells que s'articulen al voltant de la participació informal de les dones en l'àmbit de la vida quotidiana. Com hem vist, els processos d'exclusió tenen a veure amb la pèrdua de lligams socials, amb la impossibilitat de pensar en el futur per la manca de referents vàlids que orientin en el present. Tanmateix, en molts espais poc visibles per la societat, trobem persones i iniciatives col.lectives que ens revelen un compromís més enllà d'allò immediat, i que resisteixen a situacions de gran vulnerabilitat. La creació i manteniment de xarxes relacionals de suport es revela com un recurs que dóna sentit i utilitat a persones confrontades a canvis radicals, tant en les seves vides com en els contextos històrics en els quals estan immerses. Volem mostrar com l'intent que fem les persones per donar sentit a les nostres vides té uns costos, però també unes potencialitats, que poden anar molt més enllà de nosaltres mateixos/es i situar-se en el cor del compromís, del benestar i del canvi socials.

Pepa, Carolina i Maritza van ser entrevistades entre 1996 i 1998 a la ciutat de Barcelona. La presentació que hem elaborat és producte de l'anàlisi i comparació entre el viatge viscut i el viatge narrat de les nostres biògrafes[20]. Seguint les pautes metodològiques que ens marca el BIM , totes tres entrevistes estan encapçalades per una pregunta-marc, que pretén deixar el

[20] Tal com fa el BIM, hem adoptat el terme 'biògrafa o biògrafes' per referir-nos a les nostres entrevistades. Els seus noms han estat anonimitzats.

més oberta possible la selecció dels temes a tractar i l'ordre a seguir per part de la biògrafa. Per tal que el lector/a no es perdi en el temps marcat pel relat (ordre seqüencial) hem utilitzat un criteri temporal-cronològic per ordenar els diferents episodis biogràfics, emmarcats en el seu context històric i social. Esperem que cadascun dels viatges aporti elements que el lector/a pugui identificar i reconèixer com a universals, més enllà de l'especificitat de les vides individuals.

4.1. Pepa: Malaltia i reflexivitat en els límits de la pobresa material

Vam conèixer a Pepa a través d'una veïna que ens va fer de contacte. Pepa va néixer el 1933 en una família de classe treballadora en un barri de la perifèria de Barcelona. És filla única i fa seixanta-un anys que viu a la Verneda, actualment amb el seu marit. Pepa està jubilada i no té fills. L'entrevista va tenir lloc a casa seva, un pis d'un bloc immens a la Verneda. Una de les primeres avaluacions que fa Pepa quan és convidada a explicar allò que vulgui del conjunt de la seva vida és: *espero no avorrir-te, perquè la meva vida és un melodrama barato*[21] Aquesta primera avaluació serà un dels principis

[21] A partir d'ara totes les frases en cursiva corresponen a cites literals de les biògrafes. A fi que el relat sigui intel.ligible hem evitat els codis de transcripció, però hem mantingut la major part de les errades o barbarismes per no transformar el text en quelcom artificiós. En dos dels tres casos, les nostres biògrafes s'expressen en castellà. Pel mateix motiu mantenim les cites en la llengua original.

estructuradors de tota la narració. Durant la primera hora d'entrevista, entrevistadora i biògrafa sèiem en un sofà d'una petita habitació, al costat del rebedor. En un moment determinat Pepa va proposar continuar l'entrevista al balcó. Aquest canvi d'espai té una rellevància especial per la narració: *com que no et coneixia t'he rebut a l'habitació de l'entrar, però després t'he obert les portes de casa meva i les de la meva vida.*

La infantesa de Pepa en temps de la Guerra i postguerra: *suposo que almenys quan vaig néixer era normal.*

Pepa tenia tres anys quan esclatà la Guerra Civil. El seu pare va enrolar-se a l'exèrcit republicà, va patir un atac de cor durant la Guerra i fou presoner de guerra en un hospital a les afores de Barcelona. Pepa i la seva mare vivien amb els avis, tal com era habitual en aquella època. Mentre l'àvia cuidava la Pepa, la mare es feia un sou minso en l'economia submergida fent de modista a casa. Acabada la Guerra el pare va tornar a casa ferit. Pepa qualifica aquest episodi com 'la tragèdia de la seva vida'. Per entendre el significat d'aquesta avaluació caldrà tenir en compte tres elements, tres subhistòries lligades a la infantesa de la Pepa i al seu pare invàlid.

En primer lloc, Pepa va haver-se de fer càrrec de la cura del seu pare mentre la mare sortia a treballar fora de casa. Podem dir, doncs, que de petita li són assignades determinades responsabilitats que la fan ser adulta abans d'hora. Aquest serà un patró, un rastre de l'experiència de la Guerra (i que ella atribueix a 'particularitats de casa seva') que tindrà un impacte fonamental en l'orientació biogràfica de Pepa. La influència religiosa dels avis reforçarà una socialització de gènere marcada per la cura dels altres.

> *La mare tenia que cosir de nit i de dia, jo l'ajudava i ajudava l'àvia, feia el dinar, anava a fer encàrrecs i estava pel pare. L'àvia deia que havíem de donar gràcies al Senyor que ens l'havia tornat viu (...) Jo infantesa no n'he tingut, vaig tenir que fer de persona gran des de petita, degut a les circumstàncies de casa meva.*

En segon lloc, el fet que el primer record de Pepa sigui la imatge del seu pare invàlid té també unes implicacions molt significatives per la seva presentació en termes d'identitat política. No trobem cap seqüència en el relat on Pepa es posicioni políticament en relació a un dels dos bàndols existents; fins i tot hi ha una actitud clara de voluntat despolitítzadora. En termes morals, però, Pepa identifica clarament les accions franquistes.

> *Respecto tot tipus de creences religioses i polítiques, sóc apolítica, no apoio a cap grup. (...) Els que apoiaven a Franco eren criminals perquè van tractar els presoners de guerra com animal.*

De la mateixa manera, Pepa té una clara consciència d'haver pertangut –i pertànyer encara—al bàndol dels perdedors. Hi ha una construcció d'un 'nosaltres' en relació a 'ells' amb una lògica sense fissures per la nostra

biògrafa: els perdedors de la guerra són per ella classe obrera i de Catalunya. El pare és perdedor perquè ha tornat ferit de la Guerra i això determinarà l'escassetat que hauran de patir ella i la seva família.

> *Acabada la Guerra no hi havia Seguretat Social, com que vivíem a Barcelona no teníem dret a cap ajuda, eh? Si haguéssim viscut a Valladolid o a Burgos haguéssim tingut un invàlid de guerra, haguéssim tingut una ajuda.*

Finalment, la malaltia i invalidesa del pare ens connecta amb una altra experiència viscuda a la infància. Ens referim a la pròpia malaltia de Pepa. Per una banda, als deu o onze anys, Pepa comença a patir unes migranyes serioses que l'obligaran a deixar l'escola. Durant set anys Pepa viurà amb un fals diagnòstic del seu problema

> *La mare no em podia portar a un metge car perquè els medis a casa meva eren escassos; llavors em va portar a un metge de la germandat i quan l'home em va veure va dir 'quin disbarat, a aquesta criatura li haurien d'haver posat lentes i no medicar-la!'. I em va dir,' pocs estudis, sobretot que no fixi la vista'.*

Per altra banda, Pepa hereta del pare una malaltia renal que arrossegarà durant tota la seva vida i la condicionarà en tots els àmbits. Potser ara entenem per què l'avaluació inicial de la tornada del pare a casa com a invàlid és qualificada retrospectivament com a 'tragèdia de la seva vida'. El llegat patern li fa ser adulta, pobre, malalta i tot això 'abans d'hora'. Pepa sembla viure aquest llegat en termes de anormalitat i resignació.

> *Suposo que almenys quan vaig néixer era normal.*

Joventut i postguerra: *la ignorància em va perdre*

L'any 1949 Pepa comença a treballar d'aprenenta de modista, a despit de les contraindicacions mèdiques.

> *Per fer una feina que no em fatigués la vista vaig agafar l'ofici de modista (riu) sempre ens agrada allò que no ens deixen fer, oi? Bueno, doncs a mi el que m'agradava era la modisteria, ho havia vist sempre fer-ho a la mare.*

Pepa aprèn l'ofici i, un cop acabat l'aprenentatge, treballa de talladora a una acadèmia del carrer Boters de Barcelona. Aquesta dada biogràfica, i la seva avaluació, ens indiquen la voluntat i l'adscripció de Pepa una feina, que entronca amb la tradició familiar però que és la seva i la viu amb orgull.

> *Quan vaig anar a aprendre el corte van veure que a mi m'agradava molt, era una nena de setze anys, però estava molt introduïda en aquest camp degut a que ho havia vist sempre a casa, i em van demanar si em volia quedar. (...) Eren els temps de*

la modisteria a mida i dels grans tallers, Sta. Eulàlia, Partegàs ..Eren cases d'alta costura, et parlo dels cinquanta, ara ja moltes no existeixen, quan Barcelona era la capital de la moda a Espanya.

Als vespres, però, Pepa continua havent d'ajudar la mare, sobretot quan moren els avis. La col.laboració entre les dues esdevé imprescindible si volen tirar la casa endavant. És una etapa on Pepa comença a anar a missa i viu la religió, com veurem, d'una manera molt diferent a com la viurà més endavant, ja en la seixantena. Durant aquesta etapa de la seva vida, la missa representa un refugi envers l'adversitat. I és que als vint-i-sis anys, deu anys després d'haver començat l'ofici, Pepa ha de deixar la feina a l'acadèmia per una nova malaltia.

Jo em trobava molt malament, no sabíem de què; en aquells anys la gent érem molt ignoranta, no estàvem preparats com ara. Perquè jo vaig fer el disbarat de la meva vida, però el vaig fer, avui no el faria (...) Jo em pensava que treballant a casa em trobaria més bé i vaig plegar. No se'm va ocórrer seguir cotitzant. Vaig fer molt malament de deixar la feina. Tenia que haver agafat una baixa. La ignorància em va perdre.

L'aparició d'una nova malaltia o malestar en plena joventut té unes conseqüències devastadores per Pepa: en termes materials, implica una tornada a casa i per tant una davallada en els ingressos de la família. En termes simbòlics, la reclusió en la llar incrementa la seva percepció de 'anormalitat', més si considerem el desconeixement de la seva dolença. És la segona vegada que Pepa es veu forçada a abandonar 'l'esfera pública' per motius de salut; la primera, quan va haver de deixar l'escola per les seves migranyes continuades. Molt significativament, Pepa, des de la perspectiva del present, avalua com a 'l'error de la seva vida' el fet de no haver agafat una baixa. En la mesura que justifica la seva ignorància en el passat, Pepa vol deixar clar que en el present ja no n'és d'ignorant. L'ús del 'nosaltres' (*no sabíem, no estàvem preparats*) l'ajuda a contextualitzar el seu 'disbarat' i, conseqüentment, a sentir-se menys culpable.

Als vint-i-vuit anys Pepa coneix al que serà el seu marit fins avui. Un any més tard s'hi casa. Als trenta-un anys té un primer avortament.

Llavors vaig anar al ginecòleg; encara no hi havia anat perquè era la segona falta, i llavors buscaven la causa per què jo havia avortat; no em van trobar res; jo prou els deia que a la família del meu pare hi havia molts casos de ronyó, de malalties renals, però ningú em feia cas; i amb això el meu marit, és alt i gros, que encara ho era més, de recien casats, els mimets, els guisitos, encara que érem grans perquè quan ens vam casar perquè jo tenia vint-i-nou i ell trenta-un, però quan em vaig donar compte s'havia engreixat cinc quilos (riu), llavors se'm va ocórrer portar-lo a un metge (...) però amb aquest metge em va passar un cas molt curiós, diu:'vostès han vingut pel senyor i el senyor està com un pom de flors, però vostè, senyora, es troba bé?'.

La narració d'aquest episodi desvetlla un fet crucial per la vida de Pepa i la seva posterior orientació biogràfica: gràcies a l'interès d'aquell metge que, l'any 1964, cinc anys després que Pepa hagués hagut de deixar la feina, és capaç de diagnosticar-li una severa malaltia renal, Pepa podrà refer la seva vida.

No se li escaparà al lector/a que no és només l'atzar allò que determina el curs dels esdeveniments. Pepa, socialitzada per tenir cura dels altres, va al metge 'pel seu marit', qui s'ha engreixat, mentre ella pateix una malaltia molt greu. Tampoc és fortuïtament que 'no li troben res', els metges. Sabem que tradicionalment la queixa femenina s'ha menystingut des de la institució mèdica, i que aquesta menysvaloració es resolia recorrent als 'nervis típicament femenins' com a causa de la suposada malaltia. Tal com afirma Jesús M.de Miguel (1979: 104) en el seu estudi sobre la ideologia de la pràctica ginecològica durant la dictadura franquista, "la massiva utilització femenina del sector sanitari és generalment d'urgència, i no preventiva; la dona acudeix al metge quan ja no sap com resoldre un problema de salut de la família (...) la imatge que els metges tenen de la dona espanyola és gairebé més conservadora que la que té la societat en general. A Espanya s'ha produït, per efecte de la Guerra Civil, un retrocés en el desenvolupament polític i cultural de la població, que es fa més visible en el cas de la imatge de les dones per part d'una professió masclista'[22].

Certament, els imaginaris franquistes al voltant de la dona, el seu cos i la seva salut, que la redueïen a poc més que a un aparell reproductor (i que impregnen la medicina) tenen un efecte estigmatitzador i reforçador de la discriminació per raó de sexe/gènere. Això feia que, com Pepa, moltes dones patissin en silenci els seus mals.

> *Jo ja no anava al metge, ja no deia res, perquè amb educació i amb bones paraules m'han ambat a dir que tenia manies, i com que no volia que em prenguessin per neurastènica, pues mira, el dia que em pujava la pressió em prenia una pastilla, i el dia que em trobava malament me n'anava al llit.*

'Desarrollismo'. De la resignació a la queixa: *no hi ha dret!*

És tenint present el context de l'Espanya franquista, en el qual la gran majoria de dones que no podien tenir fills/es eren fortament estigmatitzades, que podem entendre els posteriors intents (finalment infructuosos) de Pepa per quedar-se embarassada. Certament, malgrat la 'prohibició' de tenir fills des de la institució mèdica, Pepa té un segon avortament un any després del primer. La seva persistència s'explica per un context que l'empeny a sentir-se 'normal' si té fills, però és també la reivindicació d'una dona que, per la seva pròpia experiència, confia poc en la medicina, en la definició institucional del que li

[22]Tot i que ens estem referint a un període històric sortosament ja superat, la sociologia de la salut il.lustra com la discriminació per raó de gènere continua manifestant-se tant en la pròpia institució mèdica com en tots aquells àmbits socials relacionats amb la salut (MAS (1992) *La mujer y la salud en España*; González de Chávez (comp.) (1993) *Cuerpo y subjetividad femenina*).

passa, del que el seu cos pot fer i deixar de fer[23].

> *Un cop el doctor em va diagnosticar que tenia aquesta enfermetat em va dir que res de treballar, lo poc que jo cosia m'ho va treure totalment, havia de portar una vida molt reposada, dormir moltes hores i sobretot un règim alimentici: verdura, fruita, carn blanca, el peix que sobretot fos blanc; i ara em causa molta risa perquè ara sobretot he de menjar peix blau (...) i sobretot, no quedar embarassada (...) això va ser un gran disgust, ell deia que jo no era morta, perquè havia avortat que si no el meu cos no ho hauria aguantat, jo d'això discrepo, jo crec que l'haguera aguantat.*

El diagnòstic de la malaltia renal el 1965 suposa un cop molt dur per Pepa. La nostra biògrafa racionalitza l'error dels pronòstics mèdics a través de tres pilars.

> *Els metges no em donaven més de vuit anys de vida, han transcorregut trenta-un anys; estic convençuda de que estic viva per voluntat de Déu, però també per aquell metge que em va ensenyar a viure i pel meu marit, que ha col.laborat amb mi i m'ha ajudat molt.*

Pepa continua vivint, però aquest fet no s'explica exclusivament per la fe, l'amor i la ciència. Hi ha un element no manifest, certament més prosaic però alhora definitiu en la capacitat de superació de Pepa en aquells moments difícils. I és que el diagnòstic fa que Pepa no només se 'senti' malalta, sinó que 'sigui' oficialment una malalta i com a tal, amb uns drets associats al seu nou estatus[24]. A partir d'aquest moment Pepa pot explicar al món i a ella mateixa, que els seus mals no són fruit dels seus 'nervis'. És aquest punt d'inflexió en la seva vida la que fa que el seu relat adquireixi un to més argumentatiu, més reivindicatiu. Des d'una perspectiva present Pepa pot significar el funcionament de la medicina des de la desconfiança i, alhora, pot sentir-se legitimada per defensar un argument que fins el moment del diagnòstic no era acceptat: la intuïció en relació al seu cos esdevé coneixement.

Dos esdeveniments al voltant d'aquells anys fan que Pepa torni a ubicar-se narrativament en el cantó dels perdedors. A la pèrdua provocada per la mort del seu pare se li suma poc després la pèrdua del seu pis. Molt significativament, però, l'expropiació del pis és qualificada en termes de 'robatori'. Aquesta vegada el to narratiu no és de resignació, sinó de protesta.

> *Nosaltres vivíem a la Gran Via i com que van fer l'autopista del Maresme ens van expropiar la casa, que va ser un robo eh! Va ser un robo a la descarada, perquè van fer valorar el terreny i en aquells anys aquell carrer valia vuit-centes pessetes el pam i ens el van pagar a quaranta-una, què et sembla si no tinc raó de dir que va ser un robo? Obres Públiques t'expropiava el pis, però el pis que et facilitava era a Badalona al barri del Pomar que està al*

[23]Recordem que és un metge el que li recomana deixar l'escola per no fixar la vista!

[24]Tot i així Pepa haurà d'esperar gairebé vint anys, fins tenir-ne cinquanta, per poder cobrar el ja extingit SOVI (*Seguro Obligatorio de Vejez e Invalidez*).

cim d'una muntanya, i aquí portaven tota la gent de Somorrostro; llavors res, vam decidir fer-nos socis d'una cooperativa, un pis senzill que és a lo que nosaltres arribàvem.

En el context del 'desarrollismo' la inversió en grans infraestructures públiques i l'auge del sector de la construcció dóna peu a moltes expropiacions. Les polítiques d'habitatge creen les condicions per què el parc residencial de l'Estat espanyol estigui basat, fonamentalment, en el règim de propietat. No hem d'oblidar que aquest fet té uns efectes innegables per la integració social de la classe treballadora ja que l'esforç que els suposa pagar un pis es compensa en termes de patrimoni material i de seguretat familiar.

L'horitzó de creixement i estabilitat econòmica de l'Espanya de finals dels anys seixanta i el clima de certa obertura en la societat influeix en la decisió de Pepa i el seu marit d'adquirir el pis en propietat i evitar així marxar de la Verneda; el barri de pràcticament tota una vida i on Pepa se sent integrada. De la pura supervivència el matrimoni de Pepa, com molts d'altres en els anys seixanta, entra en un discret consumisme.

Vaig conseguir que el meu marit es tregués el diploma de conductor de cotxe, jo només li deia 'treu-te el carnet!, 'comprem-nos un 600', en aquells anys un 600! (riu) i ja ho veus, durant la setmana ell treballava, jo feia molt de repòs i els dissabtes i diumenges pues agafàvem el nostre siscentó, jo ja preparava una mica de menjar, d'ensaladilla o així, i anàvem sota un pi i sortíem de la Verneda.

La propietat del pis representa un patrimoni que Pepa viu en clau d'estabilitat, seguretat i una certa qualitat de vida, però alhora és conscient de la misèria existent generada per un creixement accelerat i desigual entre els diferents sectors de la població.

Jo era feliç a casa meva, perquè quan aquest passeig d'aquí dalt era ple de barraques i després ja va ser d'arbres, quan aquí hi havia la Perona, pues jo sortia al balcó i veia lo malament que vivien pues jo donava gràcies a Déu de lo bé que encara podíem viure nosaltres, que teníem una casa i un sostre, perquè encara avui hi ha gent que viu sota un pont, i això no hi ha dret!

I és que les expectatives econòmiques i de mobilitat ascendent tenen també un impacte en les expectatives de canvi social, de major participació en les decisions de la col.lectivitat, i en la demanda de béns i serveis pel barri.

Tinc seixanta-tres anys i vaig venir al barri quan en tenia dos; l'he conegut quan eren camps de pagès i avui el conec habitat, el districte deu sempre ha sigut marginat, no m'estranya que nosaltres tinguéssim els gitanos, i al barri, que és un barri de gent treballadora, m'he criat i no m'hi sento gens a disgust, però m'enrabio quan he d'anar al centre i estic desitjant que acabin la

famosa línia 2 del metro per poder-la gaudir[25]*; no hi ha dret pagar tants impostos perquè després ens tinguin tan oblidats...*

Aquest període marca per Pepa el naixement d'un 'jo' reflexiu (i reivindicatiu); es tracta d'un punt d'inflexió que marca una nova etapa de la seva vida i que engloba des de la transició cap a la democràcia fins l'actualitat. La reflexivitat i l'incipient Estat del Benestar li permeten a Pepa reorganitzar la seva vida quotidiana i domèstica en funció d'uns límits marcats per la seva invalidesa. És a partir del moment que ella té la certesa del que pot fer i deixar de fer, i compta amb uns mínims materials, que fa. I com ara veurem fa molt, fora de les fronteres de la llar, pel veïnatge, al barri, al districte. I fa, a despit de conviure amb un risc permanent de deteriorament de la salut i en el llindar de la pobresa material.

Democràcia i maduresa: *aprenent a viure*

Les expectatives generades per la tot just estrenada democràcia, la redacció de la Constitució i l'Estatut entre d'altres mesures d'obertura política i social es contraposen a la crisi econòmica, que afecta molts sectors industrials. El tèxtil, molt arrelat a Catalunya, n'és un d'ells. L'any 1979, l'empresa tèxtil on treballava el marit de Pepa fa fallida.

> *El meu marit va treballar vint-i-sis anys al ram tèxtil i a l'any 71 va entrar a treballar a l'Escocesa, que era una casa de blondes i mantellines i era considerada la primera indústria d'Espanya en el seu gènere...Però hi havia un dèficit molt gran, van haver-hi una sèrie d'embolics i de trampes, la crisi del tèxtil, i les guerres de l'estranger que allà on exportaven la gent ja no pensava ni en cortinatges ni en mantels...L'any 84 la cosa va quebrar, me'n recordo molt bé perquè era l'any que va morir la meva mare i quan el director em va donar el condol encara recordo que jo li vaig dir, 'vostè creu que ens salvarem'?.*

L'empresa va passar a mans dels treballadors i aquests van muntar una cooperativa que va durar sis anys. Pepa es nega en rotund quan els treballadors proposen mantenir l'empresa a través d'emprèstits personals i ella veu perillar l'únic bé de propietat, aconseguit al llarg d'una vida de treball.

> *Jo no dormia, el meu marit l'hagués fet per poder seguir treballant, però jo li deia: 'ens quedarem sense feina i sense pis' i, al final, catorze treballadors es van negar a fer l'emprèstit, el meu marit un d'ells.*

Finalment l'empresa tanca i Pepa ha de superar un nou episodi de cura i dedicació al seu marit, que pateix una depressió per les condicions en les quals es queda sense feina i ha de negociar la seva pensió.

[25]L'entrevista va ser realitzada l'any 1997, abans de l'arribada de la línia 2 del metro al Districte de Sant Martí.

Al meu marit li van tancar l'empresa i va resultar que ells havien estat cotitzant fins l'últim dia i l'empresa portava dos anys i mig sense cotitzar la part del treballador; vam estar set mesos sense cobrar res, amb el judici vam poder passa a l'Inem i se'ns van abonar els diners que ens devia l'empresa i després com que ell l'han hagut d'operar de dues hèrnies discals ens van concedir la baixa; el meu marit tenia quaranta-sis anys cotitzats, però no podia cobrar el cent per cent perquè encara no tenia els seixanta-cinc anys. (...) Jo sempre dic que la jubilació ha sigut aprenent a viure, perquè superar la depressió va ser aprendre a viure.

La percepció de vulnerabilitat econòmica que experimenta Pepa a principis dels vuitanta sembla impulsar-la, als seus cinquanta anys, a demanar una pensió d'invalidesa i per tant a exigir una compensació pública per la seva participació en l'esfera productiva en el passat. A diferència d'anys enrera, la nostra biògrafa no està disposada a acceptar la ignorància dels seus drets, reclama tant contundentment informar-se i saber, que fins i tot haurà d'anar a judici. I el guanyarà.

Primer l'Estat me la va denegar, llavors vaig anar a parlar amb un gestor laboralista i ell em va dir que l'havíem de demanar-la per magistratura, ai! jo quan vaig sentir magistratura em vaig esverar, jo sempre havia treballat amb molta harmonia amb tothom (riu) i ell em va dir si sentia que em pertocava i jo li vaig dir que és clar que em pertocava, la invalidesa.

L'any 1985 Pepa comença a cobrar el SOVI, però amb un cost molt alt: Pepa lluita durant dos anys sense cap mena d'ajut, s'ha de buscar un advocat, assumir-ho econòmicament i personal i tot això en un context de gran precarietat en l'economia familiar.

'Aprenent a viure' sembla ser no només la reacció produïda pels diferents esdeveniments, cops i reptes d'una vida no gens fàcil, sinó el lema estructurador, la *Gestalt* (o lògica interna) que es desprèn i vertebra tota la narració de la Pepa. Però curiosament (o no tant) trobem una dada biogràfica que coincideix plenament amb aquest principi vertebrador. Pepa és, des de fa set anys, membre de 'l'Escola de vida'.

En aquells anys eren uns cursets que es feien al seminari de Barcelona, que a pesar de fer-se al seminari, no eren de religió: t'ensenyen a tractar la gent gran i és una manera d'ajudar als demés, aprendre a ajudar, perquè els vells diem 'no servim per res, fem nosa a tot arreu' i en aquests cursets t'ensenyen que mentres vius serveixes per algo i la manera d'arribar a ser vell en condicions és estant una mica al dia, escoltant al que en sap més i aprenent cada dia un guisote nou.

A partir d'aquests cursos Pepa s'implica a la parròquia i col.labora amb les assistentes socials del barri fins que la salut no li ho permet més. La seva última tasca de més plena dedicació consisteix en transmetre als més joves la

seva experiència dels últims anys amb la gent gran.

> *Físicament estava feta una bírria, però moralment em sentia molt bé. (...) A mi m'agrada ajudar a tothom, sóc una persona que no puc fer res per la meva salut, però el que sí puc fer i ho necessito per viure, perquè ho necessito, és donar un cop de mà i moralment penso que ja no sóc tan inútil; llavors el meu marit diu que a casa meva el menjador sembla informació municipal perquè la gent em coneix per una persona dinàmica i que fa coses, però en realitat no faig res, ajudo a que els demés facin...*

Pepa ha trobat un equilibri, segurament molt menys fràgil del que ella pretén a través de les seves avaluacions en el relat. En efecte, la presentació que fa Pepa de la seva vida està marcada, per una banda, per un discurs aconflictiu i despolititzat (*jo sempre he treballat amb harmonia, jo no pertanyo a cap bàndol*) que es pot explicar per un llegat de 'resistència passiva' en relació al règim franquista (Ysàs i Molinero 1992). Per altra banda, la victimització i la minimització esdevenen principis estructuradors de la narració (*jo no faig res; la meva vida és un melodrama barato; intentem ser feliços amb el que tenim*). Però paral.lelament i en retrospectiva, Pepa se sent legitimada per reivindicar, per donar nom a la injustícia i comprometre's, per implicar-se en la cooperativa, en el barri, en la comunitat. Aquesta aparent contradicció es resol si tenim en compte l'orientació biogràfica de la nostra entrevistada, que passa per haver pogut i sabut trobar allò que li dóna sentit a través de la participació i el compromís amb els altres, des de la reflexivitat i 'l'aprendre a viure'.

Conclusions: malaltia i reflexivitat en el llindar de la pobresa material

Avui Pepa entra en una etapa de la seva vida que socialment definim com a 'vellesa'. La definició social de l'envelliment femení és més estigmatitzadora que en el cas de l'envelliment masculí (Arber i Ginn 1996). Si, com en el cas de Pepa, a la pèrdua de joventut li afegim la pèrdua o manca de salut l'estigmatització creix. El cas de Pepa il.lustra com la salut és socialment i políticament tractada com una qüestió individual i viscuda conseqüentment com a fracàs. L'estigmatització a què estan sotmeses la gent gran i malalta, en una societat del treball com la nostra, té molt a veure amb la inactivitat, una inactivitat que és viscuda com a inutilitat. Independentment de la seva edat, molts pensionistes i/o jubilats/ades experimenten un sentiment d'inutilitat pel propi fet de rebre una pensió; un sentiment que alguns han qualificat de 'mort social' (Guillemard 1986). En gran mesura, el cas de Pepa corrobora la perspectiva del que bona part de la literatura ha escrit sobre la vellesa i els seus efectes psicosocials.

Però, alhora, el cas de Pepa ens revela un nou angle, ens convida a seguir un trencant que es 'desvia' del camí principal, i això és el que ens el fa doblement suggerent. Allò més sorprenent que ens mostra la mirada biogràfica és que, instal.lada en la seixantena, Pepa ha vençut la humiliació i el sentiment d'inutilitat presents en la seva joventut i ha aconseguit trobar un projecte, si no de futur, almenys sí d'un present viscut amb plenitud. En el seu cas, i no és

l'únic, el reconeixement públic del seu 'nou' estatus de malalta i més endavant, el cobrament d'una pensió, li retorna una dignitat perduda. En altres paraules: la legitimació de l'estatus de Pepa com a 'invàlida', que té lloc com hem vist a partir del diagnòstic mèdic, li permet resoldre a Pepa una situació de 'rol sense rol' (Moragas 1991): estar inactiva (pre-jubilada) sense ser vella. Però el 'rol sense rol' de Pepa engloba també el no ser mare. Així, podem dir que en el seu cas la malaltia i la incapacitat per poder tenir fills deixa de ser un 'estat' viscut amb resignació per passar a ser una estratègia reflexiva i proactiva.

Hem vist com Pepa integra la seva biografia en un context històric del passat –Guerra Civil, postguerra, franquisme, etc.– que, més enllà d'ubicar-la en un a posició de gran vulnerabilitat en l'estructura social, li confereix una identitat social en tant que 'perdedora' (per pertànyer al bàndol dels perdedors, ser de classe obrera, patir problemes de salut i ser dona). Però quins són els recursos a través dels quals Pepa, tot i continuar ocupant una posició vulnerable en l'estructura social, aconsegueix vèncer la resignació i victimització?

A mesura que la societat en què viu es modernitza, Pepa adquireix un major accés i control del temps i l'espai: es pot reorganitzar el seu propi ritme de la vida quotidiana en funció d'un millor coneixement i informació del seu cos, la seva llar, el seu barri i la seva ciutat. Per una banda, el llegat del passat li permet reconvertir el seu rol de 'cuidadora' familiar (filla), en 'cuidadora' de la comunitat (o dinamitzadora d'activitats en el barri). La invisibilitat pròpia de les tasques de cura familiar passa a convertir-se en visibilitat en l'esfera pública del barri. No cal dir que la compensació del reconeixement públic contribueix abastament a omplir de sentit i significat la seva activitat. Per altra banda, la religió, que durant la seva joventut és viscuda com a refugi i implica anar a missa, als seixanta anys adopta un nou contingut que passa per la solidaritat i per la caritat envers els altres. Aquests 'altres' no és la societat en abstracte, sinó veïns i veïnes concretes del barri a qui pot 'ajudar', i que són més grans que ella. Alhora la seva tasca és una preparació pel seu propi futur, una 'autoajuda' pel seu futur. Així doncs, podem dir que és la pròpia elaboració del passat allò que li permet rescatar un capital latent, el capital de la tradició, i convertir-lo en recurs per fer front al present i al futur, omplint així de contingut un 'rol sense rol'.

Ara bé, no se li escaparà al lector/a que sense un progrés en el camp de les institucions (mèdiques, polítiques, judicials), en definitiva sense un Estat del Benestar, les estratègies i recursos de la Pepa, i de tantes altres, no tenen cap possibilitat d'èxit. Clau en la trajectòria de la nostra biògrafa és el paper que ha jugat l'Estat del Benestar en la provisió d'informació a la ciutadania. Certament la introducció de pensions no contributives a partir dels anys noranta i el progrés en l'aparell judicial, són elements claus en les estratègies biogràfiques de Pepa. Tot i així només podem considerar que Pepa se sent –i exerceix de– ciutadana a partir del moment que té dret a saber, a estar informada dels seus drets i deures, a percebre que, a diferència del passat, pot dir-hi la seva i ser escoltada.

Podríem concloure preguntant-nos quin és el risc d'exclusió social en el cas de Pepa i fins a quin punt l'actual Estat del Benestar està prou desenvolupat per

evitar-lo. Val a dir que l'envelliment accelerat per la malaltia, igual que la mort no són riscs, són certeses. El risc d'exclusió social experimentat per Pepa té a veure en primer terme amb la manca de predicció i control que li suposa estar anys malalta, impedida, i sense diagnòstic durant molt de temps; sense informació des d'allò que és més immediat, el seu propi cos, fins la formació més formal (trajectòria educativa). Risc d'exclusió vol dir també estar –durant la major part de la seva vida– fora de l'òrbita del mercat laboral. Alhora, el risc es manifesta pel fet d'estar casada amb una persona la posició de la qual, en aquest mercat, és força vulnerable. Finalment, pot considerar-se un factor de risc no haver pogut tenir descendència, tant per la cobertura emocional com material que suposen els fills en una societat 'familista' com la nostra.

A partir d'aquí hem de reconèixer que el nostre Estat del Benestar no ha estat, ni ho està encara, prou desenvolupat per fer front a tots aquests riscs d'exclusió social. Efectivament, els recursos que posa en marxa la Pepa la salven de la pobresa i l'exclusió, però aconseguir els seus drets en tant que ciutadana és una batalla a cor obert que en cap cas pot ser un model de ciutadania a seguir. Si ho fos, hauríem d'assumir que només aquells/es que estan disposats a ser herois i heroïnes d'aquesta batalla són mereixedors/es d'aquests drets.

4.2. Carolina: la monomarentalitat com una fugida de la violència[26]

El contacte amb la nostra entrevistada va tenir lloc a través d'una amiga que participa en un grup de dones de Barcelona, a la qual li vam demanar que ens posés en contacte amb alguna dona divorciada amb fills al seu càrrec. Aquesta amiga va pensar de seguida en Carolina, una dona que es va separar en circumstàncies molt traumàtiques, ja que tant ella com les seves filles havien estat sotmeses a molts anys de violència per part del marit. Tal com ens havia comentat la nostra amiga, Carolina era una persona valenta i comunicativa que va acceptar de seguida la nostra invitació. Ens vam trobar a casa seva, un pis d'un barri cèntric de Barcelona de classe treballadora, on vam passar una llarga tarda de conversa i emocions.

Carolina va néixer al 1950 en un poble miner de la província d'Osca, en el si d'una família molt humil. Va ser la més jove de sis germans, tres dels quals van morir molt aviat. Carolina viu en diferents ciutats d'Espanya al llarg de la seva vida, però després d'aconseguir el divorci s'instal.la definitivament a Barcelona amb les seves tres filles. Actualment Carolina es manté econòmicament fent feines de neteja a domicili que, com un dels sectors claus de l'economia submergida, no gaudeix de cap mena de protecció salarial ni drets sociolaborals. Carolina es presenta per una banda com una víctima de molts esdeveniments biogràfics, especialment de la violència per part del marit, i de l'altra, com a una persona que lluita aferrissadament pel futur de les seves filles. Tal com ella afirma, *yo ya he perdido el tren pero quizás no sea demasiado tarde para mis hijas.*

[26]Aquest cas ha estat elaborat prèviament en forma d'article a Tejero i Torrabadella (1999).

Desarrelament familiar en el context de la postguerra: *no he tenido infancia ni familia*

El naixement de Carolina en un poble miner l'any 1950 coincideix amb els efectes de la postguerra espanyola que imposa unes condicions de vida molt dures per la població del medi rural, tant en termes materials com de desenvolupament psicosocial.

> *Los niños en aquella época trabajaban muy duro (...) cuando veo en la televisión; en aquella época no habían lavadoras, había que ir a lavar al río; disponíamos en aquel momento de agua corriente pero era porque se acarreaba el agua a cántaros y, bueno, yo a lo mejor me traía por la mañana 30 o 40 cántaros de agua para el uso diario, en fin, era un tipo de trabajo como muy fuerte, yo, para situarme, ¿sabes cuando salen estas imágenes tercermundistas?, pues yo muchas veces me veo reflejada ahí, cuando veo esos niños que no abultan nada, que llevan una mala nutrición, que es lo que nos pasaba en aquella época y, bueno, te veías obligada a hacer trabajos que realmente no podías; que te veías desarrollando una cantidad de trabajos que no eran adecuados para tu edad, lo que pasa es que en aquella época aquí hablamos salido de una posguerra y tampoco lo teníamos muy fácil, o sea que muy mal.*

Carolina comença la narració fent referència al seu naixement, qüestió que li permet presentar-se com la més jove de tres germans. Com veurem al llarg de la narració, la supervivència és un element clau per entendre la presentació que Carolina ens fa de la seva vida.

> *Yo soy la pequeña de tres hermanos; bueno, de tres que sobrevivieron, porque mi madre tuvo seis hijos pero tres murieron y, bueno, entonces mi madre me tuvo a mí mayor, con cuarenta y dos años.*

El seu pare, malalt de silicosis, es veu obligat a deixar la feina al poble i marxar amb tota la família a Saragossa per buscar feina. Morirà pocs anys després, quan Carolina té set anys. Aquest esdeveniment impacta decisivament la vida de Carolina. Les circumstàncies de precarietat econòmica que envoltaven la família provoquen la ràpida dispersió del nucli familiar. Quan Carolina fa dotze anys, la mare decideix enviar-la a treballar a Osca com a minyona. Així és com Carolina se separa de la seva mare i dels seus germans des de molt petita. Com tantes altres nenes en aquella època, aviat es veurà abocada a desenvolupar un paper d'adulta. Carolina contribueix al sosteniment econòmic de la família enviant cada mes el seu petit salari a la mare.

> *Mi madre tenía el convencimiento que los hijos se tenían para ayudar a los padres, era como tener un seguro de vida.*

En aquest capítol de la seva vida, Carolina es presenta com a una víctima del seu propi entorn social; un entorn marcat per la pobresa, la incomunicació i el

desarrelament familiar. En aquelles condicions, la família podia esdevenir molt fàcilment un espai de relacions instrumentals caracteritzat per l'absència d'afectivitat. Més concretament, i en contra de les visions unívoques que tendeixen a presentar la família com a *locus* d'amor i d'altruisme, en entorns socials marcats per la pobresa, la família pot no ser més que un recurs per la supervivència material.

> *Es que yo no he tenido infancia ni familia. (...)Yo siempre he estado al servicio de alguien, yo mi familia la he formado después, cuando tuve a mis hijas, digamos; pero yo familia no, no he tenido. (...)En aquella época también los padres pegaban más, pero a mí me hacía tanto daño que pensé que si tenía hijos nunca les pegaría y así ha sido: no les he pegado nunca, nunca.*

En aquest marc de relacions tant doloroses i conflictives és pot apreciar com Carolina evita culpar a la seva família de forma directa. Des d'una perspectiva present, la nostra biògrafa utilitza el context històric 'd'aquells temps' per justificar el comportament violent de la seva mare i així mitigar el dolor que aquest comportament li provocava. Però allò que resulta més punyent per a Carolina és el fet d'haver-se sentit abandonada per la seva mare quan encara era molt petita. Carolina ens descriu així una de les experiències biogràfiques més doloroses de la seva vida.

> *Porque mi madre tenía un carácter muy fuerte; mi madre era "lo que digo yo y punto", y era una mujer que maltrataba; o sea, maltrataba porque era así, ahora me duele incluso hablar así porque murió el año pasado con un Alzheimer muy fuerte, pero en realidad era una mujer que jamás supo dar cariño, era una mujer que vivía -yo no sé qué razones tenía- pero que vivía muy para ella, que yo, a veces, cuando era niña yo lloraba muchísimo ¿no? porque no podía estar con ella, pero luego, cuando me hice mayor, pensé ¿cómo mi madre podía dormir sin saber lo que me estaban haciendo?.*

L'experiència d'un gran buit, d'una gran absència afectiva tan aviat en la seva vida deixen a Carolina sense referents familiars per orientar-se.

> *Sin tener una familia yo he sobrevivido siempre como he podido, como he podido; o sea, no he tenido punto de referencia.*

Per aquest motiu és fàcil comprendre el pes que tindrà per la resta de la seva narració i de la seva vida el sentiment d'orfandat, el qual ens ajuda a entendre millor el sentit latent de la seva primera frase: *yo soy la pequeña de tres hermanos; bueno, de tres que sobrevivieron.*

Joventut i autonomia durant el 'desarrollismo': *una de las mejores épocas de mi vida*

Quan Carolina té catorze anys deixa Osca i es trasllada sola a Barcelona. S'instal.la en una residència per noies i troba una feina en el sector industrial. En contrast amb la clausura respecte el món públic que havia suposat la seva total dedicació a l'esfera domèstica, la relació de Carolina amb el sector formal del mercat de treball, i el fet de viure per primer cop amb noies de la seva edat, impulsen un nou procés de socialització i d'integració social per la nostra biògrafa.

> *La verdad es que me sentía muy bien; quizás esta época la recuerdo como una de las mejores, una de las mejores épocas de mi vida, tenía un grupo en la residencia: éramos un grupo de chicas jóvenes, la mayoría trabajábamos, y sí, en la residencia lo pasábamos muy bien porque había chicas que eran estudiantes y entonces venía alguna vez la tuna y cantaban (...) y llevaba una vida de joven, porque de niñez no me dejaron tener nunca.*

Aquest període representa tot un descobriment per Carolina; descobreix sentir-se jove després de viure una infantesa negada. Podem dir que durant aquests anys Carolina té l'oportunitat de sentir-se membre d'una comunitat més enllà de la seva pròpia família, i de desenvolupar una vida social pròpia. Aquests també són anys en els quals nostra biògrafa, més enllà de treballar durant el dia a la fàbrica i obtenir un salari, te l'oportunitat d'iniciar els seus estudis primaris en una escola nocturna. Es així com Carolina aconsegueix el Graduat Escolar. Cal recordar que durant els anys seixanta, amb l'embranzida del sector industrial a Catalunya, la demanda de mà d'obra femenina sense fills va incrementar significativament. Fixem-nos com avalua Carolina aquest periode de la seva vida.

> *A mí el colegio me gustaba muchísimo; yo recuerdo que entré con 6 años sin saber leer ni escribir y, bueno, lo que aprendí entonces lo aprendí bien(...)Después de recoger la cocina, pues había muchas chicas que les daba por bordar el ajuar y yo, jamás, yo cogía el atlas y me ponía a leer por mi cuenta, que es una de mis pasiones: he leído muchísimo. (...)Yo he tenido más deseo de aprender que de otras cosas, pero bueno, no he llegado nunca a conseguirlo. (...) En la fábrica, te estoy hablando de los años sesenta y siete, sesenta y ocho ,sesenta y nueve, entrabas y había un curso de formación a cargo de la empresa; y eso era lo bueno que teníamos, yo no sé si teníamos una gran capacidad para aprender pero el caso era que estabas un tiempo y eras capaz de poder mejorar en la empresa, no como ahora, que tienes que hacer una formación profesional; la verdad es que me sentía muy bien.*

Aquesta seqüència posa de manifest com Carolina gaudeix d'aquest període de joventut com una oportunitat vital, una oportunitat per progressar personalment i professional. En aquest sentit podem reconèixer una Carolina

àvida de saber, que es fa ressò dels primers referents que entren al país sobre el paper de les dones a Europa. Si bé hem de tenir en compte que la presentació de la biògrafa forma part d'una reconstrucció que fa, des del present, de temps passats, cal remarcar la petjada que deixaran els nous discursos sobre el paper de les dones en la societat occidental contemporània i que seran decisius pel seu futur. Tot i que durant els anys del *desarrollismo* les idees feministes no tenien pràcticament arrelament en la societat, la destacada incorporació de dones joves a l'esfera productiva va ser un primer pas per què moltes d'elles visquessin la possibilitat d'obrir-se cap l'esfera pública i comencessin a plantejar-se el seu paper com a ciutadanes.

El compromís familiar i la fi d'una trajectòria autònoma: *yo siempre he estado al servicio de alguien*

La trajectòria que Carolina enceta a finals dels seixanta queda interrompuda dràsticament pel seu retorn a l'esfera familiar-domèstica. L'any 1970, quan Carolina té vint anys, el seu germà mor i ella deixa la feina a la fàbrica per anar a cuidar la seva cunyada i els seus nebots, que vivien a Castelló.

> *Mi hermano murió muy joven, murió con treinta años; fue un proceso super-rápido; además, mi cuñada era muy joven, tenía ventisiete años y se quedó con dos niños: una niña de cuatro y un niño de dos, y la pobre chica estaba en bancarrota; entonces dejé la fábrica y decidí echarle una mano durante un par de años, estuve tres años allí, yo ahora la quiero muchísimo, pero para mí entonces era una desconocida; a raíz de convivir con ella, pues, nos queremos mucho y a mis sobrinas las adoro, quizás ellas son mi punto de referencia.*

Aquest esdeveniment mostra la preeminència del patró d'orientació familiar de Carolina, pròpia de la socialització de gènere durant el Franquisme, i clarament superposat a la seva aspiració d'emancipació individual. Més específicament, destaca la seva necessitat de reconstruir els lligams familiars com una forma de compensar la manca de vincles afectius sòlids durant la seva infantesa. El vincle familiar com a valor estructurant en les orientacions biogràfiques de Carolina és una constant que tindrà diferents conseqüències al llarg de la seva vida.

Quan Carolina torna a Barcelona tres anys més tard, fa un intent d'incorporar-se novament a la a la seva antiga feina. Però aquest intent fracassa. Tant a nivell polític com econòmic el moment és especialment conflictiu. Durant els anys setanta el context socioeconòmic empitjora pels efectes de la crisi econòmica, que té un impacte directe en la caiguda de les taxes d'activitat de la mà d'obra femenina (Garrido 1992). Carolina reconstrueix aquest període de distanciament del mercat de treball, durant el qual es fa càrrec de la cura de la cura de la seva família, com una contradicció. Per una banda, Carolina justifica el seu paper com a 'cuidadora' fent èmfasi en la seva obligació moral cap a la família. Per altra banda, reconeix que la seva decisió probablement va interrompre radicalment una trajectòria biogràfica que es perfilava molt

prometedora pel seu futur. En aquest punt narratiu Carolina ens presenta dos factors de vulnerabilitat que condicionen la seva trajectòria de vida: els fets de ser dona i treballadora.

> *La pérdida de mi hermano fue muy dura para mí; mi madre ya te he dicho que tenía un carácter un poco especial, y mi hermano y yo siempre íbamos juntos, y siempre me protegía, me facilitaba las cosas ¿no?; estaba entre la una y la otra y esto fue lo que hizo que yo decidiera marcharme para allá, que no me arrepiento ¿no?, pero que de alguna manera truncó un montón de cosas. (...)Yo siempre he estado al servicio de alguien.*

Els aspectes que Carolina treu a la llum respecte el seu compromís amb la família se situen en el centre del conflicte de gènere en el qual la nostra biògrafa està implicada. Com ja hem dit, la nostra biògrafa no només ha hagut d'assumir un paper de suport econòmic, sinó també un paper tradicional de dona adulta 'cuidadora'. Ambdós papers es presenten com a elements claus a l'hora de participar dels sentiments d'obligació moral de la cura (socialment construït) i que expliquen, perquè Carolina subordina l'esfera de la producció a l'esfera reproductiva de la cura. El cost personal que genera aquesta situació no és gens insignificant, en la mesura que li suposa abandonar les expectatives d'autonomia que havia desenvolupat durant la seva joventut. En aquesta seqüència l'argumentació *pero de alguna manera truncó un montón de cosas* deixa entreveure com Carolina, juntament amb la defensa dels valors familiars, considera que la família ha estat un factor que ha impedit les seves possibilitats d'emancipació, si més no, la possibilitat d'una vida menys vulnerable respecte la que viu actualment. Certament, la valoració que la biògrafa fa retrospectivament d'aquest període de la seva vida, està íntimament lligada a la precarietat socioeconòmica que li condiciona el present i futur.

Família i violència durant la Transició: *es un círculo vicioso*

Davant de la impossibilitat de trobar una feina com a assalariada, Carolina reprèn el seu rol de treballadora domèstica en el sector informal, i comença a treballar com a minyona per una empresària teatral. Passats dos anys de fer aquesta feina, el 1975, Carolina es casa i tal com era habitual per la majoria de dones en aquesta època, abandona el mercat laboral. Per la nostra biògrafa, el matrimoni representa l'oportunitat de tenir una família pròpia i compensar el buit afectiu que havia experimentat durant la seva infantesa. Quan Carolina comença la narració del seu matrimoni ho fa presentant la història d'una família feliç que ràpidament es converteix en un malson.

> *Me casé muy enamorada(...)El primer tiempo fue muy bonito; o sea, de recién casados fue bonito, éramos él y yo, podíamos salir, podíamos ir a todos los sitios, lo que pasa es que, bueno, estábamos él y yo —yo soy una persona bastante pacífica, bastante— entonces cuando él tenía una salida de tono pues: "esto es que es nervioso", lo que pasa es que estas salidas de tono cada vez eran más frecuentes y cada vez eran más fuertes, y*

llegó un momento en que la situación no se mantenía, y además yo tenía claro que yo así no quería vivir. (...)La primera vez que intentó estrangularme le dije: "¿tú crees que esto es normal?", "no, no ya entiendo que no es normal pero es que no sé qué me ha pasado, se me ha cruzado el cable", y pensé que quizás sí, pero es que llegó un momento en que los cables se le cruzaban a cada momento; no sé, es como si tuviera dos personalidades, y sigue teniéndolas. (...)Lo que pasa es que él no lo aceptaba, él jamás aceptó una separación de mútuo acuerdo, nunca, o sea, él viviendo mal pero quería mantenernos, contra viento y marea, a su lado; no hubo forma de convencerlo; supongo que en aquella época el hombre era el hombre, era el que dominaba la situación y la persona que convivía con ellos tenía que aceptarlo como era y siempre lo decía: "tú tienes que aceptarme como soy"; "es que a mí como eres no me gusta". A partir de ese momento mi vida fue cada vez más amarga; todavía me pregunto cómo pude aguantar tantos años aquella situación, ¿cuáles son las causas para llegar a una situación como esta? Y es que te aferras, tú quieres que las cosas marchen y funcionen y por eso quizás aguantas; aguantas porque en la vida no lo has tenido fácil, y segundo, porque tú deseas con toda tu alma que aquello marche, lo que pasa es que no basta con desearlo.

Carolina reconstrueix la història del seu matrimoni a partir del sentit modern de la relació de parella, és a dir, a partir d'un casament fet per amor i de la formació d'una 'família feliç'. Tal com es desprèn de la narració, fins que no esclata la violència de manera radical, la situació de subordinació dins del matrimoni no constitueix ni un tema de reflexió ni un problema a solucionar. En un context cultural i social on es legitima el poder de l'home sobre la dona i els fills, la dominació és un referent assumit. Però amb l'aparició de la violència del marit el mite de la 'família feliç' es destrueix. La consciència de subordinació i d'injustícia forma part d'un procés reflexiu de gran complexitat que, tant per Carolina com per moltes altres dones, és molt difícil d'elaborar. L'existència d'unes condicions materials de dependència i d'agressions psicològiques i emocionals ens dóna elements per entendre el cercle viciós de la violència.

En aquest context narratiu les seqüències adopten una clara funció pedagògica destinada a anar més enllà del seu propi cas, per donar testimoni de l'experiència de moltes altres dones. El subjecte que encapçala el relat deixa de ser Carolina per constituir-se en un 'jo col.lectiu' que vol desvetllar els complexos mecanismes de la violència patriarcal i que emfasitza el seu compromís públic per denunciar aquesta situació.

La mujer, cuando está en la primera fase está tan bloqueada y tan mal que es imposible, imposible hacerle entender cómo actuar ante esta situación(...)Hay mucha gente que considera que lo normal es aguantar ¿no?; muchas veces pienso que necesitamos más valor para romper determinados temas y determinadas situaciones.

En definitiva, per Carolina la violència que pateixen les dones per part dels seus marits és un cercle viciós, un parany que les afecta a elles, però també, i molt especialment, als seus/seves fills/es. Carolina es presenta com a víctima d'aquest cercle tancat i auto-reproductiu.

> *Con este chico no hay manera nunca de llegar al final de la cuestión, e incluso cuando llegaba la situación esta yo le decía: "un día te perderé el miedo y me perderás, me marcharé"; entonces él me decía: "te quiero más que a mi vida, eres lo que más quiero en este mundo"; y a mí me parecía sincero, pero luego volvíamos a lo mismo; es un círculo del que es muy difícil salir.*

Les contínues agressions cap a les filles condueixen a Carolina a demanar el divorci el 1985. Feia quatre anys que s'havia aprovat la LLei del Divorci (1981), que va ser una de les mostres més representatives del canvi cultural impulsades durant la jove democràcia espanyola. A partir d'aquest moment es reconeix públicament que les relacions familiars i de gènere podien ser també un espai social de conflicte. Però el primer intent de divorci de Carolina fracassa.

> *Cuando él recibió la notificación del juzgado se presentó aquí una noche, a la una de la madrugada, con un cuchillo que rompió todo el sofá, destruyó todas las figuras, las niñas estaban durmiendo en esta habitación y me dijo: "una de dos: o retiras la demanda o os mato a todas" Entonces, aterrada, decidí que sí, que retiraba la demanda de separación.*

L'any 1990, després d'una nova agressió brutal, Carolina decideix escapar definitivament de casa amb les seves filles, i connecta de nou amb la mateixa advocadessa amb la qual havia interposat la primera demanda de divorci. Cal destacar que aquesta advocadessa formava part d'un grup d'advocadesses feministes que van jugar un paper clau en l'assessorament a dones maltractades durant els anys de la transició política. Carolina i les filles van trobar refugi en una Casa d'Acollida per a dones maltractades de nova creació. La nova demanda de divorci arriba als jutjats; es reconeix finalment el divorci i s'atorga la custòdia de les filles a la mare, mentre el pare manté la pàtria potestat i el dret de veure a les filles.

> *Cada vez las agresiones eran más fuertes y cuando Susana fue haciéndose mayor, cuando tenía once años, ya no sólo me pegaba a mí sino que a ella le pegaba unas palizas descomunales; una de las veces le pegó una paliza increíble; al día siguiente le dije que así no podíamos continuar y que cogía a mis niñas y me iba; y estaba dándole el desayuno a la niña pequeña y no sé cómo lo hizo, el caso es que cogió un cuchillo y en segundos yo pensé que aquel era mi último momento; después de eso cogí a las niñas y me fui. Por fin me conseguí romper, conseguí el divorcio y quedarme con ellas.*

Carolina reconstrueix aquest episodi com un èxit en tant aconsegueix trencar el

Carolina reconstrueix aquest episodicom un èxit perquè aconsegueix trencar amb el cercle viciós de la violència, però, a la vegada, reflecteix l'alt cost que ha hagut de pagar per assumir la ruptura del seu matrimoni.

> *Todo esto les ha amargado la vida a mis hijas y me la ha amargado a mí; por eso yo he tenido que luchar por ellas, especialmente por la mayor; este tipo de hombres te van arriconando, te dicen de todo: que no sirves para nada, que eres una mierda; supongo que ellos también tienen una autoestima muy baja, deben tener sus propias frustraciones; a mí me hizo mucho daño, y en el fondo es que parece una paradoja, pero todavía tratas de pensar en todo lo que te ha hecho, y mira que ha sido fuerte, y no he conseguido odiar a esta persona; siempre busco una justificación, es absurdo ¿no?; ha sido el único hombre que yo he conocido, o sea que tengo suficientes malos recuerdos para no probar suerte de nuevo; no me veo capaz de iniciar una nueva relación, de ninguna manera.*

Certament les reflexions de Carolina sobre les agressions del marit no estan exemptes d'una certa ambivalència i sensació de culpabilitat respecte a les seves filles, així com de sentiments contradictoris en relació a les causes que impulsaven al marit a tenir una conducta violenta. En aquest sentit, subjacent al rebuig de Carolina d'establir una nova relació de parella, podríem fer la hipòtesi, segons la qual Carolina se sent encara molt lligada al seu ex-marit i que, fins i tot, en termes simbòlics, la biògrafa no ha trencat amb els lligams emocionals i morals que genera el vincle matrimonial en un context catòlic. Tal com es pot apreciar en molts casos de dones maltractades, els sentiments de ràbia coexisteixen amb els sentiments de culpabilitat respecte el que han patit els/les fills/ es, al mateix temps que es tenen sentiments d'ambigüitat a l'hora de valorar al marit com a agressor o com a víctima de les seves circumstàncies (Pérez del Campo 1995).

La violència té un paper clau en la vida actual de Carolina i de les seves filles en la mesura que emocionalment encara en pateixen les conseqüències. Per aquest motiu podem afirmar que, des de la subjectivitat, l'experiència de la violència es perllonga més enllà del moment concret en què aquesta va tenir lloc.

Monomarentalitat i compromís social durant la democràcia: *el grupo me ha ayudado mucho*

Després de passar un any a la Casa d'Acollida, Carolina comença una nova vida amb un nou estatus familiar: el de 'mare cap de família'. Carolina reprèn la seva activitat laboral en el sector informal com a dona de neteja, i combina el seu rol de mare amb el rol de treballadora. Però Carolina adoptarà un altre paper que tindrà un impacte clau en la seva nova orientació biogràfica i que passa pel seu compromís amb la comunitat. L'any 1992 Carolina, amb altres dones de l'alberg, decideix muntar un grup d'ajuda mútua per a dones maltractades, el primer d'aquest tipus a Barcelona. En aquest moment podem

afirmar que Carolina comença a familiaritzar-se i a participar del discurs feminista; un discurs que amb la consolidació de la democràcia penetra progressivament en l'esfera pública, i que ella integra en les avaluacions que fa sobre la qüestió de la violència contra les dones.

> *Al principio, convivir en una casa de acogida es muy duro porque son personas que han vivido una serie de violencias, los niños son la mayoría bastante violentos; o sea, que aquello puede ser bestial, y había momentos en que te sentías como ahogada, pero cuando salíamos de allá nos sentíamos más a gusto con aquella gente que con toda la demás; entonces decidimos en el año 92 montar el grupo de ayuda mútua; afortunadamente el grupo sí que ha marchado y nos ha servido de mucha ayuda —en mi caso muchísimo—: el grupo me ha ayudado a elaborar muchas cosas, a preguntarme por qué, por qué llegas a una situación como ésta.*

Carolina ens presenta el grup com un espai necessari de comunicació, sobretot tenint en compte que el context social no és gens favorable per entendre la qüestió de la violència com un problema social. El treball col.lectiu en el grup és el recurs que troben Carolina i el seu grup de companyes per lluitar contra la invisibilitat de la violència patriarcal, una violència que aconsegueix prosperar i quedar impune en la major part dels casos en la mesura que tot allò perquè afecta el matrimoni i la família continua sent entès com una qüestió privada.

> *En el momento en que tú rompes esa situación te ves como coja ¿no?; y al principio iba a ver a algunos amigos comunes con las niñas y al final tampoco me sentía bien, siempre era preguntarme y decirme: "Ay, pero tú sola y con las niñas, tú volverás"; y siempre repetían la misma historia y yo me sentía mal; yo no quería volver a aquella situación, ni muchísimo menos; me decían: "yo me lo creo porque tú lo dices, pero es que parece mentira"; es que lo ponían en duda, en serias dudas; incluso el testimonio de las niñas tampoco lo creían. (...) Quizás porque la gente necesita creer que todo el mundo es bueno, o quizás para olvidarse de sus propias frustraciones.*

El grup esdevé un instrument a partir del qual Carolina pot reelaborar el significat del concepte 'família' i refer el seu rol envers les seves filles i la societat. En aquest sentit, l'experiència del divorci i la posterior constitució del grup d'ajuda mútua marquen un 'abans' i un 'després' en l'orientació biogràfica de Carolina. Sense el grup Carolina hauria tingut grans dificultats per resistir la pressió del seu entorn, la càrrega de la 'doble presència' i la soledat. Al mateix temps, una de les funcions més importants del grup ha estat ajudar-la a elaborar el treball amb les seves filles en relació a la violència. En definitiva, el grup l'ajuda a reconstruir la seva identitat i la seva autoestima com a ésser humà i com a ciutadana.

> *Es cierto que para ser capaz de sobrevivir y llevar una casa adelante después de trabajar 16 horas se tiene que ser muy fuerte porque si no, es horrible; es horrible porque son muchas*

horas de trabajo y estás sola para todo, todo depende de tí, es tomar decisiones continuamente, es estar siempre ahí, si no eres fuerte(...)No lo sé; yo veo personas que han tomado la decisión que tomé yo, pero luego muchas de ellas no son capaces de seguir adelante por lo duro que es.(...) Susana, por ejemplo, va muy agobiada y chilla mucho; no lo entiendo; no lo entiendo porque Susana es una niña sensible; ella ha visto que su padre no ha tenido ningún tipo de benevolencia con ella y hace exactamente lo mismo:"pero bueno, Susana ¿por qué lo haces?"; entonces razona y dice: "sí mamá, me he pasado"; yo lo comenté con una compañera y me dijo que era normal que sacara esa agresividad; ahora llega un momento que le digo:"no, en esta casa no eres tú sola y hemos de llevarnos lo mejor que podamos". (...) Convivir desde luego es difícil con hijos, con padres, con todos.

Si ens aturem a reflexionar sobre el grau d'implicació que Carolina té dins del grup d'ajuda mútua podem entendre que la seva participació va més enllà de ser una estratègia reparadora dels mals causats a les seves filles. La perspectiva del 'nosaltres', que en un primer moment està lligada a la família, després passa a fer referència a la comunitat de dones que estan sotmeses a la violència patriarcal. El rol de cura que la biògrafa ha desenvolupat al llarg de la seva vida per cobrir les necessitats familiars es resignifica obrint-se a la col.lectivitat. El seu discurs es polititza i Carolina desenvolupa cada cop més un paper més actiu en l'esfera pública de la denúncia i la reivindicació de mesures de control i prevenció de la violència. La seva participació pública es converteix, doncs, en un recurs biogràfic amb gran contingut social, cabdal en la mesura que permet que moltes dones immerses en situacions de violència puguin conèixer i utilitzar els recursos legals i culturals que ofereix el sistema democràtic i l'Estat de dret.

Yo en el grupo me implico muchísimo; yo sí, seguiré luchando para ayudar a toda persona que sea capaz de infundirle ánimos para romper esta situación; yo sí, yo lo tengo claro. La información sobre nuestros derechos es fundamental.

Malgrat la possibilitat real d'ensortir-se'n després de la ruptura matrimonial, Carolina, com moltes altres dones divorciades que han depengut del salari del marit, comencen una nova vida en una situació econòmica molt vulnerable. En un primer moment, la nostra biògrafa opta per posar-se a treballar en l'economia submergida, perquè no té cap altra possibilitat realista a curt termini. Actualment, quan ja han passat set anys des que Carolina va deixar la Casa d'Acollida, tots els intents que ha fet per aconseguir una feina assalariada han fracassat. Carolina descriu el cercle viciós de la discriminació en el mercat laboral de la següent manera:

Trabajo en una casa particular y en un restaurante, voy haciendo cosas de limpieza y mantenimiento, porque es que con mi edad es dificilísimo; cuando yo me separé tenía cuarenta y un años y entonces yo no quise ponerme en ninguna empresa porque me

parecía muy fuerte desprenderme muchas horas de las crías, ahora sí que me iría bien un trabajo así, pero tengo cuarenta y siete años y es muy difícil(...) Hice un cursillo de gobernanta de hotel y presenté varios curriculums, y en la empresa te dicen: "bueno, ¿y usted?", "pues sí estoy separada, tengo tres hijas", "¿tiene usted a alguien en casa?", "no, no, estoy sola con mis hijas", pues lo archivan automáticamente porque vas a caer, porque tienen miedo al absentismo laboral y no se dan cuenta que es todo lo contrario: cuando estás sola tienes unas cargas familiares fuertes, necesitas el dinero, no puedes permitirte el no ir a trabajar; pero la realidad es así, y a partir de ahí, pues bueno, trabajando, trabajando y luchando.

Òbviament el fet de treballar en l'economia submergida implica no tenir drets laborals, seguretat social, i per tant dret a una pensió. Per aquest motiu Carolina ha contractat recentment un pla privat de pensions. S'ha de tenir en compte que la nostra biògrafa ha de mantenir les tres filles sola, ja que el seu ex-marit només li passa una pensió per la filla petita; l'única que és encara menor d'edat. De l'Estat, Carolina només rep una beca per l'escola de la filla menor. Davant d'aquest escenari de precarietat econòmica Carolina expressa clarament la seva por de cara al futur:

Yo, mira, mi futuro es el que en estos momentos veo más negro porque empiezo a ver que me haré mayor, que empezaré a tener achaques, que no podré subir y bajar, que no tendré una seguridad social.(...) Pero mira, el día 20 tuve una operación con láser y el gran problema es eso, que tengas una enfermedad, que te rompas una pierna, y si no trabajas no cobras, ésta es la otra cara de la moneda; durante estos siete años me ha funcionado muy bien porque he sido capaz de trabajar y tener una salud bastante buena, pero el problema será el día en que realmente no pueda trabajar.(...) Mira, prefiero no pensar en eso, prefiero pensar que hasta aquí hemos llegado y que en la vida he salido de situaciones peores, con que de aquí también saldré, supongo.

Per concloure, podem dir que Carolina es troba actualment en un període de reflexió per diferents motius. En primer lloc, el profund impacte biogràfic causat per la violència en esferes tan íntimes com l'autoestima i la dignitat personal, li fa impossible viure el fenomen de la violència com un episodi tancat. En segon lloc, Carolina reflexiona sobre el seu futur en funció de les possibilitats de benestar que podrà oferir a les seves filles. L'estratègia de Carolina passa principalment per la lluita per construir un futur millor per a elles i que li permeti alhora continuar mantenint el nucli de la família unit. Per això Carolina ha fet un exercici dolorós, però a la vegada compensador, per tal de reconstruir el sentit de les relacions familiars. Ho fa a partir del diàleg i l'intercanvi d'experiències i opinions amb les seves filles; un patró de socialització que va a trobar a faltar durant la seva pròpia infantesa. Carolina és conscient que si vol aconseguir el seu ideal de família unida ha de fer un esforç addicional per superar el tall generacional amb les seves filles. La comunicació i la formació són els elements claus en els quals basa la seva estratègia familiar.

Aunque mis hijas tienen un nivel de estudios muy superior al mío somos capaces de razonar y los puntos de vista pueden ser distintos ¿no?, pero ellas exponen su visión de las cosas y yo la mía; se habla y logramos llegar a un acuerdo, y poco a poco te ves capaz de poder hacer grandes cosas; yo he educado a las niñas para que sean responsables, ellas tienen que saber que su obligación ahora es prepararse, porque de ahí depende su futuro, yo siempre he pensado que todo lo que sean conocimientos es algo que no te pueden quitar. (...)Yo a mis hijas las veo con buenas perspectivas, creo que serán capaces de adaptarse a la vida tengan la situación que tengan; sé que ellas no lo tienen fácil porque, evidentemente, tal como está la situación, no lo tienen fácil; pero por lo menos son niñas que saben cosas de la vida, que actualmente estudian y trabajan y que nadie les regala nada, son lo suficientemente fuertes como para salir adelante.

Conclusions: la monomarentalitat com una fugida de la violència

El cas de Carolina ens porta a valorar l'experiència de la violència com a eix estructurador de la seva biografia. Però cal anar un pas més enllà per a emmarcar la nostra anàlisi sociològica en un àmbit més ampli i explicatiu. Ens referim a l'àmbit de les relacions familiars en la vida quotidiana on es manifesten els conflictes inherents a les relacions de poder entre homes i dones, així com entre generacions. Per tant, cal ubicar el fenomen de la violència domèstica en les relacions desiguals de gènere i d'edat en una societat patriarcal. Tal com ha reivindicat des de fa dècades la teoria feminista, l'espai de la família, i per tant de la intimitat i la privacitat, és un espai social travessat per la lògica del patriarcat. La tradició cultural que ha consolidat la percepció de l'espai de relacions afectives com un espai privat al marge de les 'qüestions socials' per excel.lència explicaria les dificultats que existeixen per denunciar les desigualtats i les injustícies que es desenvolupen en el seu interior. La invisibilitat de la violència afegeix complexitat i dolor a un problema que no és personal sinó social (Izquierdo 1998, Sau 1998).

Són moltes les veus que, des de diferents àmbits, es fan la pregunta que encara avui, després de set anys, es continua fent Carolina: *todavía me pregunto cómo pude aguantar tantos años aquella situación, ¿cuáles son las causas para llegar a una situación como ésta?* El perquè de la violència i el perquè Carolina, com moltes altres dones, suporta tants anys d'humiliació no és una pregunta que puguem respondre ara i aquí. Ara bé, sí volem destacar un dels elements que contribueixen a atrapar aquestes dones en el 'cercle viciós' de la violència. Les experiències de maltractament durant la infantesa són un tema recurrent en la major part de les persones afectades per diferents formes de violència, tant des del punt de vista de les víctimes com des dels agressors. Tal com fa Carolina, aquestes experiències acaben per ser naturalitzades quan es converteixen en el patró quotidià de comportament en l'àmbit familiar i social patriarcal. Aquest fet comporta que la violència tingui un efecte reproductor de fàcil estigmatització social, però que en el fons no deixa

de ser una 'qüestió incompresa' (Pérez del Campo 1995). Ara bé, tal com hem vist en el cas de la nostra biògrafa, la cadena de la violència té una fi, encara que no els seus efectes. L'inici de la fi de la violència en el cas de Carolina, com per moltes altres dones, comença quan la disjuntiva no és altra que la d'escollir entre la vida i la mort.

A partir d'aquest moment Carolina, de víctima passiva de la violència domèstica esdevé una 'víctima activa'. La biògrafa es veu obligada a reconstruir el seu patró d'orientació, els seus valors, i ho fa resignificant el seu rol de mare. Això implica assumir el rol de cap de família de cara a les seves filles i adoptar un paper compromès en societat. La seva és una lluita aferrissada per donar oportunitats a les seves filles a través de l'educació i la comunicació, i d'aquesta manera treballar per què elles no reprodueixin les conductes violentes. Carolina té com objectiu central de la seva vida crear les condicions per què les seves filles creixin i es facin adultes com a ciutadanes, un estatus que ella considera que no arribarà mai a gaudir. Recordem les seves paraules quan ens diu que ella ja ha perdut el tren, però que les filles encara estan a temps d'agafar-lo.

Tal com hem vist, la nostra biògrafa no ha deixat mai de creure profundament en la validesa del model nuclear de família cohesionada al voltant dels valors d'unitat, solidaritat, comunicació i afecte. Però aquest model ha anat acompanyat de la voluntat de donar a les filles una base per a la seva independència econòmica, un recurs fonamental per allunyar-les de les lògiques de la subordinació i, en definitiva, dels perills de la violència. Tots aquests elements han format part d'un imaginari i un anhel construït des de la infantesa. Després del fracàs del matrimoni, Carolina aposta per materialitzar-los i donar-los continuïtat a través del projecte de la monomarentalitat. Amb aquest model com a referent, Carolina és capaç d'articular una estratègia de futur que molt significativament depassa el límit del seu nucli familiar. El grup d'ajuda mútua no només li permet readaptar el seu imaginari de família, sinó que li proporciona un espai de mediació entre la família, la comunitat i la societat. Un espai on pot sentir-se compresa, trobar punts de referència per entendre allò que ha passat i poder construir un futur amb dignitat i una relativa autonomia. A partir d'aquest moment Carolina construeix un 'nosaltres' que fa referència a tot aquell col.lectiu de dones víctimes de la violència per a les quals vol treballar. Carolina assumeix un compromís personal i social de lluita contra la violència masculina, esdevenint així un subjecte polític.

És evident que el context democràtic actua com a rerefons legal, cultural i polític que permet a Carolina sentir-se legitimada per denunciar públicament, primer el seu propi maltractament i, més endavant, el maltractament de moltes dones en la societat catalana. Podem pensar que tant la possibilitat de divorciar-se, la capacitat de reconvertir el seu ideal de família en una relació comunicativa entre ella i les seves filles, així com la capacitat de desenvolupar una estratègia col.lectiva a partir de la seva intervenció en el grup són elements que l'allunyen del risc de l'exclusió social. Però si bé cal reconèixer el paper integrador de tots aquests factors biogràfics, no podem minimitzar la precarietat i la vulnerabilitat de les condicions socioeconòmiques que envolten la vida de Carolina i que, en un moment determinat, poden arribar a condicionar la seva

estratègia biogràfica. Carolina continua confrontada amb la manca de drets derivats de la seva participació en l'economia submergida i, per tant, sense drets de ciutadania en tant aquests es basen en la participació en el mercat laboral formal. Així doncs, la seva posició en el mercat laboral i en relació a l'Estat no només continua sent de subordinació, sinó que segurament tendirà a fer-se més crítica i més propera a l'exclusió social a mesura que passin els anys.

Entendre l'estratègia de Carolina en aquest escenari de vulnerabilitat posa de manifest el gran esforç que persones com ella han de fer per sortir endavant. No hem d'oblidar que, malgrat el maltractament travessa totes les classes socials, el fet de pertànyer a la classe treballadora fa que les oportunitats socioeconòmiques per Carolina siguin definitivament molt menors. Podem reconèixer la iniciativa de l'ajuda mútua com un recurs interclassista, però aquest recurs en cap cas pot suplir les mesures de política social —pràcticament absents ara per ara— en el suport psicosocial i econòmic de les famílies monomarentals que han patit la violència. La naturalesa rudimentària de l'Estat del Benestar a Catalunya i Espanya queda reflectida en una perversa contradicció: mentre que la política social ha desenvolupat mesures que fan possible que les dones es divorciin i trenquin amb situacions de subordinació i maltractament masculins, no s'han constituït mesures d'acompanyament i suport per ajudar a superar les conseqüències personals i socials de la violència.

Més enllà de les cases d'acollida, que són recursos molt útils però provisionals, no existeixen mesures que proveeixin a dones com Carolina d'uns mínims de seguretat i benestar per desenvolupar dignament el seu nou estatus de dones divorciades i mares soles. Aquest buit institucional en la protecció de dones maltractades té unes conseqüències socials molt greus i no només pel que fa a la desprotecció en termes econòmics i de (re)inserció laboral. És ben sabut que en nombrosos casos les accions violentes dels ex–marits es reprodueixen i això provoca que el nombre de dones mortes i maltractades, lluny de reduir-se en la suposada 'societat d'igualtat d'oportunitats', es mantingui com un fenomen pràcticament estructural[27].

4.3. Maritza: un viatge sense possibilitat de retorn

L'entrevista amb Maritza va tenir lloc l'any 1997 en un pis del barri barceloní de la Sagrada Família on viuen Maritza, el seu marit i Maria, la persona que l'ha contractada. El contacte va ser possible a través d'una coneguda d'una de les investigadores. Maritza va néixer el 1968 en una família mestissa i extensa d'una població costera del Perú. Casada i amb dos fills la nostra biògrafa decideix migrar, primer a Buenos Aires i després a Barcelona, on viu fa tres anys. Maritza es troba avui en una situació d'indocumentació i treballa en l'economia submergida cuidant una malalta en fase terminal. Actualment, la

[27]El nombre de dones mortes per maltractaments l'any 1999 són quaranta-dues, segons el Ministeri de l'Interior i setanta-quatre, segons la Comissió d'Investigació sobre Maltractaments (El País 29.01.2000).

nostra biògrafa prepara la vinguda dels seus fills que són a Perú amb l'àvia. El relat de Maritza està construït a partir d'un 'abans' i un 'després' marcat pel viatge des d'Amèrica fins aquí. Com veurem, el fet que la biògrafa narri molt detalladament l'episodi del viatge tindrà una funció molt rellevant per entendre la seva orientació biogràfica, que té a veure amb una justificació recurrent de la seva decisió migratòria al llarg de diferents episodis de la seva vida.

Infantesa i adolescència al Perú dels setanta: *mi niñez fue muy feliz*

Maritza comença el relat de la seva vida introduint la figura dels seus pares i la seva àvia com a referents de benestar durant la seva infantesa. Maritza és l'única dels set germans que es va criar amb l'àvia, mentre la resta de germans vivia amb els pares. La primera informació que crida l'atenció en el relat és que, malgrat estar efectivament separada dels seus pares fins els deu o dotze anys, Maritza dóna a entendre que conviu amb ells. Aquest inici narratiu pot sorprendre a primer cop d'ull, però té una funció molt clara en el conjunt de la narració: Maritza intenta justificar davant de l'entrevistadora (i sobretot davant d'ella mateixa) la decisió que van prendre els seus pares de deixar-la amb l'àvia, però que molt significativament és la decisió que, al cap d'uns anys, la pròpia Maritza prendrà en relació als seus fills. Des d'una perspectiva present, el dolor que li provoquen ambdós fets és compensat narrativament a través d'un relat d'infantesa feliç.

> *Pues mi niñez fue muy feliz, porque gracias a Dios tuve a mis padres conmigo, ellos trabajaban; desciendo de una familia numerosa, de siete hermanos; fue mi abuela, sí, mi abuela la que me cuidó hasta los diez años, entonces como mi abuela me tenía muy mimada, supongo que fui feliz por ese motivo; no viví prácticamente con mis hermanos hasta que mi abuela murió, yo tenía doce años.*

Els anys setanta al Perú són anys de relativa estabilitat econòmica, fruit d'un incipient procés d'industrialització en els anys seixanta. Els pares de Maritza no pertanyen al món urbà crioll dels qui s'establiren en el temps de la Colònia, però tampoc al món rural dels camperols indígenes, sinó a una franja intermèdia de mestissos i 'cholos'[28] que arribaren a les ciutats des de les zones rurals i que s'identifiquen majorment amb el submón urbà peruà en creixent expansió (Escrivá 1999). Tot i ser una família humil i nombrosa, la família de Maritza forma part d'aquells sectors de la població que durant els seixanta i setanta participen del procés de modernització cultural i empresarial del país i, conseqüentment, d'un projecte d'estabilitat i d'expectatives de mobilitat ascendent. El pare de Maritza és acomiadat i indemnitzat de la primera empresa on treballava, però tanmateix el context polític i econòmic li permet muntar una empresa d'orquestres musicals, i la família pot gaudir d'un cert benestar i estatus social associat a una iniciativa econòmica de tarannà cultural.

[28]Mestís de sang europea i indígena.

Después de su trabajo (Maritza es refereix a la primera feina del seu pare) tuvo una pequeña empresa; fue una situación económica que en Perú la llamamos buena; para nosotros buena porque nos alcanzaba para estudiar, alimentación, que no nos faltaba vestimenta y todo eso y para nosotros eso era bueno. (...) Al menos teníamos esas cosas.

Des d'una perspectiva present, Maritza ens presenta la situació econòmica del seu país d'origen en relació a les expectatives generades en el país d'arribada. És a dir, la biògrafa defineix la situació econòmica a Perú com a bona 'allà', però matisa la seva avaluació en funció del context 'd'aquí'. En aquesta cita trobem al mateix temps una funció latent que té a veure amb l'orientació biogràfica global de la nostra entrevistada. De la mateixa manera que Maritza ha de justificar la felicitat de quan era petita, introdueix aquí l'argument a partir del qual legitimarà la seva decisió de migrar: tan bon punt faltin mitjans per estudiar, alimentar-se i vestir-se caldrà marxar del país (que és el que ella acabarà fent).

Joventut i matrimoni en època de crisi: *quisimos formar una familia pero ése fue el error*

L'any 1984, quan Maritza té setze anys, coneix el qui serà el seu marit a l'orquestra del seu pare. Maritza cantava en aquesta mateixa orquestra i es guanyava un petit sou, però l'acaba deixant quan als disset anys decideix casar-se i tenir un fill. Maritza segueix el patró o comportament de fecunditat general del país en ser una mare tan jove[29]. La pròpia experiència de la seva mare, igualment molt jove quan va tenir el primer fill, constitueix certament un referent biogràfic clau. Ara bé, és justament la percepció actual de Maritza en relació a la maternitat jove com a pas introductori a la mobilitat descendent, fins i tot a la pobresa, allò que la farà avaluar molt críticament la seva pròpia decisió en el passat.

El marit de Maritza combina l'orquestra amb els estudis de química durant un temps, fins que l'empresa comença a entrar en crisi i finalment ha de tancar. Els vuitanta al Perú –i arreu d'Amèrica Llatina– és la dècada de la crisi de l'empresariat i de la pauperització de les classes mitjanes i populars, fruit de l'impacte produït per les polítiques neoliberals. Però els vuitanta són també anys de violència política i narcotràfic al Perú (Escrivá 1999). El fet que Maritza es casi i tingui un fill en un context socioeconòmic i polític tant vulnerable, precipitarà tot un conjunt de decisions, molt dramàtiques per Maritza i la seva nova família, a saber, l'abandonament de la universitat per part del marit i, més endavant, la migració de la pròpia Maritza.

Mi esposo era universitario, también era cantante; era cantante de la orquesta de mi padre; entonces nos conocimos y quisimos formar nuestra familia, pero muy jóvenes; éste fue el error nuestro

[29]Segons el cens del 1993, el 70% de les dones peruanes de més de quinze anys són mares (Escrivá 1999).

y ahí ya empezó todo, porque el fracaso de mi padre que ya nos había acostumbrado a no conocer sufrimiento alguno y ahí empezó todo, porque mi marido tuvo que dejar los estudios, porque ya formamos pareja y tuvimos un niño, y mi marido dejó la universidad por no poder estudiar y mantener a mi hijito. (...) Nos comprometimos a muy corta edad y así tuvimos a nuestros niños y por el motivo de tener niños él ya no pudo estudiar porque su carrera era muy costosa, él estudiaba Ingeniería química y empezaba el noveno ciclo que era de dibujo y primero hacía un esfuerzo porque estudiaba y trabajaba por la noche, pero no se adaptaba.

La percepció de fracàs que expressa Maritza en relació al seu marit, però també en relació al seu pare, és recurrent al llarg de l'entrevista. Tots dos representaven la possibilitat de millora econòmica i benestar per la família, tots dos es queden sense feina i, com veurem, la bona part de la família acabarà depenent econòmicament d'ella. Cap dels dos, tal com ho percep Maritza, és capaç de fer front a l'adversitat. En el cas del marit, l'abandonament dels estudis simbolitza, a més, la ruptura d'una trajectòria professional pròpia de la classe mitjana. El context general de crisi a començaments dels vuitanta no sembla ser un factor que contribueixi a relativitzar el fracàs viscut i patit per Maritza durant aquests anys. De fet, la percepció subjectiva de Maritza s'inscriu en una crisi general de la figura masculina a tota Amèrica Llatina. L'associació entre llar pobra i llar on el cap de família és una dona és cada cop més una realitat estadística (Escrivá 1999). Tanmateix, l'anàlisi de la dimensió més latent de la seva narració ens mostra com les avaluacions de la nostra biògrafa, al voltant del 'fracàs' d'aquells que suposadament han de fer de 'guanyadors de pa', semblen tenir la funció d'apaivagar el sentiment de responsabilitat que ella té per haver format una família als disset anys; una decisió de la qual, retrospectivament, se'n penedeix.

La gestació d'una missió: *por mis hijos tenía que salir de allí*

L'economia de la unitat domèstica en el cas de Maritza passa per les relacions de parentesc pròpies d'una família extensa. La família augmenta amb el naixement del segon fill el 1990, quatre anys després del naixement del primer. És el moment a partir del qual Maritza veu que no pot comptar exclusivament amb els seus pares i germans, ni tampoc amb el seu marit, per tirar endavant la seva pròpia família, i això la fa sentir cada vegada més responsable. Als vint-i-pocs anys Maritza decideix treballar en el sector domèstic i en la venda ambulant. El sector terciari, i concretament, el sector informal, engloba més de la meitat de l'activitat econòmica femenina al Perú de la segona meitat dels vuitanta (Escrivá 1999).

Llegó un punto que tuve que ponerme a vender caramelos por la calle, en las gasolineras; este, en los coches, ya me conocían, me decían 'Señora', me compraban para Navidad; tenía que ir a vender por Navidad para comprarles algún regalo a mis hijos, porque no teníamos, no tenían nada, para comprarles alguna

ropa, algún panetón, algún lo que fuera. (...) Tuve que hacer algo, yo me iba a limpiar a casas donde hasta me humillaban.

És en aquest període on Maritza madura la seva decisió de migrar. Una decisió que per una mare jove com Maritza és especialment dolorosa. El detonant és la percepció d'indignitat que l'envaeix quan se n'adona que els seus fills no poden tenir allò que ella sí va poder gaudir en la seva infantesa i que Maritza considera el mínim, el mínim per no sentir-se humiliada. No és d'estranyar, doncs, que la biògrafa es recreï en la descripció de les condicions d'escassetat i de la gran vulnerabilitat que l'aclapara. La seva aspiració a una vida millor, a unes condicions de vida més dignes, es converteix en una missió.

Nosotros de pequeños teníamos cada uno una habitación, pero ahora se nos arruinaba poco a poco, se nos caían ya unas maderas de los armarios, se nos iba destrozando todo, hasta que, hasta que ya fuimos dejando mucho, y mi obligación era hacer algo, por mis hijos tenía que salir de allí.

La part corresponent a la narració del viatge que la porta a Barcelona, és la part més extensa i elaborada de tot el relat biogràfic. Fins i tot podem dir que la narració s'estructura bàsicament al voltant de l'experiència migratòria. Maritza recrea l'episodi de l'emigració a partir de diferents subhistòries, connectades entre elles pel fil conductor del patiment. Entre elles destaquen la narració d'experiències de coneguts/des de la comunitat que migren abans que ella, el primer intent migratori a Argentina, els esforços per reunir el capital necessari i les penalitats d'un viatge molt llarg fins arribar a Barcelona. L'èmfasi temàtic en les dificultats del viatge i el to narratiu –i no descriptiu, per exemple– fa palès com Maritza ens transmet un altre tema connectat al del seu patiment, el del sacrifici. Com veurem, la recreació narrativa en aquest episodi té conseqüències per la configuració d'expectatives en funció de les quals la nostra biògrafa valorarà les experiències posteriors.

La percepció d'èxit associada a l'emigració que té Maritza, com tots/es aquells/es que es queden en el lloc d'origen, és contundent per les conseqüències que comporta. L'èxit és el revers del fracàs, i Maritza farà tot el possible per aconseguir el primer i defugir el segon. Les històries d'èxit van associades a la inserció laboral del sexe femení. Són les dones les qui, en les societats de l'Europa industrialitzada —en un context de demanda de serveis domèstics, i en general de serveis de proximitat– troben feina. Evidentment, les condicions nefastes amb les quals les dones llatinoamericanes, algunes de molt joves, treballen en el sector domèstic són silenciades o minimitzades en els països d'origen[30].

Quería salir fuera del país porque había muchos rumores de que saliendo del país uno salía adelante; muchas, muchas personas, muchas chicas que salían triunfaban, para que fuera aunque sea

[30]El perfil de la immigrant peruana a finals dels noranta ha canviat en relació a les migrants pioneres, les quals posseïen menys informació sobre les condicions de vida i treball a Barcelona (Escrivá 1999).

un sustento de ayuda a sus padres o a sus hermanos, iban saliendo adelante, pero mira yo para esto tuve que pensarlo mil veces.

Maritza fa un primer intent de migració a Buenos Aires que respon a un criteri de relativa proximitat (per mantenir-se dins de l'àrea llatinoamericana) i provisionalitat. Argentina és actualment un dels països de destí migratori més comuns entre les migrants peruanes per la demanda de servei domèstic. El primer intent migratori de Maritza a la capital argentina, doncs, s'inscriu en la pauta d'emigracions internacionals que caracteritza el fenomen migratori peruà dels vuitanta en endavant (Escrivá 1999). El fet que el marit no accepti aquesta primera experiència migratòria de Maritza ens dóna elements per entendre la posterior estratègia de la nostra biògrafa, que passa per una decisió que haurà de ser molt més radical.

Primeramente viajé a Argentina: me fue bien, por eso la tentación fue muy grand,e pero yo no soportaba estar sin mis hijos aunque ganaba lo que ganaba; sufría mucho estando lejos de ellos, pero lo soporté de cuatro a cinco meses; le mandaba a mi marido y mi madre nos dió una pequeña habitación en su casa, pero él no se adaptaba y me regresé.

El viatge: *me arriesgué*

La família de Maritza no pot assumir els costos de mantenir un habitatge propi i la família es veu obligada a ser acollida pels pares. La xarxa familiar opera com a factor clau de protecció i facilitació del projecte migratori, i aquest fet es fa palès en l'impuls que Maritza rep de la seva mare per iniciar de nou una migració, aquesta vegada a Europa. Maritza triga un mes i mig per, finalment, arribar a Barcelona. L'emigració en el seu cas —com en molts d'altres— és un projecte de tota la família en la mesura que s'utilitzen els recursos familiars per finançar el viatge. Els diners es converteixen, doncs, en un motiu recurrent en el relat. Podem dir que la motivació econòmica, que generalment va acompanyada d'una aspiració més global de millora en les condicions de vida —del grup familiar en el cas que ens ocupa— és clau per entendre la causa de la migració de Maritza.

Mis hijos ya sufriendo en el colegio porque iban subiendo de grado y no nos alcanzaba: para comer teníamos que fiar en las tiendas; yo tenía un dinero ahorrado, lo que había traído de Argentina que para mi era bastante pero no era lo necesario para viajar y entonces conversando con mi madre me dijo: 'hija podemos hipotecar mi casa', y vendimos el saxo de mi marido, así que reuní para el pasaje y mi madre se quedó con mis hijos.(...) Contaba con un poco de dinero para venirme acá, me arriesgué, ya sabes, dejar a mis hijos que se quedaron con mi madre, para venirme para acá, fue un largo trayecto.

Efectivament, Maritza 's'arrisca' donades les condicions amb les que opera l'emigració clandestina. Tant el paper de l'agència, com el de la policia i el del(s) company(s) de viatge són elements narratius claus en la reconstrucció de l'episodi del viatge. Les agències són veritables xarxes de trànsit humà clandestí, que poden aconseguir grans beneficis. En relació a la policia el relat d'experiències negatives sol ser la norma i els companys de viatge acostumen a ser considerats com un recolzament important en moments de tensió i incertesa (Escrivá 1999). Maritza és protagonista de peripècies i penalitats –interrogatoris, esdeveniments no esperats, comentaris racistes, contacte amb xarxes extorsionadores– que la porten a qualificar l'episodi del viatge com una 'desgràcia'. Maritza arriba a Barcelona el 1995 havent passat abans per Holanda, Alemanya, França i València. A partir de 1992, la via d'entrada a Espanya requereix un visat d'entrada al país com a turista. És per això que a partir d'aleshores, per tant en el moment que la nostra biògrafa pren la decisió de migrar, les entrades es produeixen majorment per altres països veïns, burlant generalment els controls policíacs.

> *(El viatge a Espanya) fue muy difícil, compramos un billete por medio de la agencia, que nos cobró un tanto por ciento, hacia Amsterdam; íbamos a hacer una escala en Amsterdam hasta Frankfurt, pero el problema fue cuando en Frankfurt una conocida que venía conmigo conocía a un señor que nos tenía que venir a buscar, pero el señor falló y nos tuvimos que venir en autocar hasta Francia y allí nos quitaron los pasaportes; era de noche, era un llanto porque nosotras no conocíamos nada, entonces a un señor, en la desesperación, le dije: "por favor, señor, no podrá pasarnos a la frontera", y él nos dijo que nos iba a esperar en el auto-servicio cercano; entonces nos pasó, y este hombre nos conectó a otro que iba a París, y éste sí aceptó y nos llevó hasta París pero parece que fue un estafador; le dijimos que nos dejara en alguna estación para poder coger un tren hacia España pero él dijo que no, que había policías, la verdad que de todos los policías alguno tenía gestos racistas, otros no; bueno pues este señor, que esto, que él tenía un amigo que cruzaba las fronteras, que durmiésemos en un hotel; y nosotras muy inocentemente fuimos, tuvimos que pagar, a mi me lo pagaron porque veían que no tenía una pizca de nada, porque yo sólo me había traído 100 dólares, de lo cual en Frankfurt se me fue todo en una noche. (...)*

> *(..)En Perpignan también lo pasamos muy mal, nos llevaron a un albergue de inmigrantes para luego reportarnos; entonces pude llamar y mi hermano que tenía un amigo en París conocía a una asistenta social francesa y ella nos explicó que teníamos que decir que queríamos asilo político y entonces cuando nos entrevistaron; dijimos que éramos profesoras que habíamos hecho concentraciones en Perú y que habíamos atacado a los guardias civiles. (..) Te lo juro que yo estaba tan depresiva, tan cansada que era como si me estaba pasando una desgracia.*

L'ús del 'nosaltres' reflecteix com, molt significativament, Maritza reconstrueix l'experiència de la migració, tant des del seu origen (decisió), com des del procés (viatge) com una experiència col.lectiva. Molts processos migratoris tenen una dimensió col.lectiva en la mesura que solen estar inscrits en una xarxa de relacions, encara que com, en el cas que ens ocupa, en sigui Maritza la seva agent principal. Però podem afinar una mica més si observem qui són els subjectes actius d'aquest cas i ubicar-lo en efecte com a projecte col.lectiu, però alhora eminentment femení.

En efecte, és Maritza –com moltes altres migrants llatinoamericanes– qui assumeix la migració i n'esdevé la seva actora principal. El paper del marit sembla anar a remolc d'allò que Maritza creu necessari per sortir de la misèria. En aquest sentit, Maritza és part d'un fenomen creixent de feminització dels fluxos migratoris que cada cop més li resta pes a la percepció de les dones com a 'complements' de les migracions masculines, i les converteix en agents autònoms dels fluxos migratoris transnacionals (Colectivo Ioé, 1998). Maritza és, doncs, la iniciadora d'una 'cadena migratòria' que s'estructura des de la matrilinealitat i la matrifocalitat. Per una banda, la nostra biògrafa té com a referent o model altres dones de la família i de la comunitat que han passat per l'experiència de la migració. Per altra banda és l'àvia, per tant la mare de Maritza, la qui té cura dels seus fills, i la que de fet és la destinatària i distribuïdora de les remeses de diners que envia Maritza des d'Argentina, primer, i Barcelona, després. La mare (i no el pare) surt constantment citada en el relat. Finalment són les germanes (i no els germans) les qui, o bé ja han passat per l'experiència de Maritza, o bé li seguiran les passes i gradualment aniran marxant de Perú. Podem dir per tant que hi ha una organització i transmissió generacional femenines en el procés migratori (Martínez Veiga 1997).

> *Pero mira aunque para mi yo no tenga nada, pero yo se lo enviaba a mi madre para mis hijos. (...) Mi hermano Tito no tiene niños, es soltero y está estudiando y trabajando, pero claro era muy diferente a la situación de mi marido que tenía una familia; luego sigue mi hermana Patricia que vive en Argentina, dejando también a su niñita, pero consiguió su trabajo y se ha traído ya a su hija y viven allá con su marido; en total tres hermanas hemos emigrado: una emigró hace tiempo, luego me fui yo a Argentina, yo fui gracias a una hermana, y otra hermana que se ha ido ahora a Chile, hay otra que sí se ha quedado pero me dice:"Maritza acá estamos peor que nunca, por eso no quiro que te vengas"; la más joven que es soltera y que tiene 19 años—casi 20 años tendrá mi hermanita— por intermedio de Maria, que le está haciendo los papeles, posiblemente a final de año la tendremos por acá.*

La vida a Barcelona: *acá estoy contenta*

Maritza fa tres anys que viu a Barcelona a casa de Maria, qui l'ha contractada com a 'cuidadora', i amb el seu marit, que fa un any viu amb elles. La manera d'ensortir-se'n passa per la recerca activa de feina i l'obtenció de documentació

legal. Maritza entén que és aquesta la via d'integració a la nova societat i no en contempla cap d'altra. El seu marit treballa a intervals i amb gran precarietat en el sector de la construcció.

> *Mi marido ha tenido menos problemas de papeles y ahora busca trabajo; desde que está acá ha hecho algún trabajo, mi marido tenía las manos de estudiante, de un músico, y ahora son toscas, son manos de pintar paredes, de preparar cemento, y venía con los dedos hinchados; pero está contento porque acá puede trabajar pero allá no, por eso nunca me quejo; no me quejo nunca de mi trabajo, acá estoy contenta y arreglándome mis papeles.*

L'estratègia d'inserció de Maritza va associada a tot un ventall pluriforme de riscs i costos. Per una banda, els riscs objectius relacionats amb la seva situació d'indocumentació, que la fa molt vulnerable en qualsevol tipus de negociació i representa una amenaça permanent de repatriació[31]. Per altra banda, tots els costos associats a la feina que realitza i les condicions en les que la realitza. Maritza treballa dia i nit cuidant a una malalta d'esclerosi múltiple en fase terminal, sense temps i espai per ella. A més, existeixen tot un conjunt de riscs i costos subjectius, associats amb la vivència de la simultaneïtat en l'espai. Maritza és a Barcelona fent de 'guanyadora de pa' pels seus fills que són al Perú; és mare i cap de família des de la distància.

> *Cuando voy por la calle y pienso que me puede parar la policía me pongo a tembla. (...) María no se puede mover, sólo mueve un dedo del pie y pobrecita se lo tengo que hacer todo, todo, todo(...) Ellos me reclaman porque son niños, cuando mi madre les dice que estamos aquí para ganar dinero dice:"nosotros no queremos dinero nosotros queremos a mi mamá", y esto me hace sufrir mucho, pero es por el bien de ellos.*

La nostra biògrafa té una clara consciència del lloc o posició que ella, com moltes altres migrants, ocupen en el mercat laboral català i espanyol. El servei domèstic i de proximitat és un dels sectors pitjor remunerats i amb menys prestigi social, raó per la qual moltes dones d'aquí els rebutgen. Alguns autors parlen de situacions de 'neoesclavatge' per qualificar el tipus de condicions laborals en les que certs col.lectius de migrants estan sotmesos (VV.AA 1994). En qualsevol cas, el treball de Maritza, com el de moltes altres llatinoamericanes a Europa i a Espanya, és el que Lutz (citada per Escrivá 1999) anomena 'treballs de substitució domèstica', treballs que les autòctones han abandonat per insertar-se en el mercat formal de treball.

31En el moment en què es va realitzar l'entrevista el marc normatiu vigent era la LO7/1985 de l'1 de juliol sobre *Drets i Llibertats dels Estrangers a Espanya*, popularment anomenada 'Llei d'Estrangeria'. El reagrupament familiar, que tant central és pel cas que ens ocupa, és un dret no reconegut de forma expressa pel marc normatiu d'aquesta llei. Caldrà veure si l'aprovació de la nova Llei d'Estrangeria que entrarà en vigor el proper 1 de febrer del 2000, suposarà un canvi significatiu per les condicions de vida, en general, i pel reagrupament familiar dels i les migrants com Maritza, en particular. En principi, la nova Llei facilita, entre altres aspectes, el reagrupament familiar (El País, 31.01.2000)

Hay mucha diferencia entre España y Perú, ¿por qué motivo te digo? porque acá tú puedes trabajar en lo que sea, porque el peruano está para trabajar en lo que sea, por ejemplo un español no quiere hacer un tipo de trabajo, un peruano lo hace (...)Aquí te pueden ofrecer un trabajo para cuidar a un abuela, que le tienes que cambiar los pañales o bañarle o cualquier cosa, una peruana lo hace; si mi marido tiene que ir a cuidar a un abuelo que se cae o tiene que acompañarlo al baño lo hace; allí en Perú estos trabajos no hay, allí los abuelos se mueren solitos, sin que nadie los atienda, por eso yo acá valoro mucho el trabajo.

Malgrat tot, la nostra biògrafa relata la seva integració al context d'arribada com una experiència reparadora i compensadora de les penalitats passades. Cal ser conscients del significat que adquireix la interpretació i valoració de la seva situació actual. La seva presentació de la vida a Barcelona està articulada al voltant de la minimització dels costos i riscs que l'amenacen, justament perquè té la funció de compensar el patiment que li genera la separació dels seus fills, i que ella viu com a sacrifici. En altres paraules: l'aposta ha estat massa dura com per permetre's penedir-se'n. Per tant la seva estratègia narrativa té a veure amb l'orientació biogràfica general de Maritza, que és el que hem qualificat com a 'missió familiar' i que és bàsicament una orientació cap al futur. Tot i no estar tematitzat d'una manera manifesta, el futur apareix vinculat a una esperança.

Qué nos hubiera costado meternos en otra clase de vida, pero no, nosotros hemos salido limpiamente, hemos luchado y adelante, y seguimos adelante para ponernos fuertes, ya recibimos nuestra recompensa; la única recompensa que quiero recibir ahora es tener a mis hijos reunidos y nada más, y así salir adelante poco a poco, por eso yo acá estoy contenta y no me siento sola.

Així doncs, la possibilitat de tenir una feina i un sostre, però sobretot la possibilitat de fer realitat la seva aspiració de reagrupar la família, fa que Maritza faci un balanç positiu de la seva estada a Barcelona. Les valoracions positives, doncs, tenen sentit per la seva orientació biogràfica. Ara bé, no hem de confondre una orientació biogràfica amb un simple criteri voluntarista. Calen unes condicions i un marc objectiu perquè Maritza pugui sentir-se 'contenta' i acollida. En efecte, Maritza pot trobar una feina en el sector domèstic i de proximitat, perquè hi ha demanda de mà d'obra femenina en aquest sector concret. Però també perquè existeixen unes xarxes de peruans i llatinoamericans, entre altres, que li proporcionen el sostre i la informació necessària per establir els primers contactes i per ubicar-se al barri. Finalment perquè qui l'ha contractada i el cercle de relacions d'aquesta li faciliten, independentment de la llei, la seva integració en l'àmbit més immediat i la reunificació de la seva família[32].

Conocí a una chica peruana que ayudaba a Maria, y gracias a ella pude entrar a trabajar yo; era una chica que había estado en contacto con otros compatriotas y ellos me indicaron que podía

[32]Val a dir que és erroni pensar que totes les migrants que accedeixen a aquest sector laboral gaudeixen de tots aquests recursos, bàsicament relacionals.

pedir alimentos y ropa vieja en la Cruz Roja, también en el barrio hay un centro, y esto me fue muy bien, sobretodo al principio(...)Los vecinos se han portado muy bien, en las tiendas ya me conocen, y a mi marido también, claro como María no puede salir siempre hago la compra yo(...)Gracias a Dios y también a esta familia (es refereix a la família de Maria), que nos ha ayudado tanto, pude traer a mi marido; es como si fueran mi propia familia, yo siempre me he dejado aconsejar por ella; también su madre era muy buena conmigo(...)ellos me estan ayudando ahora para poderme traer a mis hijos acá.

A partir d'aquí, Maritza se sent prou segura com per poder-se plantejar iniciatives o accions que van més enllà de la pròpia supervivència i que, bàsicament, passen per teixir relacions socials amb el seu entorn més immediat. És una manera d'assegurar el benestar d'aquells que li són importants. Però també el plantejament o (re)definició del seu rol de cap de família, en funció de la seva situació actual i de la relació amb el seu marit, és un repte originat pel propi fenomen migratori.

Últimamente hablé con los vecinos de la escalera sobre el tema del ascensor para María, ella necesita ascensor y hay que ponerse de acuerdo entre todos; no sé si la comunidad va a aceptar pero hay que hablarlo en serio(...)Mi marido la baja por la escalera con la ayuda de un chico que vive cerca, pero él también tiene que ocuparse de buscar otras actividades que le den un trabajo más seguro y que no todo recaiga sobre mí; esto hay que hablarlo también.

Conclusions: un viatge sense possibilitat de retorn

El projecte migratori per Maritza significa recuperar l'estatus social que ella i la seva família van perdre al Perú. Un cop a Barcelona, no només aconsegueix assolir uns mínims desitjats, sinó que té possibilitats de millorar respecte la seva situació al Perú. Curiosament, si la lectura de la mobilitat social de Maritza es fa des de Barcelona, a ulls de no pocs analistes Maritza estaria passant per una experiència de mobilitat descendent. Però el projecte migratori de la nostra biògrafa té altres implicacions.

L'estratègia de Maritza passa per l'adopció i readaptació del rol de *breadwinner* o cap de família, i això implica haver donat prioritat a la cobertura de les necessitats materials de la maternitat/paternitat per damunt de la dimensió emocional i de cura des de la proximitat, associada socialment al rol femení. Aquesta estratègia no neix del 'no-res', sinó que cal llegir-la des de la continuïtat d'un projecte, d'una missió o aspiració que es comença a gestar en el context d'origen o partida. És en aquest sentit que podem dir que Maritza 'readapta' el seu rol de cap de família. El paper exercit per l'existència d'una xarxa familiar i social, entre la que destaca el paper exercit per la figura de la mare, és clau per entendre aquesta estratègia. La migració femenina que busca assegurar la subsistència del grup familiar i, especialment, la millora

social dels fills està conceptualitzada com una de les modalitats dels projectes migratoris amb una motivació econòmica més clara (Colectivo Ioé 1998). Però el que és interessant destacar és el fet que aquesta modalitat, que passa per la migració d'una dona 'sola' impulsora del posterior reagrupament familiar, permet (en comparació amb altres perfils migratoris) la resignificació del rol femení i per tant obre nous espais i possibilitats en les relacions entre gèneres. Així doncs, l'estratègia de la nostra biògrafa en certa manera implica una redefinició o reconstrucció de la identitat que la pròpia experiència migratòria reforça. Com a resultat de la seva elecció, madura i madurada, Maritza se sent massa responsable com per poder especular amb un possible fracàs. És a partir d'aquesta lògica en la vida viscuda que podem entendre la lògica subjacent de la vida narrada.

L'agenda oculta o principi latent de la vida narrada és la de presentar-se davant de l'entrevistadora com a mare sacrificada que s'ha separat dels seus fills per poder-los donar el millor. Hem vist com, des d'una perspectiva del present, la nostra biògrafa sembla accentuar el caràcter negatiu del passat, dels temps difícils al Perú, i alhora minimitzar els costos i riscs associats a la seva situació present (posició de gran vulnerabilitat per no tenir papers, manca de temps i espai personal pel fet de cuidar una malalta que requereix constant atenció, incertesa en relació als seus fills). Maritza necessita justificar l'estratègia de futur que ella ha posat en marxa i que ha implicat –provisionalment almenys– la separació dels seus fills. Justament pel cost que té la seva estratègia és impossible, o molt difícil, fer marxa enrera. Sobretot perquè és una estratègia no només de millora, sinó de recuperació d'una dignitat perduda, perduda per la pobresa, que en el seu cas és viscuda com una vergonya i indignitat.

El viatge biogràfic de Maritza ens porta a l'anàlisi d'una absència. Tot i que la migració pròpiament dita constitueix un esdeveniment clau en la vida i el relat de la nostra biògrafa, Maritza no s'autodefineix necessàriament en tant que migrant peruana, ni la migració és la primera font de significat o conceptualitzada en tant que problema social. La dimensió ètnica i per tant el racisme o el fonamentalisme cultural, és a dir, l'èmfasi en les diferències culturals que deriva en la incompatibilitat entre diferents grups (Stolcke 1994) no són tema narratiu. Certament, hem vist com hi ha una estructura narrativa latent entre un 'ells' i un 'nosaltres' en algun episodi de la seva experiència migratòria. Però molt significativament, aquesta diferència no ve en cap moment marcada per criteris ètnics, sinó per diferències en la valoració del treball, per exemple. En aquells aspectes on les relacions socials són claus per tirar endavant, Maritza no percep cap diferència. Tant les xarxes d'altres migrants com les xarxes de la comunitat local —Maria i família, veïns d'escala, veïns barri— són claus per la seva integració en la societat d'arribada. Podríem dir que la pròpia estructura del mercat laboral i, en concret, la demanda de servei domèstic i de proximitat; la voluntat integradora del col.lectiu migrant; i finalment, els lligams culturals existents entre Amèrica Llatina i Espanya o Catalunya són hipòtesis explicatives d'aquesta absència. En tot cas, allò que sembla ser rellevant és la significació de la dimensió relacional per damunt de la dimensió ètnica.

El viatge migratori de Maritza ens ajuda a entendre l'experiència migratòria com un repte per l'orientació biogràfica dels individus. Per una banda, la migració és una manera de construir continuïtat del projecte vital —que en el cas de Maritza, com hem vist, adopta la forma de projecte familiar— i per l'altra, la migració inevitablement confronta al subjecte amb un imperatiu de major obertura al context d'arribada. De la mateixa manera, la migració representa discontinuïtat en la mesura que es vol trencar amb les experiències difícils del passat. Això ens porta a concebre el fenomen migratori com un procés més que no com una condició, com un viatge pel temps i l'espai que té un significat sociològic perquè ens parla de (dis)continuïtats, de reflexivitat i d'acció. Un procés obert i multidimensional en el qual els referents espacials es confonen i adopten una estructura circular i no lineal; un procés que sovint impulsa una redefinició de la identitat, perquè forma part d'un projecte o opció vital, d'una aspiració legítima, i que sobretot ens força a entendre el present en funció del passat i del futur.

En aquest sentit, conceptes que subratllen la dimensió processual com 'camp migratori' (Kaplan 1993, Parramón 1996) són molt més adients per reflectir que la migració és un procés que comença abans de deixar la societat d'origen i no es tanca necessàriament amb l'establiment en la societat d'arribada. Tot migrant és emigrant i immigrant. Només des de la cura terminològica podem lluitar contra la reïficació de la immigració com a problema social. La perspectiva biogràfica ens permet evitar aquesta reïficació.

El cas de Maritza té també unes implicacions clares per la política social. En primer lloc, en tant que persona indocumentada, la nostra biògrafa està sotmesa als efectes de la discriminació i exclusió institucionals. Però molt significativament, Maritza no es percep com a 'exclosa institucional' precisament perquè no espera res de les institucions. Maritza se'n surt gràcies a les xarxes socials, al marge dels agents de les Administracions local, autonòmica o estatal. En tant que 'sense papers', tant invisible és ella per les institucions, com les institucions per ella. En aquestes circumstàncies el reconeixement dels seus drets en la societat receptora no és més que una ficció.

Però també és una ficció pensar que la precarietat legislativa i les condicions objectives en el nostre Estat del Benestar actual tenen efectes dissuassoris per als migrants potencials, especialment quan el fenomen migratori forma part d'una aspiració vital, i els costos associats a la decisió de migrar són tant alts. Quan, com en el cas que ens ha ocupat, el rol exercit pel subjecte migrant és actiu i no forçat i, a més, el projecte associat a l'opció de migrar és un projecte col.lectiu, familiar, i per tant, amb persones estimades implicades, podríem dir que la possibilitat de retorn és ben minsa, fins i tot impossible.

5. Costos biogràfics en la lluita pel benestar

Els viatges biogràfics de Pepa, Carolina i Maritza ens han permès explorar la dimensió viscuda del benestar i malestar socials, i copsar el factor diferencial de **gènere** en la reflexió sobre l'**exclusió social**. Hi ha una ambivalència en el tractament de l'exclusió social quan aquesta incideix en el col.lectiu femení en relació al masculí. Per una banda, els casos de Pepa, Carolina i Maritza posen de manifest la situació de desigualtat i invisibilitat que pateixen, entre d'altres factors, per ser dones. Per altra banda, en canvi, els seus testimonis mostren com les estratègies relacionals que esdevenen recursos claus per fer front a l'exclusió són bàsicament possibles per la seva socialització femenina. Aquest fet ens porta a concebre les nostres biògrafes no com a víctimes de l'exclusió, sinó com a agents de canvi social en un context de risc.

Els testimonis de les nostres biògrafes il.lustren la importància que té **l'esfera informal** de les relacions socials per fer front a canvis personals i familiars, que alhora són indissociables de les transformacions culturals i polítiques de la nostra societat. La mirada intensiva a l'esfera informal de les relacions socials a través de les vides de Pepa, Carolina i Maritza, ens ha permès recuperar el llenguatge de la subjectivitat i endinsar-nos en la vessant cultural del nostre Estat del Benestar. Paral.lelament, aquesta mirada ha pretès contribuir a superar l'oblit de la informalitat per fer emergir el paper de les dones en la construcció d'aquest benestar i, per tant, de la cohesió social. Es tracta de fer visible l'escala intermèdia on es gesta i es desenvolupa la relació entre l'individu i la vida col.lectiva, i tenir majors elements interpretatius a l'hora d'entendre, en un context de canvi, els lligams —sovint menystinguts— entre estructura, consciència i acció (Chamberlayne 1999), entre estructura i biografia (Mills 1992).

El marc de les relacions informals, on té lloc l'acció col.lectiva de les nostres biògrafes, ens allunya de l'acció més institucionalitzada dins del camp dels moviments socials (vells o nous) i de l'associacionisme, o de la participació social en el seu sentit més formal (Touraine 1990, Castells 1998). En canvi, aquest espai ens apropa a la noció de 'món de vida ' (Schütz 1974, Habermas 1987) on la **vida quotidiana**, regida per la intersubjectivitat i la comunicació, té un protagonisme cabdal per entendre el funcionament de la societat. Aquest espai ens revela, en definitiva, una via d'expressió i participació social diferent. Una via on el sentiment de **compromís** emergeix d'una manera menys reglada, bé sigui a través de la comunicació, la proximitat, la confiança, o bé a través de la solidaritat, la caritat, l'amor i el sentiment de responsabilitat envers els altres. Ara bé, no hem de caure en el parany de 'romanitzar' o idealitzar l'esfera informal, en tant que aquesta també està travessada per relacions instrumentals de poder i conflicte, d'anomia i alienació. Així doncs, la naturalesa de les relacions socials que es donen en aquest marc és tan plural i contradictòria com la d'altres espais socials. El compromís de Pepa, Carolina i Maritza s'inscriu en la lluita de tota aquella gent anònima que quotidianament s'esforça per millorar les seves condicions de vida, i les del seu entorn, en un context de gran vulnerabilitat i risc d'exclusió social

La vulnerabilitat és evident en termes d'estructura social, on el perfil i trajectòria de classe s'entrecreua amb un perfil i trajectòria de gènere. Totes tres pertanyen a la classe treballadora i vénen de famílies que han passat per l'experiència migratòria per sortir de la misèria. Totes tres treballen o han treballat de manera irregular en el mercat laboral, bàsicament en l'economia submergida. Han patit i pateixen escassetat econòmica, discriminació laboral per raó de gènere i una manca de drets i reconeixement associats a la seva posició social. Comparteixen, a més, un dèficit educatiu i d'informació que hereten del seu passat familiar. Tampoc no podem obviar altres elements de caràcter psicosocial que, com la falta d'afectes i referents necessaris en etapes claus de les seves vides, han estat importants per entendre llurs trajectòries. Això les ubica en una posició de subordinació que va aparellada a una situació d'**invisibilitat**. Hi ha una invisibilitat estructural que es manifesta en el tractament social de la malaltia, la violència o la migració, fenòmens plenament travessats per les lògiques del capitalisme i el patriarcat. Tots ells són factors decisius per entendre la situació de gran vulnerabilitat de les biògrafes en termes d'estructura social.

Però la invisibilitat estructural va acompanyada d'una invisibilitat vivencial. En el moment de l'entrevista totes tres biògrafes es presenten com a víctimes de les circumstàncies que les envolten. Tant la figura de la 'invàlida' com de la 'mare sacrificada' són recursos narratius que il.lustren la **individualització i victimització** derivades de la situació de malaltia, violència o pobresa que pateixen. La manca de reconeixement institucional i social intensifica la vivència individual i, conseqüentment, la invisibilitat. Pepa, Carolina i Maritza experimenten sentiments de resignació, vergonya, dolor, i en definitiva, d'humiliació. Això provoca que, durant molts anys, les seves respostes siguin també de caràcter individual.

Però sovint els viatges biogràfics, com molts altres viatges, tenen parades i canvis de sentit. L'atzar, la desesperació, però també l'existència d'un marc legal, polític i social mínim porta a les nostres entrevistades a canviar les seves vides. Els moments decisius de canvi solen ser moments límit, aparents carrerons sense sortida on es posa en joc la subsistència, no només material, sinó moral i emocional. Pepa, Carolina i Maritza han hagut de qüestionar-se el llegat del passat, vèncer la desinformació i patir la incertesa i l'angoixa del futur a l'hora de buscar i emprendre nous camins. Podríem pensar que les sortides que troben les nostres biògrafes suposen un canvi i/o trencament radical respecte al seu paper familiar i social, així com a la seva manera d'entendre el món; quelcom semblant a una **'revolució biogràfica'**. La rellevància d'aquesta 'petita gran revolució' ens porta a analitzar més acuradament el contingut i l'abast de la dimensió de canvi.

El tomb biogràfic que Pepa, Carolina i Maritza donen en un determinat moment de les seves vides és possible gràcies als instruments que els proporciona la seva vida quotidiana, i que elles converteixen en recursos per l'acció. Els valors i patrons de socialització 'tradicional' (femenina) adquirits al llarg de la seva trajectòria, tot allò après en tant que filles i mares en el passat —bàsicament articulat al voltant de l'activitat de la cura— adopta un nou significat. La **cura** en el si de la família fa que tant la conjugalitat com la maternitat esdevinguin eixos

estructuradors de la narració i, com hem vist, de la seva orientació biogràfica. Però els referents femenins i familistes no són estàtics, sinó que es transformen tant pels canvis contextuals, com per la pròpia acció biogràfica.

Podem dir que estem davant d'un procés de reconversió, d'una **resignificació** de l'activitat de la cura. De la cura que es projecta en el si d'un 'nosaltres' circumscrit a l'àmbit de la família, es passa a una cura que va més enllà de l'àmbit familiar/domèstic. El 'nosaltres' comunitari permet que Pepa, Carolina i Maritza, cadascuna amb ritmes i continguts diferents, vagin teixint una xarxa de relacions que els obre un ventall d'alternatives biogràfiques. Pot semblar paradoxal que la cura, que en el seu passat es podia llegir gairebé unívocament com una càrrega, des de la perspectiva present i com a estratègia de futur, esdevingui un recurs útil per donar sentit a les seves trajectòries biogràfiques. Això no vol dir que les pràctiques i responsabilitats al voltant d'aquesta activitat no tinguin un cost considerable per les nostres biògrafes. Però el que és definitiu és com l'estructura de valors i compensacions que atorga la cura els facilita recursos per endegar altres accions socials amb sentit.

El barri ofereix la possibilitat de construir un 'nosaltres' més enllà de la família i el parentesc, i de trencar amb la invisibilitat (femenina) a través de la proximitat i la comunicació; però no totes les estratègies col.lectives informals es gesten en aquesta xarxa territorial. Allò que l'anàlisi de les nostres entrevistes revela com a significatiu és la importància que té qualsevol espai estructurat per lligams de proximitat, pel fet de compartir experiències, aspiracions i/o necessitats comunes, en definitiva, un espai on sigui possible construir una **'comunitat de sentit'** (Berger i Luckmann 1997). És aquest el paper que juguen 'l'Escola de Vida' o el grup d'ajuda mútua per les nostres biògrafes.

Així doncs, el recurs biogràfic de les xarxes socials no es basa en l'establiment de lligams artificials. Els vincles socials, per poder actuar com a xarxes protectores i dotadores de sentit, no es construeixen a partir del no-res. Acostumen a estar arrelades en l'experiència compartida i/o amb la identificació amb allò o amb aquells que són significatius en funció d'uns valors que s'han anat transformant en el curs del temps, però que actuen com a 'reserves de sentit' (Berger i Luckmann 1997). Fóra molt agosarat pensar que les persones podem (re)construir, inventar o omplir de contingut un rol (i per tant la nostra identitat) fora del context dels 'altres significatius'. Tal com defensen alguns autors (Hirschmann 1982) les estratègies que passen per l'acció col.lectiva, i que com en els nostres casos estan basades en la intersubjectivitat i la comunicació, solen tenir una 'recompensa' per elles mateixes. La recompensa que obtenen Pepa, Carolina i Maritza passa per un **sentiment d'utilitat i activitat**. Tal com va dir Arendt (1993) les persones persisteixen en 'fer' i 'construir'. Les biògrafes ens ensenyen que l'activitat és certament necessària, però amb orientació i sentit. No és un 'ser útil' a la societat en abstracte, sinó 'fer' i 'ser' per alguna cosa o algú amb noms i cognoms.

Els viatges biogràfics de Pepa, Carolina i Maritza ens porten a matisar la tesi de Beck (1992) segons la qual la percepció individualitzada de problemes personals —que són en realitat de naturalesa social— acaba alimentant

sortides individualistes. Recordem que en el paradigma de la societat de risc, la creixent individualització en un context de canvis ràpids, lluny de generar expectatives coherents o sentiments de confiança envers l'esdevenidor, sembla contribuir a un sentiment d'aïllament, impotència, de bloqueig i de por (Giddens1996, Beck 1992). Això explicaria el consens més o menys generalitzat al voltant de l'apatia i la indiferència en la nostra societat actual. En aquest context, l'acció política orientada al canvi social quedaria reservada a una minoria de subjectes polititzats i compromesos en l'òrbita de l'associacionisme i els moviments socials.

Tanmateix, els nostres casos ens revelen com, en l'espai poc visible de la quotidianitat, subjectes no explícitament polititzats es mobilitzen col.lectivament en societat, i com la seva acció genera uns impactes de cara al canvi social. L'acció col.lectiva nascuda del compromís de persones com Pepa, Carolina i Maritza, formaria part constitutiva d'allò que polítics i intel.lectuals reivindiquen com a cohesió social. En aquest sentit, les iniciatives que elles desenvolupen des de l'esfera informal es poden interpretar i reivindicar com una **acció política** que limita els efectes de l'exclusió social.

No creiem exagerar si diem que moltes de les dimensions d'anàlisi extretes a través dels casos que ens han ocupat en aquest treball haurien quedat ocultes si no ens hi haguéssim aproximat des de la biografia. La mirada biogràfica ens ha permès mesurar la textura i naturalesa de l'acció individual en moviment, en procés i en dial.lèctica amb allò social. A través d'aquesta mirada hem pogut descobrir com Pepa, Carolina i Maritza troben mecanismes per reduir la contingència i crear coherència i orientació en les seves vides i, d'aquesta manera, construir ponts entre allò privat i allò públic, contribuir a la transformació dels rols de gènere i al canvi familiar i, en definitiva, tocar de ple el contingut de la política en tant que espai on es construeixen els 'possibles' pel futur. Paral.lelament, les vides de Pepa, Carolina i Maritza ens ajuden a desmitificar aquells discursos, pretesament 'innovadors', que constaten i celebren la residualitat de la tradició i menystenen la rellevància de normes i valors lligats a la quotidianitat per canviar les condicions socials. Les nostres biògrafes ens ensenyen com es poden rescatar elements del passat per construir futur, com redescobrir i aprofitar el **capital latent de la tradició.**

Un cop (re)descoberta l'existència d'aquesta 'energia social', cal preguntar-se si les estratègies de dones com Pepa, Carolina i Maritza són visibles per la **política social**. Hem vist com la informalitat i la invisibilitat són dues cares de la mateixa moneda i aquest fet planteja uns interrogants molt delicats, que alhora constitueixen un repte clàssic per l'acció de la política social. Si tal com hem vist, la gestació i continuïtat d'aquestes xarxes és fruit d'un procés viscut per unes protagonistes que estan al darrera, fins a quin punt la política social és sensible a la dimensió biogràfica de procés per entendre el canvi ?. Com contribuir a l'activació de xarxes socials generadores de benestar sense colonitzar el seu espai?

Pensem que les societats actuals proveeixen molt poca orientació institucional i normativa envers les **transicions** –biogràfiques, d'estatus– que requereixen una nova organització del temps, dels lligams socials, de nous significats per

una nova etapa vital. Resseguir el fil d'una trajectòria biogràfica implica confrontar-se amb l'evidència que els canvis, ruptures i transicions, tant els més institucionalitzats com els més invisibles a ulls de les institucions, són consubstancials a la vida humana. No podem oblidar que la discontinuïtat, en qualsevol de les seves expressions, genera una nova necessitat d'orientació. És assumible, doncs, que la política social accepti el repte de repensar el seu paper com a vehiculadora de l'orientació a través de la comunicació intersubjectiva. Considerem que la perspectiva biogràfica pot formar part de la tasca d'aquells que, des de la política social, accepten que no n'hi ha prou amb entendre i actuar amb allò evident, sinó que és necessari adoptar una actitud curiosa, inquieta i oberta envers el temps passat per entendre el present. A efectes pràctics, aquesta actitud es traduiria en afavorir les condicions objectives en termes d'espai, de recursos materials, culturals i d'informació necessàries perquè l'acció col.lectiva tingui possibilitats de ser, de créixer i fins i tot, de desaparèixer. En definitiva, el treball biogràfic convida a la política social i al conjunt de la ciutadania a fer un exercici continu de reflexió sobre els processos de canvi social.

I des de la reflexió, volem encara subratllar com l'existència, la (re) activació i la **reconversió de xarxes** i capacitats relacionals (eminentment femenines) tot i constituir-se com a recurs fonamental contra el risc d'exclusió social no ni tenen una capacitat de resistència il.limitada ni, molt menys, poden trencar amb les lògiques de la desigualtat. Per combatre les formes contemporànies de la desigualtat i l'exclusió calen mesures de caràcter estructural i amb vocació d'integralitat. Però al mateix temps, calen mesures que reconeguin i recolzin iniciatives de benestar com les que activen Pepa, Carolina i Maritza. No deixa de ser paradoxal que, al bell mig de la societat de la comunicació i de les xarxes, a les portes del segle XXI, persones com les nostres biògrafes encara hagin de sacrificar tants espais de la seva vida i el seu futur per guanyar un marge de legitimitat, per convertir-se en subjectes socials i exercir el seu paper com a ciutadans/es.

Esperem haver fet palès el valor i l'energia social que generen les accions i maneres de fer front als reptes quotidians de les nostres biògrafes. A través dels seus testimonis hem pogut presenciar l'obertura de nous camins i noves formes d'entendre les relacions entre sexes, entre generacions i entre conciutandans/es, la creació de nous espais de negociació, i l'evidència de com el compromís, i tots els sentiments que el fan possible, és font de benestar i cohesió. Però alhora esperem haver demostrat que si bé els nous camins de llibertat personal poden donar peu a una 'revolució biogràfica' no poden considerar-se *per se* ni una revolució social ni una victòria sobre l'exclusió. Les victòries revolucionàries són resultat de canvis estructurals de gran abast, amb herois i heroïnes que lluiten i aborden difícils comeses en un repte permanent amb els límits establerts. Pepa, Carolina i Maritza no són heroïnes, però sí subjectes socials que han de pagar un preu molt alt en la seva lluita per recuperar una **dignitat** perduda. En altres paraules, Pepa, Carolina i Maritza ens ensenyen que cal tenir molt presents els **costos biogràfics en la lluita pel benestar**.

Arribem a la fi del nostre recorregut particular, testimoni de tres biografies, que com moltes d'altres, són mirall de la nostra societat. I és que, recollint la metàfora utilitzada per J.M.de Miguel (1996) pensem que les biografies no són només un mirall que reflecteix la vida del biògraf/a, sinó també una finestra oberta al món a través de la qual s'observa i s'interpreta la realitat. Afegiríem que com a investigadors, i com a persones, hem tingut el privilegi no només de mirar per la finestra, sinó també de mirar-nos a nosaltres mateixes i les nostres subjectivitats; un privilegi que ens porta a repensar el nostre paper d'investigadors i el nostre compromís amb aquells i aquelles que han fet possible aquest viatge.

Apèndix metodològic[33]

Principis metodològics: reconstrucció hermenèutica i seqüencialització

Segons el principi de reconstrucció hermenèutica de casos desenvolupada per Oevermann (1987) i basada en Peirce (1979) i Ricoeur (1979) cada cas es considera un 'text' que representa aspectes generals del món social, així com camps o contextos socials específics. La reconstrucció hermenèutica pretén descobrir el significat latent del 'text' i desenvolupar hipòtesis sobre els principis estructuradors d'una seqüència d'acció social i la seva presentació per part de l'actor social. A l'inici del procés d'anàlisi no podem saber quina és la dinàmica del cas, i per això no partim d'un marc teòric preexistent, sinó que aquest és utilitzat heurísticament per construir noves hipòtesis que han de ser verificades o falsificades al llarg del procés d'anàlisi. Implícit en aquest procediment, doncs, rau la voluntat de desenvolupar les categories que ens condueixen a noves categories a mesura que anem investigant, i no tant provar les hipòtesis que nosaltres ja hem establert a priori.

El procés de construcció d'hipòtesis i la seva comprovació està basat en el principi d'abducció desenvolupat per Peirce (1979), seguint l'exemple de Sherlock Holmes. Aquest procediment es basa en explicar un fenomen empíric —un esdeveniment o segment de text— a través de la construcció d'hipòtesis alternatives. Els/les investigadors/es pensen en diferents hipòtesis versemblants per explicar un fenomen empíric, tot obrint un ampli ventall de possibilitats interpretatives. D'aquesta manera es redueix substantivament el risc de centrar-se únicament en una línia interpretativa i s'aconsegueix romandre obert a hipòtesis alternatives.

Finalment, la reconstrucció d'una biografia requereix un procediment analític que segueix l'acumulació seqüencial del text. Les seqüències es defineixen seguint diferents criteris —com a dades biogràfiques, o tipus de temes i de text— en funció del moment d'anàlisi en què ens trobem. Aquest procediment té en compte el caràcter seqüencial de l'acció i la comunicació social, i pretén trobar el principi estructurador de les dades empíriques per 'explicar' així la dinàmica que es considera constitutiva de l'estructura del cas.

Producció de les dades: l'entrevista narrativa

El procés de producció de les dades té lloc a través de la realització d'entrevistes narratives (Schütze1977, 1983). L'objectiu principal de l'entrevista narrativa és generar la producció de la vida narrada en general, i la producció d'històries o episodis específics del biògraf/a en particular. El pressupòsit subjacent a aquest objectiu és que la manera com s'explica la vida narrada o el relat de vida (com i quins temes s'aborden, quins salts narratius apareixen i

[33]Els continguts d'aquest apèndix estan extrets de la comunicació de Torrabadella presentada al Congrés Català de Sociologia, celebrat a Lleida l'any 1999. Per una contextualització aprofundida del BIM, vegi's Wengraf (1998).

quin és el tipus de text) té a veure amb la *Gestalt* o patró general d'orientació del biògraf/a. L'estructura de l'entrevista s'articula en funció d'aquest pressupòsit.

Així, es comença formulant una 'pregunta inicial'[34] que pretén recollir aquelles experiències més significatives de la trajectòria vital de l'individu i que s'intenta formular de la manera més oberta possible. Per poder respectar al màxim la construcció narrativa l'entrevistador/a no fa referència al 'naixement' o a qualsevol altre terme que pugui induir a fixar l'inici de la narració. En general, s'intenta evitar la construcció d'un judici a priori, que podria determinar —i esbiaixar— el conjunt de l'entrevista. A efectes pràctics això implica que no ens hem adreçat a les nostres entrevistades en tant que 'mares solteres', per exemple, ja que la condició monomarental pot no ser 'el problema' per la nostra biògrafa.

> *M'agradaria que m'expliqués tot allò que vostè vulgui de la seva vida, tots els episodis i experiències importants per vostè... Comenci per allà on vulgui i prengui's el temps que necessiti. Jo no l'interrompré durant tota aquesta part; només aniré prenent notes per després fer-li alguna pregunta*[35].

La segona part de l'entrevista comença quan el biògraf/a clarament dóna per finalitzada la seva narració inicial o principal (*main narrration*). L'entrevistador/a aleshores demana 'més relat' exclusivament sobre els temes abordats pel biògraf/a. Les preguntes corresponents a aquesta part s'anomenen 'preguntes internes', perquè continuen estant orientades al 'sistema de rellevància' (Schütz 1962) del biògraf/a. La recuperació de mots o expressions utilitzades pel biògraf/a durant la narració inicial és un element clau per poder mantenir i respectar el sistema de rellevància narrativa.

> *Si no li importa m'agradaria que recapituléssim una mica. Abans s'ha referit a l'episodi del poble, quan era petita. Podria explicar-me una mica més aquesta part de la seva vida?*[36]

Un cop tractats tots els temes encetats i en major o menor mesura desenvolupats pel biògraf/a, l'entrevistador/a procedeix a formular preguntes a qüestions omeses pel biògraf/a o 'preguntes externes'. És, doncs, l'únic moment de l'entrevista on es deixa de seguir el sistema de rellevància del biògraf/a i s'aborden els buits o llacunes que l'entrevistador/a considera rellevants.

> *No s'ha referit al seu futur... com se l'imagina?*

Com es pot apreciar, és en la primera part on més s'evidencia la clau de volta de l'entrevista narrativa, és a dir, saber respectar i acompanyar el flux narratiu i per tant el sistema de rellevància del biògraf/a. Aquest 'acompanyament' es

[34]Aquesta part pot durar minuts o hores.
[35]Les cites que prenem com a exemple estan extretes d'una entrevista feta en el marc de la recerca SOSTRIS.
[36]En la narració inicial la biògrafa utilitza l'expressió 'quan era petita, al poble'.

realitza a través del llenguatge gestual, els silencis i les breus interpel.lacions que conviden al biògraf/a a relatar la seva vida en la primera part, i a través de les preguntes internes en la segona part.

Anàlisi de les dades: vida viscuda i vida narrada

L'anàlisi de les dades a partir del BIM es basa en el principi fonamental de separació entre la vida (o els fets) i el text (o el relat). L'ordre dels diferents moments d'anàlisi és el següent:

En primer lloc s'analitzen les dades biogràfiques o 'vida viscuda' (*Biographical Data Analysis*). Aquestes dades fan referència als fets i esdeveniments 'objectius' que obtenim a través de l'entrevista, però també a través d'altres documents biogràfics com poden ser àlbums, cartes, etc. A partir de la construcció d'un 'currículum vitae' en forma tabular i, si és possible, d'un genograma (xarxa familiar) i d'un sociograma (xarxa social), es procedeix aleshores a una seqüencialització de les dades tot respectant la cronologia dels esdeveniments, i tenint en compte els contextos que poden ser rellevants per l'experiència dels mateixos (en termes de classe, divisions de gènere, contextos generacionals, etc.). Es reconstrueix aleshores la dimensió viscuda a partir de la reconstrucció de les possibilitats que un individu va tenir en una situació determinada, les que va escollir, les que va ignorar i les conseqüències que va comportar aquella decisió. Les preguntes que guien aquest exercici reconstructiu són: quin significat té aquesta dada per la continuació de la vida viscuda i quines hipòtesis prèvies es confirmen a partir de quins esdeveniments.

A continuació s'analitza el text o la 'vida narrada' (*Thematic Field Analysis*, ja que, seguint la terminologia d'Aron Gurwitsch (1964) l'estructura que serveix de rerafons al biògraf s'anomena 'camp temàtic'). La vida narrada fa referència a l'avaluació o valoració que el biògraf/a fa dels esdeveniments o fets recollits en la fase anterior. També aquí es fa un exercici de seqüencialització a partir de la transcripció de l'entrevista, és a dir, s'ordena el text per seqüències en funció de tres criteris fonamentals: un canvi en el torn de paraula, un canvi de tema i/o un canvi en el tipus de text (argumentació, narració o descripció). Es procedeix aleshores a reconstruir la vida narrada, que implica analitzar la presentació que el biògraf/a fa de la seva pròpia vida i avaluar les decisions que ha anat prenent. Les preguntes bàsiques que guien aquest exercici de reconstrucció són: per què aquest tema en aquesta seqüència; per què aquest tipus de text; quin significat pot tenir aquí la interacció entre biògraf/a i entrevistador/a; quin rol o posició adopta el biògraf/a. L'objectiu és reconstruir els principis estructuradors del text, descobrir la *Gestalt*, la qual es refereix a la perspectiva present del biògraf/a sobre la seva vida. Es parteix de la premissa que la presentació que el biògraf fa d'ell mateix/a té a veure amb la seva estructura biogràfica general.

Un cop es tenen aquests dos nous documents extrets a partir de la transcripció, un grup d'investigadors/es —és important que aquesta fase d'anàlisi no la faci només la persona que ha fet l'entrevista, sinó que hi hagi un control creuat—

construeixen diferents hipòtesis i contra-hipòtesis a partir de cadascuna de les dades, bé sigui a partir d' un esdeveniment en el cas de la vida viscuda o d'un segment de text en la vida narrada. Es prescindeix de la seqüència posterior per formular les hipòtesis i es retrocedeix a la dada inicial per comprovar la validesa de la hipòtesi, i així successivament[37].

Un exercici complementari és fer una micro-anàlisi d'un segment de text que considerem especialment significatiu. Es tracta d'analitzar la interrelació entre les experiències del passat i la seva presentació en el present però amb el màxim detall possible (anàlisi dels lapsus lingüístics, pauses, silencis, etc).

Finalment, es procedeix a comparar la vida viscuda amb la vida narrada amb l'objectiu d'extreure l'estructura del cas (*case structure*) o la reconciliació de l'estructura aparent de la primera amb la segona. L'objectiu és poder formular una o més hipòtesis generals sobre com una i altra estan connectades.

[37]Aquest moment d'anàlisi té la seva arrel en la 'grounded theory' de Glaser i Strauss (1967), però alguns han qualificat el procés com a 'emergent theorising', en la finalització del qual emergeix el producte que és la 'grounded theory' (Wengraf 1998).

Bibliografia

Adelantado, J.; Noguera, J.A. i Rambla, X. (1998) "Las políticas de protección social: sistema de pensiones y prestaciones por desempleo" a: Gomà,R. i Subirats, J.(coords.) *Políticas públicas en España*, Barcelona: Ariel Ciencia Política.

Aguilar, M.; Gaviria, M. i Laparra, M. (1995a) *La caña y el pez. El salario social en las Comunidades Autónomas 1989-1994*, Madrid: FOESSA.
—(1995b) "Exclusión social y políticas de integración en la Comunidad de Madrid", *Economía y Sociedad* 12: 217-232.

Amorevole, R.; Colombo, G. i Grisendi, A. (1996) *La Banca del tempo*, Milano:Franco Angeli.

Aracil, L. (1998) *La mort humana*, Barcelona: Empúries.

Arber, S i Ginn, J.(1996) *Relación entre género y envejecimiento. Enfoque sociológico*, Madrid: Narcea Ediciones.

Arendt, H. (1993) *La condición humana*, Barcelona: Paidós.

Balbo, L. (1987): "Las colchas locas: replanteándonos el debate del Estado de Bienestar desde la perspectiva de la mujer"a: Showstacck Sassoon, A. (ed.) *Las mujeres y el Estado*, Madrid: Vindicación Feminista, pàg: 57-87.

Beck, U. (1986) *Risikogesellschaft*, Frankfurt: Suhrkamp. [Edició en anglès (1992) *Risk Society.*, London: Sage], [Edició en castellà (1998) *La sociedad del riesgo* Barcelona: Paidós].

Berger, P. i Luckmann,T. (1988) *La construcció social de la realitat. Un tractat de sociologia del coneixent*, Barcelona: Herder.
—(1997) *Modernidad, pluralismo y crisis de sentido. La orientación del hombre moderno.* Barcelona: Paidós.

Bertaux, D. i Bertaux-Wiame, I.(1980) *Enquête sur la boulangerie artisanale en France*, 2 vol, Paris: Cordes.

Bertaux , D. (1993)"La perspectiva biográfica: validez metodológica y potencialidades" a Marinas, J.M. i Santamarina,C.(eds.) *La historia oral: métodos y experiencias*, Madrid: Debate, pàg.149-171.
—(1996) "A response to Thierry Kochuyt's 'Biographical and empiricist Illusions: a reply to recent crititcism", *Biography and Society*, Research Committe 38, ISA.

Bertaux, D. i Thompson, P. (1997) *Pathways to social class. A qualitative Approach to Social Mobility*, Oxford: Clarendon Press.

Botey, J. (1981) *Cinquanta-quatre relats d'immigració*, Barcelona: Serveis de Cultura Popular.

Bourdieu, P. (1989) "La ilusión biográfica", *Historia y Fuente Oral* 2 :27-33.

Bourdieu, P. (1993) *La Misère du Monde*, Paris:Seuil.[Edició en castellà (1999) *La miseria del mundo*, Madrid: Akal].

Breckner, R. (1997) "The use of 'History' in the process of constructing European East-West migration biographies". Ponència presentada a la *European Sociological Association Conference*, agost, Colchester.
—(1998) "Just single cases? Procedures and methodological arguments for hermeneutic case-analysis". Ponència presentada a la *Conference on Biographical Methods in the Social Sciences*, setembre, Tavistock Clinic, Londres.

"Cap a la superació de la pobresa i l'exclusió social"(1996) *Revista Fòrum* 5.

Castel, R. (1992) "La inserción y los nuevos retos de las intervenciones sociales" a: *Marginación e inserción*, Madrid: Endymion, pàg: 25-36.
—(1995). *Les métamorphoses de la question sociale*. Paris: Fayard.

Castells, M. (1997) *The Information Age: Economy, Society and Culture*. Vol. 2: *The Power of Identity*. Oxford: Blackwell Publishers.[Edició en castellà (1998) *La era de la información: Economía, sociedad y cultura*. Vol.2: *El poder de la identidad*, Madrid: Alianza Editorial]

Chamberlayne, P. i Rustin, M. (1999) "From Biography to Social Policy. Final Report of the SOSTRIS Project", a: *SOSTRIS Working Paper* 9 University of East London: Centre for Biography in Social Policy (Sociology Department).

CIRES (1995) *La realidad social en España 1993-1994*, Bilbao: Fundación BBV.

Clot, Y.(1989) "La otra ilusión biográfica", *Historia y Fuente Oral* 2: 36-39.

Colectivo Ioé (1998) "Mujeres migrantes en España: Proyectos migratorios y trayectorias de género", Comunidad de Madrid: Ofrim, pàg:13-37.

Comas d'Argemir, D. *et. al.* (1990) *Vides de dona. Treball, família i sociabilitat entre les dones de classes populars a Catalunya (1900-1960)*, Barcelona: Serveis de Cultura Popular/Altafulla.

Consejo Económico y Social (1996) *Informe 8: La pobreza y la exclusión social en España*, Madrid: CES.

Departament de Benestar Social (1995) *Pla integral contra la pobresa i l'exclusió social: document de presentació*, Barcelona: Generalitat de Catalunya.
— (1996) *Jornada sobre la situació de la pobresa i l'exclusió social a Catalunya: estratègies per a la seva superació*, Barcelona: Generalitat de Catalunya.

Diccionari de la Llengua Catalana (1995) *s.v.exclusió* i *biografia*, Barcelona: IEC

Diccionario de la Lengua Española (1984) *s.v.exclusión* i *biografía*, Madrid: RAE.

El País, "42 mujeres murieron por malos tratos el año pasado", 29.01.2000.
—"Los inmigrantes en situación irregular no podrán ser expulsados a partir de mañana", 31.01.2000.

Enquesta Metropolitana de Barcelona (1995) *Enquesta sobre les condicions de vida i hàbits de la població de la Regió Metropolitana de Barcelona*, Barcelona: Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona.

Escrivá Chordá, Mª A. (1999) "Mujeres peruanas del servicio doméstico en Barcelona", Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona. Facultat de Ciències Polítiques i de sociologia. Tesi doctoral.

Esping-Andersen, G. (1993) *Los tres mundos del Estado del Bienestar*, València: Edicions Alfons el Magnànim.

Feixa, C. (1998) *De jóvenes, bandas y tribus. Antropología de la juventud*, Barcelona: Ariel.

Ferrera, M (1995) "Los Estados del Bienestar del sur en la Europa social" a: Sarasa, S. i Moreno, L.(comp.) *El Estado del Bienestar en la Europa del Sur*, Madrid: CSIC.

Finch, J. (1989) *Family Obligations and Social Change*, Cambridge: Polity Press.

Fischer,W. (1982) "Time and Chronic Illness: A Study on Social Constitution of Temporality", Berkeley. Memòria de Càtedra.

Fischer- Rosenthal, W. (1995) "The Problem with Identity: Biography as Solution to Some (Post)-Modernist Dilemmas", *Comenius* 15: 250-265.
—(1997) "How to fix Lives. Biographical Work and Biographical structuring in present Time Societies". Ponència presentada a *Subjectivity Revisited Conference*, maig. Londres.

Flaquer, L. (1998) *El destino de la familia*, Barcelona: Ariel.

FOESSA (1995) *Informe sociológico sobre la situación social en España*, Madrid: Fundación FOESSA.

Fraser, N. i Gordon, L. (1992) "Contrato versus caridad. Una reconsideración de la relación entre ciudadanía civil y ciudadanía social", *Isegoría* 6, Madrid: CSIC.

Funes, J. i Romaní, O. (1985) *Dejar la heroína,* Madrid: Cruz Roja Española.

Galbraith, J.K. (1992) *La cultura de la satisfacción*, Madrid: Ariel.

García Roca, J. (1993) "Lo público y lo privado frente a la exclusión social" a: *La inserción social a debate: ¿del paro a la exclusión?*, Madrid: Editorial Popular, pàg:37-54.

Garrido, L.J. (1992) *Las dos biografías de la mujer en España*, Instituto de la Mujer, Madrid: MAS.

Giddens, A. (1984) *The Constitution of Society: Outline of Theory of Structuration*. Berkeley: University of California Press.

Giddens, A. *et al* (1996) *Las consecuencias perversas de la modernidad*, Barcelona: Anthropos.

Glaser, B. i Strauss, A.L. (1967) *The Discovery of Grounded Theory,* Chicago: Aldine Publishing Company.

González de Chávez, MªA. (1993) *Cuerpo y subjetividad femenina. Salud y género*, Madrid: Siglo XXI.

Guillemard, A.M. (1986) *Le déclin du social*, Paris: PUF.

Gurwitsch, A. (1964) *The field of consciousness*, Pittsburgh, PA: Duquesne University Press.

"Hacia una Europa de las solidaridades. Intensificar la lucha contra la exclusión social y promover la integración" (1992) Brusel.les: Comissió Europea.

Habermas, J. (1987) *Teoría de la acción comunicativa II. Crítica de la razón funcionalista*. Madrid: Taurus.

Hernes, H.M. (1990) *El poder de las mujeres y el Estado del Bienestar,* Barcelona: Vindicación Feminista.

Hirschmann, A. (1982) *Shifting Involvements: Private Interest and Public Action*, Princeton: PrincetonUniversity Press.

Izquierdo, M.J. (1998) "Los órdenes de la violencia: especie, sexo y género" a: Fisas,V. (ed.) *El sexo de la violencia,* Barcelona: Icaria, pàg.61-91.

Kaplan, A. (1993) "Movimientos migratorios, movimientos culturales", *Quaderns de Serveis Socials* 5, Barcelona: Diputació de Barcelona.

Kochyut,T. (1995) "Biographical and Empiricistic Illusions: A reply to recent Criticism", *Biography and Society,* Research Committe 38, ISA, desembre,5-6.

Kohli, M. (1983) "Biografía: relato, texto, método" a: Marina, J.M; Santamaria, C.(eds.) *La Historia Oral* , Madrid: Debate.
—(1986) "Social organization and subjective construction of the life course" a: Sorensen, A.B., Weiner, F.E. i Sherrod, L.R.(eds.) *Human development and the life course*, Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum, pàg: 271-292.

Kronauer, M. (1998) "'Social Exclusion' and 'underclass'. New concepts for the analysis of poverty" a: Andreß, H.J. (ed.) *Empirical Poverty Research in a Comparative Perspective.* Brookfield: Ashgate, pàg.51-76.

Lemkow, L; Espluga, J. i Baltiérrez, J. (2000) "Spanish Youths Unemployed"a: "Long-term unemployed Youths in Europe: a qualitative analysis on the Risk of Social Exclusion in Six Countries". *Psychology of Social Inequality,* vol.11.Opladen (Alemanya): Leske and Budrich (en premsa).

Lenoir, R. (1974) *Les Exclus. Un français sur dix*, Paris: Seuil.

"Les polítiques socials de la Unió Europea contra l'exclusió" (1994) *Quaderns de Serveis Socials* 8:15-33.

Luhmann, N. (1995) "Inklusion und Exklusion" a: *Soziologische Aufklärung* 6, Die Soziologie und der Mensch., Opladen (Alemanya): Westdeutscher Verlag, pàg.237-264.

Lulle,T.; Vargas, P. i Zamudio, L. (coords) (1998) *Los usos de la historia de vida en las ciencias sociales*, vol.I i II, Barcelona: Anthropos.

Marsal, J.F. (1972) *Hacer la América.Biografía de un emigrante,* Barcelona: Ariel.

Marshall, T.H. (1952) *Citizenship and Social Class*, Cambridge: CambridgeUniversity Press.

Marshall, T.H. i Bottomore, T. (1997) "Ciudadanía y clases sociales. Cuarenta años después", *Revista Española de Investigaciones Científicas* 79: 297-344.

Martínez Veiga, U. (1997) *La integración social de los inmigrantes extranjeros en España,* Madrid: Trotta.

Mills, Ch.W. (1992) *La imaginació sociològica*, Barcelona: Herder.

Miguel, J.M. de (1979) *El mito de la inmaculada concepción*, Barcelona: Anagrama.
—(1996) *Auto/biografías*, Cuadernos metodológicos 17, Madrid: CIS.

Miguélez, F. *et al.*(1996) *Desigualtat i canvi social*, Barcelona: Proa (UAB).

Ministerio de Asuntos Sociales (1992) *La mujer y la salud en España. Informe básico*, Instituto de la Mujer, Madrid: MAS.

Molinero, C.;Ysàs, P. (1992) *El règim franquista. Feixisme, modernització i consens*, Vic: Eumo Editorial.

Moragas, R. (1991) *Gerontología social*, Barcelona: Herder.

Murard, N. (1997) "Social Exclusion in Comparative Perspective" a: *SOSTRIS Working Paper* 1, University of East London: Centre for Biography in Social Policy (Sociology Department).

Nair, S. (1997) "Pensamiento contemporáneo y exclusión social" a: *Exclusión e Intervención Social. IV Encuentro Internacional sobre Servicios Sociales*, València: Bancaixa.

Negre, P. (1988) *La prostitución popular: relatos de vida*, Barcelona: Fundació Caixa de Pensions.

Oevermann, U. *et al.* (1987): "Structures of Meaning and Objective Hermeneutics" a: Meja,V; Misgeld D. i Stehr, N.(eds.) *Modern German Sociology*, New York: Columbia University Press.

Parramón, C. (1996) "Campo migratorio:un concepto útil para el análisis de las estrategias migratorias" a: Kaplan, A. (coord.) *VIII Simposio Congreso de Antropología Social*, Saragossa, pàg.13-35.

Pateman, C. (1988) *The Sexual Contract*. London: Polity Press.

Peirce, Ch. S. (1979) *Collected Papers of Charles Sanders Peirce*, Hartshorne,C. i Weiss, P. (eds.) Cambridge MA: Belknap Press.

Pérez del Campo, A. (1995) *Una cuestión incomprendida. El maltrato a la mujer*, Madrid: horas y HORAS.

Pujadas, J.J. (1992). *El método biográfico: el uso de las historias de vida en las ciencias sociales*, Cuadernos Metodológicos 5, Madrid: CIS.

Ricoeur, P. (1979) "The Model of the Text. Meaningful Action considered as Text." a: Rabinow, P. i Sullivan, W.M.(eds), *Interpretative Social Sciences*, Berkeley: University of California Press, pàg: 73-101.

Rodríguez Cabrero, G. (1982) *Estado del Bienestar y política social*, Madrid: INSERSO.

Romaní, O. (1983) *A tumba abierta*, Barcelona: Anagrama.

Rosenthal, G. (1991) "La estructura y la 'Gestalt' de las autobiografías y sus consecuencias metodológicas". a: *Historia y Fuente Oral* 5: 105-110.
—(1993) "Reconstruction of Life Stories. Principles of selection in generating Stories for Narrative Biographical Interviews" a: *The narrative Study of Lives*, London: Sage, pàg: 59-91.
—(1995) *Erlebte und erzählte Lebensgeschichte*, Frankfurt: Campus Verlag
—(1999) *Der Holocaust im Leben von drei Generationen*, Giessen: Psychsozial Verlag.

Saraceno, Ch. (1995) "Familismo ambivalente y clientelismo categórico en el Estado del Bienestar italiano" a: Sarasa, S. i Moreno, L (eds.) *El Estado del Bienestar en la Europa del Sur*, Madrid: CSIC, pàg: 261-286.

Sarasa, S. i Moreno, L (eds.) *El Estado del Bienestar en la Europa del Sur*, Madrid: CSIC.

Sau, V. (1998) "De la violencia estructural a los micromachismos" a: Fisas,V. (ed.) *El sexo de la violencia*, Barcelona: Icaria, pàg.165-173.

Schütz, A. (1962) "Common-sense and scientific interpretation of human action" a: *Collected Papers*, vol.1, Den Haag: Niejhof.
—(1974) *El problema de la realidad social*, Buenos Aires: Amorrortu.

Schütze, F. (1977) "Die Technik des narrativen Interviews in Interaktionsfeldstudien" a: *Arbeitsberichte und Forschungsmaterialien*, 1, Universität Bielefeld, Fakultät für Soziologie.
—(1983) "Biographieforschung und narratives Interview" a: *Neue Praxis* 3: 283-294.

Seco, M. *et al.* (1999) *Diccionario del español actual, s.v. exclusión* i *biografía*, Madrid: Aguilar

Siim, B. (1997) "Dones i ciutadania: Implicacions per als estudis comparatius dels estats del benestar en transició" a: *Duoda. Revista d'Estudis feministes*, Barcelona: Centre de Recerca de Dones.

SOSTRIS Working Papers 1-9, Centre for Biography in Social Policy, Sociology Department, University of East London
— WP1 (1997): *Social Exclusion in Comparative Perspective*
— WP2 (1998): *Case Study Materials- the Early Retired*
— WP3 (1998): *Case Study Materials- Lone Parents*
— WP4 (1999): *Case Study Materials- Ethnic Minorities*
— WP5 (1999): *Case Study Materials- Unqualified Youth*
— WP6(1999): *Case Study Materials- Ex-traditional Workers*
— WP7 (1999): *Case Study Materials- Unemployed Graduates*
— WP8 (1999): *Case Study Materials- Innovative Social Agencies in Europe*
— WP9 (1999): *Final Report-From Biography to Social Policy*

Stolcke, V. (1994) "Europa: nuevas fronteras, nuevas retóricas de exclusión" a: *Extranjeros en el paraíso*, Barcelona: Virus.

Tejero, E.i Torrabadella, L. (1999) "Family relationships in Democratic Spain. Cultural Change from a Biographical Perspective" a: Chamberlayne P.*et al. (eds.), Welfare and Culture in Europe. Towards a New Paradigm in Social Policy,* London: Jessica Kingsley Publishers.

Tezanos, J.F.(ed.) (1999) *Tendencias en desigualdad y exclusión social*, Madrid: Editorial Sistema.

Thomas, W.I. i Thomas, D.S. (1928) *The Child in America: Behavior Problems and Programs,* Nova York: Knopf.

Thomas, W.I. i Znaniecki, F. (1958) *The Polish Peasant in Europe and America*, Nova York: Dover Pub.

Torns, T; Carrasquer, P.; Romero, A. (1995) *El perfil socio-laboral del paro femenino en España*, Instituto de la Mujer, Estudios 43, Madrid: MAS

Torns, T. (1997) "Chômage et tolérance sociale à l'exclusion" a *Cahiers du MAGE* 3-4.

Torrabadella, L. (1999) "El 'Mètode Biogàfic Interpretatiu'.Una eina per a la imaginació sociològica". Comunicació presentada al III Congrés Català de Sociologia, març, Lleida.

Torrabadella, L. i Tejero, E. (1999) "Familisme i exclusió a l'entorn urbà de Catalunya: una mirada biogràfica" a: *Les desigualtats socials a Catalunya.* Fundació Bofill, Col. Polítiques 24, Barcelona: Mediterrània.

Touraine, A. (1990) *Movimientos sociales hoy,* Barcelona: Hacer.
—(1991) "Inegalités de la Societé Industrielle, Exclusion" a *Esprit* 169.
— (1993) *Crítica de la modernidad,* Madrid: Temas de hoy.

Turner, B. (1992) "Outline of a Theory of Citizenship" a: Mouffle (ed.) *Dimensions of Radical democracy, Pluralism, Citizenship and Community,* London: Verso.

Ungerson, C. (1987) *Policy is personal: Sex, Gender and Informal Care*, London: Tavistock.

VV.AA (1994) *Extranjeros en el paraíso*, Barcelona: Virus.

Wengraf, T. (1998) "Representations of interpreted biographies in contexts: general concepts and unique cases". Ponència presentada al *XIV World Congress of Sociology*, juliol-agost, Montreal.